

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Михайла Драгоманова
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
СКЛАДНИХ СИСТЕМ

DRAGOMANOV UKRAINIAN STATE UNIVERSITY
INTERDISCIPLINARY RESEARCH CENTER
FOR COMPLEX SYSTEMS

**МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
СКЛАДНИХ СИСТЕМ**

**INTERDISCIPLINARY STUDIES
OF COMPLEX SYSTEMS**

Номер 26 · Number 26

Київ · Kyiv

2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

EDITORIAL BOARD

Головний редактор

Віктор Андрущенко, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна*

Виконавчий редактор

Григорій Торбін, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна*

Редактори

Серджіо Альбеверіо, *університет м. Бонн, Німеччина (стохастика)*

Рудите Андерсоне, *Латвійський університет (педагогіка)*

Карло Болдрігіні, *університет «La Sapienza», Італія (математична фізика)*

Володимир Євтух, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна (соціологія, психологія)*

Лешек Корпоровіч, *Ягелонський університет, Польща (соціологія)*

Руї Вілела Мендеш, *Лисабонський університет, Португалія (фізика)*

Микола Працьовитий, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна (математика)*

Занда Рубене, *Латвійський Університет (педагогічна психологія)*

Василь Федоришин, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна (музика та музична освіта)*

Дмитро Фінкельштейн, *університет м. Свонсі, Велика Британія (математика)*

Людвіг Штрайт, *університет м. Білефельд, Німеччина (теорія складних систем)*

Секретар

Людмила Савенкова, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна*

Editor-in-chief

Victor Andruschenko, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine*

Executive editor

Hryhorii Torbin, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine*

Editors

Sergio Albeverio, *Bonn University, Germany (stochastics)*

Rudite Andersone, *University of Latvia (pedagogy)*

Carlo Boldrighini, *University “La Sapienza”, Italy (mathematical physics)*

Volodymyr Yevtukh *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine (sociology, psychology)*

Leszek Korporowicz, *Jagiellonian University, Poland (sociology)*

Rui Vilela Mendes *Lisbon University, Portugal (physics)*

Mykola Pratsyvytyi, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine (mathematics)*

Zanda Rubene, *Latvian University (pedagogical psychology)*

Vasyl Fedoryshyn, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine (music and musical education)*

Dmytro Finkelshtein, *Swansea University, UK (mathematics)*

Ludwig Streit, *Bielefeld University, Germany, (complex systems)*

Secretary

Liudmyla Savenkova, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine*

М 57 Міждисциплінарні дослідження складних систем = Interdisciplinary Studies of Complex Systems : [збірник наукових праць]. — Номер 26. — Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. — 200 с.

ISSN 2307—4515 — Print
ISSN 2415—3761 — Online

УДК 001.5

© Редакційна колегія, 2025
© Автори статей, 2025
© УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025

Trends in contemporary education

Тренди сучасної освіти

TRANSFORMATION OF THE METHODOLOGICAL TRAINING OF PRE-SERVICE COMPUTER SCIENCE TEACHERS IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION STEAM EDUCATION IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Nataliia Morze¹, Mariia Umryk^{2,3}, Oksana Strutynska^{2,4}

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ У ПРОЦЕСІ ВПРОВАДЖЕННЯ STEAM ОСВІТИ В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Наталія Морзе, Марія Умрик, Оксана Струтинська

Abstract. In the era of artificial intelligence (AI), the methodological training of pre-service computer science teachers for the implementation of STEAM education needs transformation, which is a necessary condition for developing innovative education to ensure the training of competitive teachers ready for modern challenges. After all, pre-service computer science teachers need in-depth training in AI, an understanding of the close connection between STEAM education and AI, and the formation and development of relevant STEAM competencies in the era of AI.

The paper analyses scientific sources and relevant publications on the topic of research and conducted a survey to determine the level of readiness of educators, and pre-service computer science teachers in particular, for the implementation of STEAM education in the AI era. The authors conducted a comparative analysis of the structures of STEAM competences and artificial intelligence competences for teachers, identified the components of STEAM competences in the AI era for pre-service computer science teachers, and built an appropriate model of STEAM competences considering the impact of AI for pre-service computer science teachers.

The paper also contains an analysis of approaches to forming and developing these competencies in training pre-service computer science teachers. The paper indicates the key aspects of their training for using AI in education.

Keywords: artificial intelligence, AI, STEAM education, STEAM competence, pre-service computer science teachers

¹ V.N.Karazin Kharkiv National University. Kharkiv. Ukraine. n.morze@kubg.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3477-9254>

² Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

³ m.a.umryk@npu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0396-0045>

⁴ o.strutynska@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3555-070X>

Анотація. В епоху штучного інтелекту (ШІ) методологічна підготовка вчителів інформатики до впровадження STEAM освіти потребує трансформації, яка є необхідною умовою для розвитку інноваційної освіти, що здатна забезпечити підготовку конкурентоспроможних вчителів, готових до сучасних викликів. Адже майбутні вчителі інформатики потребують глибокого навчання в галузі ШІ, розуміння тісного зв'язку STEAM освіти та ШІ, формування і розвитку відповідних STEAM компетентностей в епоху ШІ.

В статті проаналізовані наукові джерела та релевантні публікації за темою дослідження, здійснено опитування для визначення рівня готовності освітян, і майбутніх учителів інформатики зокрема, до впровадження STEAM освіти в епоху ШІ. Авторами здійснено порівняльний аналіз структур STEAM компетентностей, компетентностей у галузі ШІ для вчителів, визначено складові STEAM компетентностей в епоху ШІ майбутніх учителів інформатики та здійснено побудову відповідної моделі STEAM компетентностей з урахуванням впливу ШІ для майбутніх вчителів інформатики.

Також стаття містить аналіз підходів до формування та розвитку зазначених компетентностей у процесі підготовки майбутніх учителів інформатики та вказує ключові аспекти їх підготовки до використання ШІ в освітньому процесі.

Ключові слова: штучний інтелект, STEAM освіта, STEAM компетентності, майбутній учитель інформатики

1 Вступ

Сучасний світ переживає стрімкі зміни, спричинені швидким розвитком технологій, зокрема штучного інтелекту (ШІ). Це створює нові виклики й можливості для освіти, зокрема в контексті підготовки майбутніх учителів інформатики. Адже, з одного боку, сучасна освіта повинна швидко реагувати та адаптуватись до змін, які відбуваються в суспільстві, економіці, технології та культурі. З іншого боку, майбутній фахівець повинен володіти додатковими компетентностями, які відповідають цим змінам. Науковці відзначають, що ці компетентності зокрема будуть стосуватися не однієї якоїсь галузі, а, скоріш за все, перетину кількох галузей на межі з природничими науками, технологіями, інженерією та математикою — тобто *STEM компетентності*. Концепція *STEM освіти* виникла на запит бізнесу (у першу чергу, великих корпорацій), який потребує професіоналів нового ґатунку. Вона передбачає поєднання різних знань природничих наук, технологій, інженерної творчості та математичного мислення [1].

Розуміючи тісний зв'язок STEM освіти і креативної, творчої складової освітнього процесу, дослідники вводять термін ***STEAM освіта***, додаючи до основних напрямів — наука, технологія, інженерія, математика ще одну складову, мистецтво. Мистецтво є інтегрованою складовою, яка має чіткий вплив на всі чотири компоненти STEM освіти, створюючи тандем науки і мистецтва, технологій і мистецтва, інженерії і мистецтва та математики і мистецтва.

STEAM освіта сприяє формуванню компетентностей, важливих для роботи у високотехнологічному середовищі, де інтеграція знань з різних галузей стає ключовим елементом. У цьому контексті важливою є методологічна підготовка майбутніх учителів інформатики, які мають стати про-

відниками змін і трансформацій у навчальному процесі. Вони повинні не лише володіти сучасними технологіями, зокрема ІІІ, але й уміти інтегрувати їх у освітній процес, формуючи у школярів компетентності, необхідні у ХХІ столітті.

В епоху ІІІ методологічна підготовка вчителів інформатики до впровадження STEAM освіти потребує трансформації, яка є необхідною умовою для розвитку інноваційної освіти, що здатна забезпечити підготовку конкурентоспроможних учителів, готових до викликів сучасного освітнього середовища.

Традиційні підходи до навчання повинні поступитися місцем інноваційним методикам, орієнтованим на проєктну діяльність, співпрацю, міждисциплінарність та використання інтерактивних технологій. Ця стаття спрямована на аналіз ключових аспектів методологічної підготовки майбутніх учителів інформатики до впровадження STEAM освіти під впливом ІІІ.

Питання інтеграції ІІІ в STEAM освіту останнім часом досліджують науковці всього світу. ІІІ розглядається як потужний інструмент трансформації STEAM освіти, який вимагає виваженого та етичного впровадження в освітній процес. До основних напрямків дослідження належать: персоналізація навчання, методики інтеграції ІІІ в освітній процес, етичні аспекти використання ІІІ, підготовка вчителів до роботи з технологіями на основі ІІІ, оцінювання ефективності інструментів на основі ІІІ (ІІІ-інструменти) та методика використання ІІІ в STEAM освіті тощо. Виділяються такі основні проблеми: технологічний розрив між освітніми можливостями та реальним впровадженням ІІІ в STEAM освіті, брак підготовлених кадрів, можливість адаптації навчальної програми, етичні обмеження та ризики використання ІІІ в освітньому процесі. Науковці виділяють такі основні позитивні аспекти використання ІІІ в STEAM освіті: підвищення мотивації учнів та студентів, індивідуалізація навчального процесу, розширення доступу до якісної освіти, розвиток критичного мислення. До перспективних напрямів належать: ІІІ у професійній підготовці, доповнена та віртуальна реальність у STEAM, міждисциплінарні дослідження, створення глобальних освітніх платформ тощо.

Так, метою дослідження [2] є критичне оцінювання впливу ІІІ на вищу освіту в галузі STEAM, зокрема, в аспектах методики, розробки навчальних програм, залученості студентів, практичного оцінювання та інституційних стратегій. Дослідники прийшли до висновку, що ІІІ-інструменти забезпечують індивідуалізований підхід до студентів через аналіз їхніх результатів, що сприяє покращенню розуміння складних концепцій STEAM. ІІІ-інструменти та платформи на базі ІІІ забезпечують оперативний зворотний зв'язок, імітують реальні лабораторні експерименти, підвищуючи залученість студентів та їх навички розв'язування проблеми. ІІІ сприяє ефективній співпраці між студентами через віртуальних асистентів, аналіз дискусій і підтримку групових проєктів.

Також питаннями інтеграції ІІІ в STEAM освіту і зокрема, важливості трансформації методологічної підготовки вчителів у галузі STEAM, присвячені наступні роботи науковців, де автори вказують на нагальну потребу у підготовці вчителів у галузі STEAM, які готові до впровадження ІІІ у навчальний процес [3; 4].

Науковцями [5] вивчається питання яким чином, з одного боку, ІІІ може трансформувати STEAM освіту, покращуючи результати навчання та, з іншого, які ресурси та яке освітнє середовище забезпечують успішну інтеграцію ІІІ в STEAM освіту. Дослідження підтверджує, що інтеграція ІІІ у STEAM освіту має трансформаційний потенціал, зокрема в аспектах персоналізації, адаптивності та підвищення кваліфікації студентів. Однак, реалізація цих можливостей вимагає подолання етичних і практичних викликів, включаючи захист даних, боротьбу з упередженнями та забезпечення рівного доступу до технологій.

Разом з тим, дослідження [4] спрямоване на аналіз практичних викликів, ефективності педагогічних стратегій, що базуються на ІІІ, а також короткострокових і довгострокових наслідків з використанням ІІІ в STEAM дисциплінах. Автор зазначає, що інтеграція ІІІ в STEAM освіту має значний потенціал для покращення навчальних результатів за рахунок персоналізації, автоматизації та аналізу даних. Науковець, як і дослідники вище зазначає, що успішна інтеграція потребує вирішення практичних завдань, таких як забезпечення професійного розвитку вчителів, впровадження етичних стандартів та розробка ефективних стратегій інтеграції. Дослідження підкреслює необхідність подальшого вивчення довгострокових ефектів і етичних аспектів впровадження ІІІ в STEAM освіту, а також аналізу його впливу на конкретні дисципліни.

Наступна робота також присвячена питанню важливості трансформації методологічної підготовки вчителів [6], а саме, описує розробку та впровадження навчальної програми для професійного розвитку і підготовки вчителів середніх шкіл до інтеграції методів ІІІ у STEAM дисципліни. Дослідження спрямоване також на вивчення результатів навчання вчителів та їх ставлень до використання ІІІ у освітній діяльності.

Ще одним важливим питанням інтеграції ІІІ в STEAM освіту є етичні виклики такої інтеграції [7]. В роботі розглядаються наступні етичні аспекти — прозорість алгоритмів, конфіденційність даних і рівність доступу до ІІІ. В роботі описані приклади реалізації персоналізованих навчальних траєкторій, аналітики навчання, симуляції та ігор для підтримки критичного мислення, аналізу даних і спільного навчання.

Важливими також є питання, які стосуються інтеграції ІІІ в STEAM освіту на національному рівні, тобто підходи такої інтеграції конкретними країнами, адже специфіка такої інтеграції завжди буде важливою і унікальною. Ці дослідження будуть корисні також для освітян, розробників освітніх програм, технологій та політик, які прагнуть впроваджувати інноваційні підходи до навчання для підготовки учнів до викликів ХХІ століття. Наступне дослідження [8], включає детальне інтерв'ю зі викладачами STEAM предметів, студентами та адміністраторами освітніх закладів у Малайзії. Аналіз відповідей дозволяє визначити ключові виклики та переваги використання ІІІ в освітньому процесі. Інтеграція ІІІ може стати ключовим кроком до досягнення національних цілей у галузі освіти, зокрема підвищення економічної конкурентоспроможності в цій країні. Для досягнення зазначених цілей потрібно здійснити важливі інвестиції в освітню інфраструктуру, розробити нові навчальні програми та розробити і запровадити чіткі етичні рамки використання технологій. Інтеграція ІІІ може

допомогти забезпечити рівність доступу до освіти, підвищити успішність учнів та зміцнити успішність в галузі STEAM дисциплін в закладах освіти.

Отже, основний висновок, до якого приходять науковці, полягає в тому, що ІІІ має потенціал трансформувати освіту в галузі STEAM, сприяючи персоналізації навчального процесу, покращенню взаємодії учнів, ефективності викладання та оцінювання. Однак для повного використання можливостей ІІІ необхідно врахувати етичні, технічні та інституційні виклики, зокрема прозорість алгоритмів, захист конфіденційності даних та забезпечення рівності доступу до технологій. Ця трансформація потребує не лише інноваційних підходів, а й комплексних досліджень, співпраці між освітніми установами, розробниками технологій та політик, а також розвитку професійних компетентностей вчителів для ефективного впровадження ІІІ в освітні практики. Це все вказує на актуальність питання трансформації методологічної підготовки майбутніх учителів до використання ІІІ в STEAM освіті.

Метою даного дослідження є розкриття теоретичних та практичних аспектів трансформації методологічної підготовки майбутніх учителів інформатики у процесі розвитку STEAM компетентностей з урахуванням викликів в епоху стрімкого розвитку штучного інтелекту.

Завдання дослідження:

- 1) Проаналізувати наукові джерела та релевантні публікації за темою дослідження.
- 2) Здійснити опитування для визначення рівня готовності освітян, і майбутніх учителів інформатики зокрема, до впровадження STEAM освіти в епоху ІІІ.
- 3) Здійснити порівняльний аналіз рамок STEAM компетентностей, компетентностей у галузі ІІІ для вчителів.
- 4) Визначити складові STEAM компетентностей в епоху ІІІ майбутніх учителів інформатики; здійснити побудову оновленої моделі STEAM компетентностей для майбутніх вчителів інформатики.
- 5) Здійснити аналіз підходів до формування та розвитку зазначених компетентностей у процесі підготовки майбутніх учителів інформатики та визначити ключові аспекти їх підготовки до використання ІІІ в освітньому процесі.

Для дослідження засад формування STEAM компетентностей майбутніх учителів інформатики поставлено в епоху ІІІ такі дослідницькі запитання:

- Як технології штучного інтелекту можуть трансформувати методологію підготовки *майбутніх учителів інформатики* до впровадження STEAM освіти?
- Як технології штучного інтелекту змінюють STEAM компетентності вчителів інформатики від пасивного користувача технологій та інструментів ІІІ до співрозробника освітнього контенту з використанням технологій ІІІ?
- Які перспективи розвитку STEAM освіти в контексті стрімкого розвитку технологій ІІІ?

Методи дослідження: аналіз наукових джерел та релевантних публікацій за темою дослідження; опитування освітян, зокрема майбутніх учителів інформатики (всього опитано 355 освітян, серед яких 175 — ті, які працюють у галузі інформатики, з них 31% — майбутні вчителі інформатики, 60% — практикуючі вчителі інформатики та 9% — викладачі інформатичних дисциплін відповідно); порівняльний аналіз рамок STEAM компетентностей, компетентностей у галузі ІІІ та цифрових компетентностей для вчителів.

Методологія дослідження. Для досягнення мети дослідження були використані наступні методологічні підходи:

- Кількісний аналіз — визначення рівня готовності освітян, і майбутніх учителів інформатики зокрема, до впровадження STEAM освіти в епоху ІІІ. Методологія заснована на аналізі відповідей респондентів, отриманих в результаті онлайн опитувань, їх досвіду використання принципів STEAM освіти та технологій ІІІ в освітньому процесі.
- Визначення складових STEAM компетентностей в епоху ІІІ майбутніх учителів інформатики; побудова оновленої моделі STEAM компетентностей.
- Аналіз підходів до формування та розвитку зазначених компетентностей у процесі підготовки майбутніх учителів інформатики та визначення ключових аспектів їх підготовки до використання ІІІ.

2 Результати дослідження

Для вирішення завдань дослідження авторами проведено онлайн опитування освітян щодо визначення рівня їх готовності до впровадження STEAM освіти та використання ІІІ в освітньому процесі, в якому взяло участь 356 освітян (з серпня 2023 року по грудень 2024 року), посилення на опитування: <https://forms.gle/GcCXw9aoEBy7o7Ey9>. Отримані результати були опрацьовані в узагальненому вигляді.

Опитування склалось з наступних блоків: загальна дані про респондентів (роль в освітній діяльності, галузь діяльності, стаж, вік, гендер); загальні запитання про STEM/STEAM/STREAM освіту; запитання про використання принципів STEM/STEAM/STREAM освіти у професійній діяльності; питання про розвиток STEM/STEAM/STREAM компетентності в учнів; запитання щодо використання технологій ІІІ освітянами та зокрема, про впровадження STEAM освіти з використанням ІІІ.

Нижче наведено проаналізовані результати опитування, що є релевантними для даного дослідження та стосуються майбутніх учителів інформатики, вчителів-практиків і викладачів інформатичних дисциплін.

На запитання «**Оцініть, наскільки важливою є кожна із запропонованих складових для формування STEM/STEAM/STREAM компетентності у вчителів**» найбільше відсотків відповідей отримали наступні складові: знання у галузі STEM/STEAM/STREAM дисциплін; уміння й навички у галузі STEM/STEAM/STREAM дисциплін; інформатична (цифрова) компетентність. Причому таку відповідь дали більша половина вчителів інформатики (53%, 55%, 55% відповідно на кожен складову), і лише приблизно третина майбутніх учителів інформатики (29% на

кожну складову) (рис. 1). Найбільшу увагу вчителі інформатики приділяють знанням, навичкам і цифровій компетентності, які є базовими елементами для успішного впровадження STEM/STEAM/STREAM освіти. Дослідницька компетентність і природна досвідченість до точних наук оцінюються як менш важливі, але все ще важливі для вчителів. Гнучкі навички (soft skills) і методична компетентність отримали помірно високі оцінки, що відрізняються від їхньої ролі в сучасних педагогічних підходах.

Оцініть, наскільки важливою є кожна із запропонованих складових для формування STEM/STEAM/STREAM компетентності у вчителів:

- знання у галузі STEM/STEAM/STREAM дисциплін
- уміння й навички у галузі STEM/STEAM/STREAM дисциплін
- інформатична (цифрова) компетентність
- дослідницька компетентність
- здібності і схильності до природничо-математичних наук
- окремі складові «гнучких навичок» (soft skills)
- методична компетентність

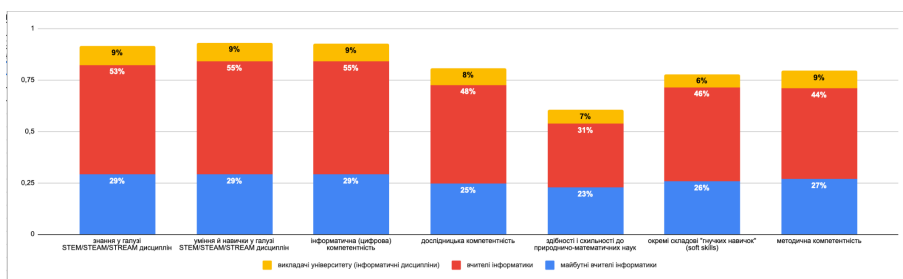

Рис. 1. Відповідь освітян на запитання про важливість запропонованих складових для формування STEM/STEAM/STREAM компетентності у вчителів

93% усіх категорій респондентів (майбутні вчителі інформатики, вчителі інформатики, викладачі університету), (рис. 2) розглядають креативність як одну з основних складових у підготовці вчителів STEM/STEAM/STREAM-освіти. 100% респондентів визнають критичне мислення ключовим компонентом. понад 80% респондентів вважають алгоритмічне мислення суттєвою складовою, особливо для інтеграції інформатики та точних наук у STEAM освіту. Понад 88% респондентів зазначають, що обґрунтованість рішень є важливою складовою, яка підтримує педагогічну ефективність і забезпечує відповідальність у прийнятті рішень у навчальному процесі та що, відкритість до інновацій та змін є однією з найвищих якостей, що підтверджує потребу у викладачів, які готові адаптуватися до нових технологій та підходів у навчанні.

72% респондентів зазначили, що використовують в професійній діяльності принципи STEM/STEAM/STREAM освіти; 24% не використовують; і 4% — лише частково використовують. Також більшість освітян (72%) використовують окремі елементи STEM/STEAM/STREAM технологій на заняттях свого предмету (рис. 3).

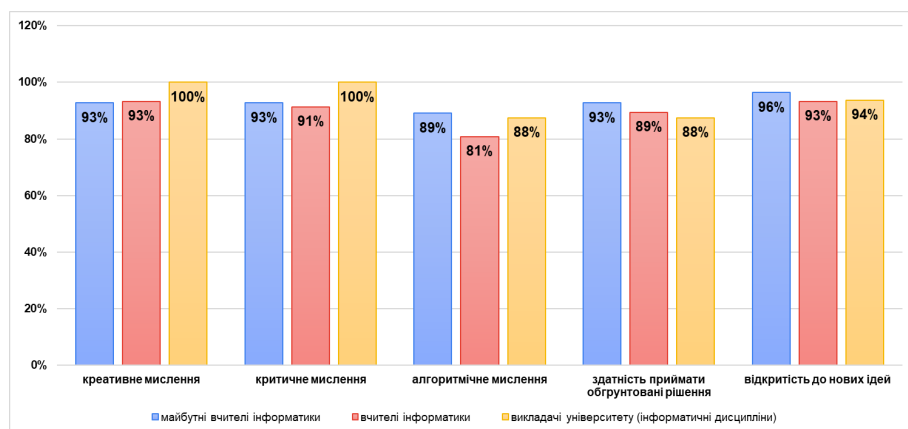

Рис. 2. Відповіді освітян щодо оцінки важливості кожного із наступних компонентів для формування STEM/STEAM/STREAM компетентності у вчителів

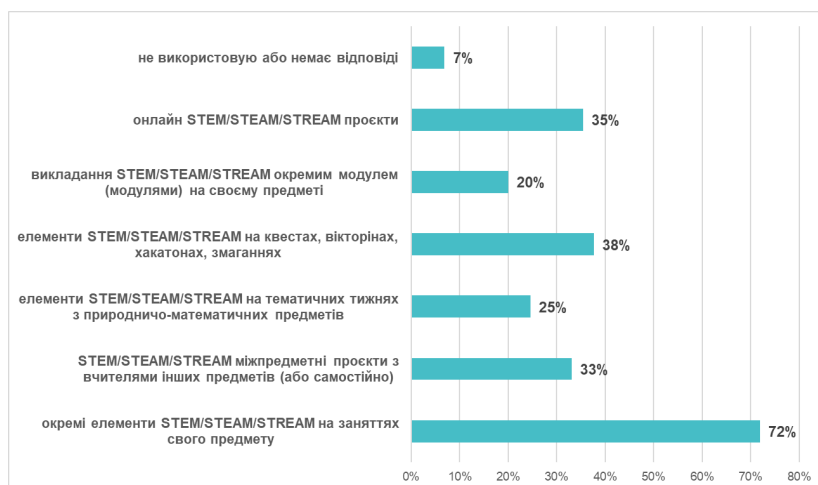

Рис. 3. Відповідь освітян на запитання щодо впровадження в освітній процес STEM/STEAM/STREAM технологій

59% опитаних зазначають, що впровадження принципів STEM/STEAM/STREAM освіти у навчальний процес сприяє підвищенню рівня критичного мислення та творчості учнів, оскільки вони зможуть більш глибоко розуміти та аналізувати процеси в навколишньому світі. 58% вважають, що впровадження принципів STEM/STEAM/STREAM освіти у навчальний процес дозволяє учням розвивати не лише знання, але й навички та компетентності, які їм потрібні у реальному житті. 57% опитаних вважають, що впровадження принципів STEM/STEAM/STREAM освіти у навчальний процес може допомогти учням зрозуміти, як природничі науки, технології, інженерія та математика пов'язані зі світом навколо нас і як вони можуть застосувати свої знання в реальному житті. І лише 20% загалом вважають, що поки не варто впроваджувати принципи STEAM освіти у навчальний процес.

Тобто можна зробити висновки про загальну обізнаність освітян в галузі STEAM освіти і достатньо високий відсоток використання STEAM технологій на практиці в їх професійній діяльності.

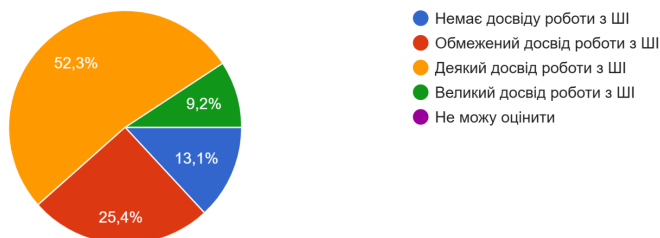

Рис. 4. Відповідь освітян на запитання щодо власного досвіду роботи з технологіями ШІ

Інший блок питань онлайн опитування стосувався використання технологій ШІ освітянами.

52% респондентів зазначили, що мають деякий досвід роботи з технологіями штучного інтелекту. 13% зазначили, що не мають такого досвіду взагалі, на противагу 9%, які мають великий досвід роботи з ШІ (рис. 4).

Більшість респондентів (42%) вказує, що оцінюють свій рівень взаємодії з ШІ як інтерактивний користувач (взаємодіє з контентом, створює новий освітній контент, адаптує інструменти ШІ під свої потреби тощо), 30% є пасивним користувачем технологій ШІ і лише 11% не можуть оцінити свій рівень взаємодії. Зазначимо, що результати відповідей освітян на дане питання є важливим в контексті описаної нижче авторами моделі ступінчастого розвитку креативності користувачів ШІ в галузі освіти, а саме поглиблених компетентностей майбутніх учителів інформатики у галузі STEAM під впливом ШІ, відповідно до переходу від пасивного користувача ШІ до співрозробника освітнього контенту з використанням інструментів ШІ.

Отже, опитування освітян, зокрема майбутніх учителів інформатики свідчить про високий рівень усвідомлення важливості інтеграції STEAM освіти в процес навчання в умовах сучасної освітньої реальності, яка активно змінюється завдяки розвитку технологій ШІ. Згідно з отриманими даними, більшість респондентів мають теоретичний і практичний досвід впровадження STEAM освіти, а також мають досвід роботи з технологіями штучного інтелекту і визначають свій рівень взаємодії з ШІ, як інтерактивний користувач. Також загальною думкою є розуміння, що включення елементів STEAM освіти в навчальний процес є не тільки актуальним, але й необхідним для формування у майбутніх фахівців креативного, критичного, алгоритмічного мислення та здатності приймати обґрунтовані рішення і вирішувати складні завдання в умовах невизначеності.

Також робимо загальний висновок, що штучний інтелект має великий потенціал для трансформації освіти в галузі STEAM, сприяючи персоналізації навчання, покращенню взаємодії між учнями, підвищенню ефективності викладання та оцінювання. Однак для того, щоб максимально реалізувати можливості ШІ, необхідно здійснити трансформацію методологічної підготовки майбутніх учителів, зокрема майбутніх вчителів інформатики. Адже майбутні вчителі інформатики, як ніхто інший, потребують глибокого навчання в галузі ШІ, розуміння тісного зв'язку STEAM освіти

та ІІІ, формування і розвитку відповідних компетентностей STEAM в епоху ІІІ. Також обов'язково потрібно враховувати загрози використання ІІІ в освітній галузі, а особливо етичні аспекти, захист персональних даних, плагіат тощо.

3 Модель STEAM компетентностей майбутніх учителів інформатики в епоху ІІІ

3.1 Аналіз структур STEAM компетентностей та компетентностей у галузі використання ІІІ майбутнього вчителя інформатики

Розглядаючи зміни методологічної підготовки майбутніх учителів інформатики в епоху ІІІ, однією з вагомих відмінностей є перетворення традиційного взаємозв'язку «вчитель-учень» на динаміку «вчитель-ІІІ-учень». Ця відмінність вимагає перегляду ролей вчителів і компетентностей, які їм потрібно сформувати і розвинути в епоху ІІІ. Однак цей процес ще є на стадії розвитку і, небагато країн визначили ці компетентності або розробили національні програми для підготовки вчителів у галузі ІІІ, залишаючи багатьох педагогів без належного керівництва. Важливими в цьому напрямку є напрацювання ЮНЕСКО, яка працює для досягнення сталого розвитку через підтримку і просування глобальних освітніх, культурних і наукових ініціатив [9].

ЮНЕСКО визнає, що ІІІ стає важливою складовою частиною сучасної освіти, і для ефективного використання її технологій у навчальному процесі вчителі повинні мати відповідні знання та навички. У зв'язку з цим організація розробила структуру компетентностей для вчителів з питань ІІІ. Структура містить 15 компетентностей у п'яти вимірах: взаємодія людини та ІІІ (набір ставлень), етика ІІІ, базові та прикладні аспекти ІІІ (знання у галузі ІІІ та навички у галузі ІІІ), методика для ІІІ, професійний розвиток. Ці компетентності поділяються на три рівні прогресу: початковий рівень, збагачення та поповнення, інноваційне використання та створення [9].

Як глобальний довідник, структура компетентностей у галузі ІІІ для вчителів ЮНЕСКО спрямовує розробку національних компетентностей у галузі ІІІ, та допомагає в розробці параметрів оцінювання. Вона також надає стратегії професійного розвитку для вчителів у галузі ІІІ, вказує на важливість застосування етичних принципів. В цьому контексті авторами була розглянута проблематика підготовки майбутнього вчителя інформатики у галузі STEAM освіти під впливом ІІІ, а саме, розвиток компетентностей майбутніх учителів інформатики у галузі STEAM освіти під впливом ІІІ.

Важливо розуміти, що розвиток компетентностей є складним багатоплановим процесом, який значною мірою залежить від контексту, змісту і який не є за своєю природою ні ієрархічним, ні лінійним процесом, що орієнтовними є також ступінчасті рівні розвитку компетентностей, які нижче будуть розглянуті для галузі STEAM під впливом ІІІ.

В процесі підготовки майбутнього вчителя інформатики формування і розвиток компетентностей в галузі STEAM під впливом ІІІ є цілком

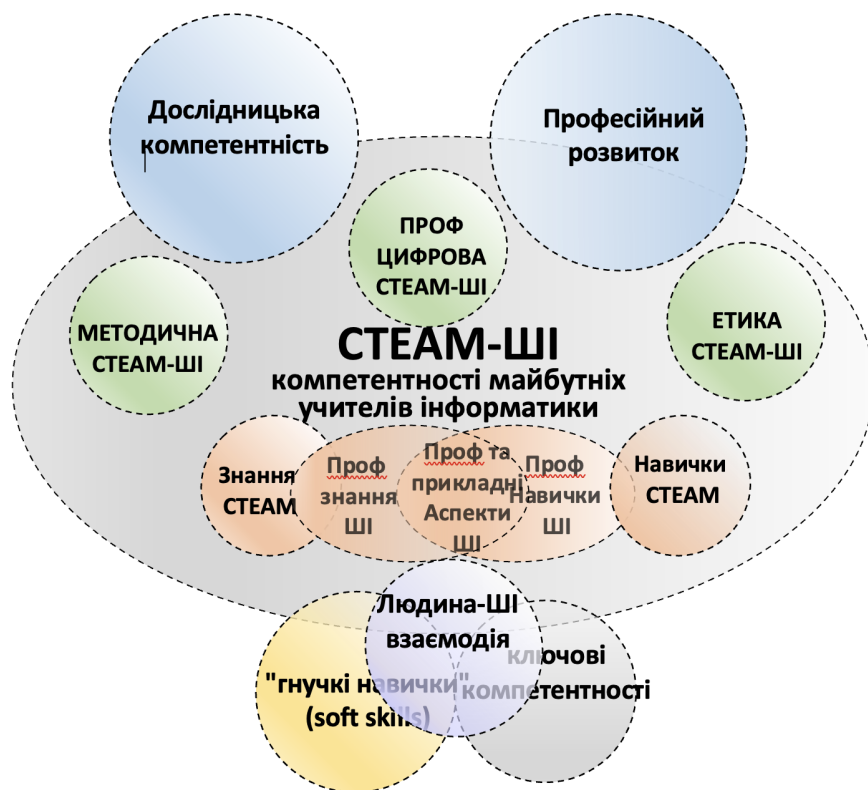

Рис. 5. Узагальнена модель STEAM компетентностей під впливом ІІІ майбутніх учителів інформатики
(Ресурс: власна розробка)

взаємопов'язаним процесом, компоненти якого будуть частково або повністю накладатися та перетинатися. Окремі компоненти будуть повністю або частково властиві тільки одному напрямку STEAM або ІІІ. Таким чином, ми намагаємось окреслити і акцентувати увагу на бажаному результаті, якого досягає майбутній вчитель інформатики на кожному рівні розвитку для кожної компетентності. Модель (на рис. 5) ні в якому випадку не є покроковим алгоритмом з жорсткими рамками ступінчастого розвитку, але лише орієнтир для бажаного результату.

Дана модель є власною розробкою авторів, яка враховує узагальнену модель STEAM компетентностей для вчителів [10] та структури компетентностей у галузі ІІІ для вчителів [9] і може слугувати орієнтиром ступінчастого прогресу для майбутнього вчителя інформатики.

Нижче представлена узагальнена модель компетентностей для майбутніх учителів інформатики у галузі STEAM під впливом ІІІ (рис. 5).

В таблиці 1 наведено опис складових компетентностей у галузі STEAM під впливом ІІІ (для майбутніх учителів інформатики).

Таблиця 1. Опис складових компетентностей у галузі STEAM з використанням ІІІ для майбутніх учителів інформатики

Компетентність STEAM		Початковий рівень	Ступінчастий розвиток		Інноваційне використання, створення	
III		Збагачення, поповнення				
Групи навички	Майбутній учитель	загальні компетентності у галузі STEAM з використанням III				
	Взаємодія людини та III (набір ставлень)	- права людини та потреби завжди в центрі уваги; - комунікаційні навички; - відповідальність; - відкритість до нових ідей; - розвінчання певних педагогічних фейків, зокрема стосовно III; - уміння управляти окремими ресурсами; - розуміння, чому деякі новітні технології повинні бути обмежені або виключені з освітнього процесу. - основні етичні цінності, принципи, правила, інституційні закони та практичні аспекти, в яких вчителі мають бути обізнані; - здатність застосувати етичні норми на практиці, і навчати цього учнів; - розуміння наслідків етичної байдужості для освіти, яка швидко розвивається.	- критичні методології для оцінювання переваг і ризиків обраних інструментів; - критичне мислення; - уміння працювати в команді; - мотивація членів команди; - прийняття виважених, аргументованих рішень; - уміння управляти ресурсами в цілому; - соціальна компетентність; - підприємливість.	- розуміння впливу технологій та наслідків їх використання на суспільство (в тому числі загрози та переваги); - уміння вирішувати складні проблеми на рівні громади; - креативне мислення; - громадянська компетентність; - екологічна грамотність.		
Окремі ключові компетентності						
Етика STEAM	Етика III		- навички безпечного та відповідального використання цифрових технологій; - навички роботи з персональним трекером безпеки; - розуміння можливих загроз для учнів, зокрема для учнів з особливими потребами; - навички здійснювати заходи пом'якшення наслідків таких загроз; - знання і вміння для ролі учителя-наставника в етичних питаннях для учнів.	- комплексні компетентності для участі в адаптації етичних правил; - навички здійснювати адаптацію глобальних етичних правил на індивідуальні права людини, а саме учнів; - уміння визначати етичні проталіни в інструкціях для користувачів; - уміння відстежувати потенційну загрозу або шкоду, яка може бути нанесена користувачам, особливо дітям з особливими освітніми потребами; - відігравати активну роль у запуску інформаційних кампаній щодо розповсюдження етичних норм для учнів.	- навички адаптації або налаштування інструментів III для створення орієнтованого на людину середовища навчання; - дослідження основних фундаментальних концепцій і принципів науки, техніки, технологій, математики через зв'язки з іншими галузями (історією, мовою, мистецтвом, культурою тощо);	
Знання STEAM	Знання у галузі III + навички у галузі III = базові та прикладні аспекти III		- навички, необхідні для оцінювання відповідності та обмежень інструментів III на основі потреб у конкретних галузях і контекстах; - навички роботи з перевіреними інструментами III для реальних завдань; - інженерне проектування (визначення потреби, проектування, прототипування та виготовлення моделей);			
Навички STEAM						

		- концептуальні знання та операційні навички, які вчителі повинні розуміти та застосовувати, щоб підтримати вибір, застосування та творче налаштування інструментів ІІІ для створення орієнтованого на учня середовища викладання та навчання за допомогою ІІІ; - базові знання про те, як працює ІІІ; - математичні навички; технологічні навички.	- технічне обслуговування обладнання; подання явищ реального світу за допомогою різноманітних наукових, математичних, технологічних та інженерних моделей; - проектування та використання різних ресурсів (даних, матеріалів, засобів); - здійснення моніторингу, зокрема з використання інструментів ІІІ.	- використання математичних і наукових принципів, вимірювання для прогнозування результатів, рішення технологічних та технічних проблем; - проектування та використання різних ресурсів (даних, матеріалів, засобів) для безпечного та ефективного вирішення проблеми, що вимагають інтеграції концепцій, методів і навичок з різних дисциплін.
Методика для STEAM	Методика для ІІІ	- розуміння принципів STEAM освіти з урахуванням впливу ІІІ як інтегрованого підходу в різних дисциплінах з використанням ІІІ.	- розробка навчальних програм у галузі STEAM з урахуванням впливу ІІІ (або дисциплін галузі STEAM); - розробка, впровадження та аналіз STEAM уроків з урахуванням впливу ІІІ; - мотивація учнів до навчання STEAM з урахуванням впливу ІІІ; - розуміння навчальних потреб учнів, створення навчальних середовищ і умов для навчання STEAM з урахуванням впливу ІІІ, - оцінювання результатів навчання STEAM з урахуванням впливу ІІІ; - знання переваг і недоліків процесу оцінювання учнів з використанням ІІІ; - знання ризиків використання ІІІ для оцінювання та прогнозування соціального, етичного та психометричного розвитку учнів.	- розробка навчальних програм у галузі STEAM з урахуванням впливу ІІІ, в т.ч. методів, що підтримують мислення вищого порядку і творче вирішення проблем; - навички щодо постійного дослідження для удосконалення існуючих педагогічних методик з метою повноцінного використання потенціалу ІІІ для STEAM освіти; - уміння проектувати в STEAM освіті успішні сценарії трикутної взаємодії вчителя-учня, вчителя-ІІІ, учня-ІІІ та вчителя-ІІІ-учня; - розширення можливостей для інклюзивної педагогіки з використанням підходу STEAM з урахуванням впливу ІІІ; - навички гібридного підходу взаємодії вчителя та ІІІ для розробки навчальних курсів STEAM.
	Професійний розвиток	- уміння вчитися; - обізнаність щодо прав та обов'язків професійного розвитку вчителя в епоху ІІІ; - навички рефлексії та самооцінки готовності майбутнього вчителя до викладання в епоху ІІІ;	- навички самонавчання, індивідуального підвищення кваліфікації вчителя та коучинг колег-освітян в цьому питанні; - знання про нові технології навчання у галузі STEAM з урахуванням впливу ІІІ, розуміння їх впливу на освітній процес в локальному контексті;	- навички створення та використання гібридного тренера на основі людини та ІІІ; - навички створення персональних або використання наявних наборів генеративних інструментів ІІІ для налаштування гібридного тренера для професійного розвитку вчителя;

		- навички створення дорожньої карти професійного розвитку.	- навички використання аналітики даних для саморегульованого професійного розвитку; - навички розробки аналітики власних професійних знань і навичок для точного визначення проталін для регулювання власної діяльності щодо професійного розвитку; - навички використання наявних або персонально адаптованих генеративних інструменти ШІ для створення тренера ШІ, який моделює конкретні сценарії професійного розвитку вчителя.	- навички вирішувати проблему з урахуванням вимог та потреб громади; - здатність вирішувати проблему нестандартно, зокрема з використанням інструментів ШІ; - навички розвитку інженерного і дизайнерського мислення; - навички здійснення системного аналізу проблеми, зокрема з використанням інструментів ШІ; - навички здійснення системного оцінювання, зокрема з використанням інструментів ШІ.	- навички роботи як учасник або керівник спільних дослідницьких груп, що працюють над інноваційними педагогічними методологіями та/або спільнотами для спільного створення надійних, доступних та інклюзивних інструментів ШІ для STEAM освіти.
Дослідницька компетенція		- уміння визначати проблему; - уміння формувувати дослідницьке завдання та визначати шляхи його вирішення; - уміння здійснювати планування діяльності; - уміння досліджувати, порівнювати.	- здатність застосовувати знання в різних ситуаціях; - розуміння інших точок зору при вирішенні проблем; - здатність вирішувати проблему з урахуванням локальних вимог та потреб; - здатність здійснювати перевірку та експериментальне підтвердження результатів дослідження.		- здатність вирішувати проблему з урахуванням вимог та потреб громади; - здатність вирішувати проблему нестандартно, зокрема з використанням інструментів ШІ; - навички розвитку інженерного і дизайнерського мислення; - навички здійснення системного аналізу проблеми, зокрема з використанням інструментів ШІ; - навички здійснення системного оцінювання, зокрема з використанням інструментів ШІ.
Цифрова компетенція (користувачка) як складова компетенції STEAM у галузі	Цифрова компетенція у галузі ШІ (користувачка) як складова компетенції STEAM у галузі (взято з DigComp 2.2 European Commission)	- використання базових цифрових пристроїв; - налаштування і застосування цифрових пристроїв для власних потреб; - використання базового програмного забезпечення цифрових пристроїв для власних потреб. - Інформаційна грамотність та уміння працювати з даними; - навички перегляду, пошуку і фільтрації даних та цифрового контенту;	- використання цифрових технологій у предметних галузях STEAM; - налаштування і застосування цифрових пристроїв для потреб учнів; - використання програмного забезпечення цифрових пристроїв для потреб учнів; - алгоритмічне мислення. - Інформаційна грамотність та уміння працювати з даними; - оцінювання та інтерпретація даних та цифрового контенту; - управління даними та цифровим контентом;	- реалізація громадянської позиції за допомогою цифрових технологій; - брати участь у житті суспільства шляхом використання державних і приватних цифрових послуг; - шукати можливості самовдосконалення та реалізації активної громадянської позиції за допомогою відповідних цифрових технологій; - застосовувати цифрові технології та інструменти для глобального розвитку цифрових ресурсів та знань; - адаптувати стратегії комунікації під глобальну аудиторію та враховувати різноманітність культур і поколінь у цифрових середовищах.	- навички роботи як учасник або керівник спільних дослідницьких груп, що працюють над інноваційними педагогічними методологіями та/або спільнотами для спільного створення надійних, доступних та інклюзивних інструментів ШІ для STEAM освіти.

		- задоволення власних потреб за допомогою цифрових технологій (наприклад, для продажу та споживання товарів та послуг, організації відпочинку, здорового способу життя тощо). - <i>Комунікація та взаємодія</i>: - навички обміну даними та цифровим контентом; - застосовувати цифрові технології та інструменти для співпраці, спільного створення та розвитку локальних цифрових ресурсів та знань; - знати правила поведінки та поведінки щодо користування цифровими технологіями та взаємодії у цифрових середовищах; - адаптувати стратегії комунікації під конкретну локальну аудиторію; - навички управління цифровою ідентичністю (створювати одну чи декілька цифрових ідентичностей та управляти ними, уміти захистити власну репутацію, працювати з даними, створеними за допомогою кількох цифрових засобів, середовищ і служб). - <i>Створення цифрового контенту</i>: - навички створення та редагування цифровий контент у різних форматах, на різних платформах; - змінювати, уточнювати, вдосконалювати та інтегрувати дані та контент у існуючий масив знань для створення нових знань та контенту; - розуміти, як авторське право і ліцензії поширюються на дані, інформацію та цифровий контент; - формувати правильне ставлення до піратського програмного забезпечення та контенту;	- задоволення освітніх потреб учнів за допомогою цифрових технологій (наприклад, для продажу та споживання освітніх товарів та послуг, організації відпочинку учнів тощо). - <i>Комунікація та взаємодія</i>: - навички обміну даними та цифровим контентом; - застосовувати цифрові технології та інструменти для співпраці, спільного створення та розвитку локальних цифрових ресурсів та знань; - знати правила поведінки та поведінки щодо користування цифровими технологіями та взаємодії у цифрових середовищах; - адаптувати стратегії комунікації під конкретну локальну аудиторію; - навички управління цифровою ідентичністю (створювати одну чи декілька цифрових ідентичностей та управляти ними, уміти захистити власну репутацію, працювати з даними, створеними за допомогою кількох цифрових засобів, середовищ і служб). - <i>Створення цифрового контенту</i>: - навички створення та редагування цифровий контент у різних форматах, на різних платформах; - змінювати, уточнювати, вдосконалювати та інтегрувати дані та контент у існуючий масив знань для створення нових знань та контенту; - розуміти, як авторське право і ліцензії поширюються на дані, інформацію та цифровий контент; - формувати правильне ставлення до піратського програмного забезпечення та контенту;	- <i>Створення цифрового контенту</i>: - навички самовираження використовуючи цифрові засоби; - змінювати, уточнювати, вдосконалювати та інтегрувати дані та контент у існуючий масив знань для створення нових, оригінальних і доречних знань та контенту. - <i>Розв'язування проблем та подальше навчання</i>: - навички творчого використання цифрових технологій для створення знань і внесення новаторських змін у процеси та продукцію; - брати участь у колективному пізнавальному опрацюванні з метою розуміння і розв'язування концептуальних локальних проблем і проблемних ситуацій у цифрових середовищах.
--	--	--	---	---

			- навички користування програмування (планувати і розробляти послідовність зрозумілих інструкцій для обчислювальних систем для вирішення певної проблеми чи для виконання конкретного завдання). - <i>Безпека</i>: - володіти необхідними знаннями про питання безпеки та конфіденційності персональних даних учнів; - володіння навичками захисту пристроїв та цифрового контенту. - <i>Розв'язування проблем та подальше навчання</i>: - брати індивідуальну і колективну участь у пізнавальному опрацюванні з метою розуміння і розв'язування концептуальних логічних проблем і проблемних ситуацій у цифрових середовищах.	
Майбутній учитель інформатики (поглиблені STEAM компетентності під впливом ІІІ на основі сформованих загальних)	Професійна цифрова компетентність у галузі STEAM	Професійна цифрова компетентність у галузі ІІІ (взято з DigComp 2.2 European Comission)	Базові професійні цифрові навички: - використання базових професійних цифрових пристроїв (окуляри віртуальної реальності, принтер для 3D друку тощо); - налаштування і застосування професійних цифрових пристроїв для власних потреб; - використання базового професійного програмного забезпечення цифрових пристроїв для власних потреб. - <i>Інформаційна грамотність та уміння працювати з даними</i>: - навички перегляду, пошуку і фільтрації даних професійного спрямування. -	Професійна комунікація та взаємодія: - навички обміну даними та цифровим контентом, використовуючи професійні канали зв'язку; - застосовувати цифрові технології та інструменти для співпраці, спільного створення та розвитку локальних цифрових ресурсів та знань на рівні кодування та адміністрування; - навички управління професійною цифровою ідентичністю. - <i>Створення цифрового контенту</i>: - навички створення та редагування цифровий контент на рівні кодування та адміністрування у різних форматах, на різних платформах; - змінювати, уточнювати, вдосконалювати та інтегрувати дані та контент на рівні кодування та адміністрування у існуючий масив знань для створення нових знань та контенту;
			Комунікація та взаємодія: - брати участь у житті суспільства беручи участь у створенні та удосконаленні державних і приватних цифрових послуг; - шукати можливості самовдосконалення та реалізації професійних компетентностей за допомогою відповідних цифрових технологій на рівні держави; - застосовувати цифрові технології та інструменти для глобального розвитку цифрових ресурсів та знань; - адаптувати стратегії комунікації під глобальну аудиторію та враховувати різноманітність культур і поколінь у цифрових середовищах. - <i>Створення цифрового контенту</i>: - навички глобального розповсюдження результатів колективного вирішення проблем використовуючи цифрові засоби на рівні кодування і адміністрування;	

		- надавати авторське право і ліцензії на дані, та створений цифровий контент; - визначати, вилучати піратське програмне забезпечення та контент, інтегрувати ліцензійне програмне забезпечення та контент для учнів; - навички професійного програмування для різних мов та парадигм програмування; - знання та навички технологій програмування. - <i>Безпека:</i> - бути обізнаними в цифровій політиці безпеки на рівні держави; - бути обізнаними в регламентах, прийнятих в межах законодавства закордонних країн та Європейського Союзу зокрема, що спрямовані на забезпечення захисту персональних даних громадян, навички роботи з такими регламентами, адаптація їх до локальних вимог. - <i>Розв'язування проблем та подальше навчання:</i> - виявлення прогалин у цифровій компетентності учнів та колег; - розуміти, в яких аспектах цифрову компетентність особи необхідно підвищити або оновити; - уміти підтримувати інших у розвитку їхньої цифрової компетентності; - шукати можливості для саморозвитку та подальшого навчання, не відстаючи від процесу еволюції цифрових технологій.	- змінювати, уточнювати, вдосконалювати та інтегрувати дані та контент у існуючий масив знань для створення нових, оригінальних і доречних знань та контенту на рівні держави. - <i>Безпека:</i> - бути обізнаними в цифровій політиці безпеки на рівні держави; - бути обізнаними в регламентах, прийнятих в межах законодавства закордонних країн та Європейського Союзу зокрема, що спрямовані на забезпечення захисту персональних даних громадян, навички роботи з такими регламентами, адаптація їх до локальних вимог. - <i>Розв'язування проблем та подальше навчання:</i> - виявлення прогалин у цифровій компетентності учнів та колег; - розуміти, в яких аспектах цифрову компетентність особи необхідно підвищити або оновити; - уміти підтримувати інших у розвитку їхньої цифрової компетентності; - шукати можливості для саморозвитку та подальшого навчання, не відстаючи від процесу еволюції цифрових технологій.	- надавати авторське право і ліцензії на дані, та створений цифровий контент; - визначати, вилучати піратське програмне забезпечення та контент, інтегрувати ліцензійне програмне забезпечення та контент для учнів; - навички професійного програмування для різних мов та парадигм програмування; - знання та навички технологій програмування. - <i>Безпека:</i> - бути обізнаними в цифровій політиці безпеки на рівні освітнього закладу; - впроваджувати політику конфіденційності і захисту персональних даних учнів. - <i>Розв'язування проблем та подальше навчання:</i> - навички розв'язування технічних проблем (виявляти технічні проблеми при експлуатації пристроїв і користуватися цифровими середовищами та розв'язувати їх (від пошуку несправностей до розв'язування складніших проблем)). - навички професійного підбору інструментів ІІІ, враховуючи персональні потреби учнів та конкретні задачі у чітко визначених галузях і контекстах; - професійні навички роботи з переліченими інструментами ІІІ для реальних практичних завдань.	- <i>Комунікація та взаємодія:</i> - навички обміну професійними даними та професійним цифровим контентом; - <i>Безпека:</i> - здійснювати базові заходи безпеки та захисту персональних пристроїв та персонального професійного цифрового контенту.	Професійні знання ІІІ + професійні навички ІІІ = професійні та прикладні аспекти ІІІ	
--	--	--	--	---	--	---	--

(Ресурс: власна розробка)

3.2 Зміна підходів до розвитку STEAM компетентності майбутніх учителів інформатики під впливом ІІІ

Ступінчастий розвиток поглиблених компетентностей у галузі STEAM під впливом ІІІ для майбутнього вчителя інформатики можна деталізувати відповідно до моделі переходу від пасивного користувача ІІІ до співрозробника освітнього контенту з використанням інструментів ІІІ за М. Ромеро, С. Дугай та ін. [11]. Модель відображає ступінчастий розвиток креативності користувачів ІІІ в галузі освіти. Вона містить шість рівнів: пасивний споживач (учень споживає, використовує генеративний ІІІ контент без розуміння як технологія працює), інтерактивний споживач (учень взаємодіє з генеративним ІІІ і ІІІ адаптується під потреби учня), поодиноке створення контенту (учень створює освітній контент, використовуючи технології ІІІ), командне створення контенту (група учнів створює освітній контент, використовуючи технології ІІІ), спільне створення знань (команда створює освітній контент, використовуючи, як засоби ІІІ, так і результати співпраці з іншими освітянами, зацікавленими в вирішенні комплексної проблеми), трансформаційна освітня траєкторія (інструменти ІІІ можна використовувати для виявлення протиріч у складних проблемах і допомоги у створенні нових концепцій або рішень, а також для регулювання суперечливих позицій та сприяння колективній ініціативі чи дії. Інструменти ІІІ можна використовувати для моделювання процесу вирішення проблем, а також для створення чи симуляції нових дій та процесів, сприяючи розгорнутому процесу візуалізації). Також для кожного рівня наведені педагогічні приклади використання ІІІ засобів, а також окремо описана взаємодія людини та ІІІ на кожному рівні.

Рис. 6. Модель розвитку професійних STEAM компетентностей під впливом ІІІ для майбутніх учителів інформатики (від пасивного користувача технологій ІІІ до співрозробника освітнього контенту з використанням ІІІ)
 (Ресурс: власна розробка)

На рис. 6 наведено модель розвитку професійних STEAM компетентностей під впливом ІІІ майбутніх учителів інформатики від пасивного користувача технологій ІІІ до співрозробника освітнього контенту з використанням ІІІ, яка сформована на основі структури компетентностей в галузі ІІІ для вчителів за ЮНЕСКО, яка описана вище, та з урахуванням моделі авторів у [11].

В таблиці 2 наведено опис професійних для майбутніх учителів інформатики STEAM компетентностей під впливом ІІІ.

Таблиця 2. Опис складових професійних STEAM компетентностей під впливом ІІІ для майбутніх учителів інформатики (від пасивного споживача ІІІ до співтворця освітнього контенту з використанням ІІІ)

STEAM компетентність під впливом ІІІ для майбутнього вчителя інформатики	Ступінчастий розвиток відповідно до структури ЮНЕСКО					
	Стартувати, засновувати	Збагачувати, поповнювати		Інноваційно використовувати, творити		
	Перехід від пасивного користувача ІІІ до співрозробника освітнього контенту з використанням ІІІ (за М. Ромеро та ін.)					
	Пасивний користувач	Інтерактивний користувач	Поодинокі створення контенту	Командне створення контенту	Спільне створення знань	Трансформаційна освітня практика
Професійна цифрова компетентність	навички використання вже створеного з використанням цифрових та ІІІ інструментів освітнього (STEAM) контенту, з поверхневим або тільки теоретичним розумінням як ці інструменти для створення працюють	навички використання освітнього (STEAM) контенту, що був створений з використанням адаптованих під персональні потреби цифрових та ІІІ інструментів	навички створення освітнього (STEAM) контенту, з використанням цифрових та ІІІ інструментів з базовим розумінням, як ці інструменти для створення працюють	навички створення освітнього (STEAM) контенту при роботі в команді, з використанням цифрових та ІІІ інструментів з розумінням, як ці інструменти працюють	організація та участь в трансформаційних процесів, пов'язаних зі STEAM освітою з використанням ІІІ на загальнодержавному рівнях	організація та участь в трансформаційних процесів, пов'язаних зі STEAM освітою з використанням ІІІ на загальнодержавному рівнях
професійні знання ІІІ + професійні навички ІІІ = професійні та прикладні аспекти ІІІ						

(Ресурс: власна розробка)

4 Перспективи розвитку STEAM освіти в контексті стрімкого розвитку технологій штучного інтелекту

Під впливом ІІІ змінюється багато аспектів суспільного життя людини, а також шляхи здійснення освітнього процесу. Зокрема необхідно враховувати цифрову трансформацію освіти та змінювати методологічні підходи до підготовки освітян в епоху ІІІ в цілому. До ключових аспектів підготовки майбутніх учителів інформатики до впровадження STEAM освіти під впливом ІІІ належать [12]:

- 1) *Визначення керуючої ролі людини у процесі освітньої взаємодії з ІІІ*: розробкою та використанням інструментів ІІІ керує людина. Тому необхідні чіткі та уніфіковані механізми регулювання питань створення та використання інструментів ІІІ в освітній STEAM діяльності. Такі підходи потрібно закладати не тільки у процесі створення систем ІІІ, а й у підготовці майбутніх освітян (зокрема вчителів інформатики як **носіїв цифрової культури**) для того, щоб вони могли формувати відповідні уміння й ставлення в сучасного покоління.
- 2) *Розуміння загроз, притаманних з боку систем ІІІ, які будуть зустрічатись і в STEAM освіті*: поточні алгоритмічні шляхи та моделі штучного інтелекту створюють гострі виклики правам людини та конфіденційності. Для подолання цих викликів необхідна відповідна методологічна підготовка майбутніх учителів для формування грамотності у галузі ІІІ (*AI literacy*).
- 3) *Забезпечення превалювання людських і соціальних цінностей над технологіями ІІІ*: керовані прибутком алгоритми також послаблюють соціальні цінності та згуртованість, сприяючи ізоляції людей від реального світу та інших. Вчитель інформатики, як **носіїв цифрової культури**, повинен володіти підходами до формування в учнів відповідної культури використання сучасних цифрових технологій, зокрема й ІІІ.
- 4) *Керування технологіями ІІІ для розвитку потенціалу людини*: використання ІІІ в освіті, без належного педагогічного керівництва може послабити інтелектуальний розвиток учнів. Мета використання ІІІ в STEAM освіті повинна виходити за межі простого надання доступу до інформації та стандартизованих відповідей, до збагачення запитів, інтелектуального розвитку та розширення можливостей. В цьому і полягає одна з ключових ролей (майбутнього) вчителя інформатики й потреба у формуванні й розвитку в нього відповідних компетентностей.

5 Обговорення

- 1) Порівняння отриманих результатів із попередніми дослідженнями

Отримані результати цього дослідження показують високу відповідність з існуючими глобальними тенденціями в STEAM освіті, де активно інтегруються новітні технології, зокрема ІІІ, для підвищення якості навчання. Результати співпадають із дослідженнями, які вказують на зростаючу

роль як STEAM освіти так і технологій ІІІ. Адже ІІІ має потенціал трансформувати освіту в галузі STEAM, сприяючи індивідуалізації навчального процесу, покращенню взаємодії учнів, ефективності викладання та оцінювання, сприяють розвитку критичного мислення, творчих здібностей. Однак, як і в попередніх роботах, були відзначені труднощі у забезпеченні належної підготовки вчителів до використання цих технологій, що вимагає подальшого вдосконалення програм підготовки педагогів.

2) Обмеження дослідження

Вплив ІІІ на освіту незаперечний і різко зростає в останні роки. Але зараз цей вплив є більше неконтрольованим і хаотичним, його напрям і потенціал важко спрогнозувати і скерувати. Вкрай важливо обговорювати і досліджувати переваги і недоліки цього процесу, створювати відповідні освітні політики на рівні держав та закладів освіти. Дане дослідження зосереджене на аналізі лише певних аспектів STEAM освіти і окремих питаннях методологічної підготовки майбутніх учителів інформатики (визначення складових STEAM компетентностей під впливом ІІІ майбутніх учителів інформатики; побудова відповідної моделі STEAM компетентностей під впливом ІІІ; визначення складових професійних STEAM компетентностей з використанням ІІІ, визначення ключових аспектів підготовки майбутніх учителів інформатики до впровадження STEAM освіти під впливом ІІІ). Для більш глибоких висновків необхідно провести дослідження для більш ширшої фокус-групи, наприклад для вчителів загалом і окреслити більш широке коло питань дослідження.

Також для повного використання можливостей ІІІ необхідно врахувати етичні, технічні та інституційні виклики, зокрема прозорість алгоритмів, захист конфіденційності даних та забезпечення рівності доступу до технологій. Тому загалом, для реалізації подальших комплексних досліджень, необхідна співпраця між освітніми установами, розробниками та освітянами, а також створення відповідних освітніх політик для розвитку професійних STEAM компетентностей для вчителів загалом.

Поточне дослідження охоплює лише короткостроковий період і не дозволяє оцінити довгострокові зміни, які можуть виникнути у процесі використання ІІІ в освіті.

Таким чином, подальші дослідження можуть зосереджуватися, наприклад, на вивченні ефективності конкретних методик та технологій ІІІ в контексті різних дисциплін STEAM, а також на довгострокових ефектах таких підходів.

3) Практичне значення

Для успішної підготовки майбутніх учителів інформатики до впровадження ІІІ в STEAM освіту, педагогічні університети мають оновити навчальні програми, включаючи дисципліни з використання ІІІ. Необхідно також оновлювати загальні підходи до підготовки майбутніх вчителів в контексті впровадження STEAM освіти в епоху ІІІ.

6 Висновки

Результати дослідження свідчать, що технології ІІІ мають значний вплив на трансформацію методології підготовки майбутніх учителів інформатики. ІІІ не лише змінює освітні інструменти та підходи, а й вимагає від педагогів нових компетентностей, що дозволяють інтегрувати технології в навчальний процес.

Однією з вагомих нових освітніх відмінностей є перетворення традиційного взаємозв'язку «вчитель-учень» на динаміку «вчитель-ІІІ-учень». Ця відмінність вимагає перегляду ролей вчителів і компетентностей, які їм потрібно сформувати і розвинути в епоху ІІІ. Тому інтеграція ІІІ у STEAM підхід є важливим кроком і може сприяти створенню нових навчальних моделей, зміні STEAM компетентностей майбутніх учителів інформатики в епоху розвитку ІІІ. Технології ІІІ змінюють традиційні STEAM компетентності вчителів інформатики, додаючи до них нові аспекти, такі як здатність до використання алгоритмів ІІІ в STEAM освіті, розробка адаптивних навчальних програм, а також інтеграція нових інструментів для підтримки творчості та критичного мислення учнів.

Узагальнено рекомендації для підготовки майбутніх учителів інформатики в епоху ІІІ: оновлення навчальних програм, розробка програм підвищення кваліфікації щодо технологій використання ІІІ в освіті; створення навчальних матеріалів та ресурсів, що інтегрують STEAM компетентності та технології ІІІ; заохочення до міждисциплінарного навчання та взаємодії між освітніми закладами та технологічними компаніями для створення реалістичних умов для впровадження інноваційних освітніх технологій; врахування етичних аспектів використання технологій ІІІ в освіті.

Подальші дослідження авторів можуть зосередитися на створенні навчальних матеріалів та ресурсів, що інтегрують STEAM компетентності та технології ІІІ, враховуючи етичні і правові аспекти використання ІІІ.

Подяка. Дослідження, результати якого подані в статті, проведено в рамках проекту «Кращі практики ЄС у галузі STREAM освіти для майбутніх учителів» (STREAM) за програмою Erasmus+ Jean Monnet Module (номер проекту 101098885-ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH-UA-IBA). Проект STREAM співфінансується за підтримки Європейської Комісії. У статті відображено погляди авторів. Європейська Комісія не несе відповідальності за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

References

- [1] Morze, N., Strutynska, O., Umryk, M. 2018. Implementation of robotics as a modern trend in STEM-education. *International Journal of Research in E-learning*, Vol. 4 (2), 2018, pp. 11–32. ISSN 2543–6155. <https://doi.org/10.31261/IJREL.2018.4.2.02>
- [2] Nagaraaj, Bharath Kumar, Kalaivani A., Suraj Begum R., Akila S., Hemant Kumar Sachdev, and Senthil Kumar N. 2023. The Emerging Role of Artificial Intelligence in STEM Higher Education: A Critical Review. *International Research Journal of Multidisciplinary Technovation*, Vol. 5, issue 5: 1–19. <https://doi.org/10.54392/irjmt2351>

- [3] Asunda, Paul, Miad Faezipour, Joshua Tolemy, and Milo Timothy Do Engel. 2023. Embracing Computational Thinking as an Impetus for Artificial Intelligence in Integrated STEM Disciplines through Engineering and Technology Education. *Journal of Technology Education*, Vol. 34, issue 2: 43–63. <https://doi.org/10.21061/jte.v34i2.a.3>
- [4] Triplett, William J. Artificial Intelligence in STEM Education. *Cybersecurity and Innovation Technology Journal*, Vol. 34, issue 1 (2023): 23–29. <https://doi.org/10.52889/citj.v1i1.296>
- [5] Olatunbosun, Bartholomew Joseph, and Nwankwo Charles Uzundu. 2024. Integrating AI and Machine Learning in STEM Education: Challenges and Opportunities. *Computer Science & IT Research Journal*. Vol. 5, no. 8. <https://doi.org/10.51594/csitrj.v5i8.1379>
- [6] Lee, Irene, and Beatriz Perret. Preparing High School Teachers to Integrate AI Methods into STEM Classrooms. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*. Vol. 36, no. 11 (2022): IAAI-22, EAAI-22, AAAI-22 Special Programs and Special Track, Student Papers and Demonstrations. <https://doi.org/10.1609/aaai.v36i11.21557>
- [7] Nuangchalerm, Prasart, and Veena Prachagool. 2023. AI-Driven Learning Analytics in STEM Education. *International Journal on Research in STEM Education*, Vol. 5, no. 2: 77–84. <https://doi.org/10.33830/ijrse.v5i2.1596>
- [8] Amdan, Mohammad Aniq Bin, Naldo Janius, and Mohd Aidil Hazidi Bin Kasdiah. 2024. Concept Paper: Efficiency of Artificial Intelligence (AI) Tools for STEM Education in Malaysia. *International Journal of Science and Research Archive*. Vol. 12, no. 2. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2024.12.2.1273>
- [9] UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. *UNESCO*, 2024. <https://www.unesco.org/en/articles/ai-competency-framework-teachers>
- [10] Morze, N., and O. Strutynska. 2021. STEAM Competence for Teachers: Features of Model Development. In *E-learning in the Time of COVID-19*, 187–198. *E-learning Series*, Vol. 13. Katowice-Cieszyn: STUDIO NOA for University of Silesia. <https://doi.org/10.34916/el.2021.13>. Retrieved from: <http://studio-noa.pl/doi/e-learning/13/el-2021-13-16.pdf>
- [11] Septiani, D. P., P. Kostakos, and M. Romero. 2023. Analysis of Creative Engagement in AI Tools in Education Based on the #PPai6 Framework. *Methodologies and Intelligent Systems for Technology Enhanced Learning, Workshops — 13th International Conference*, edited by Z. Kubincová, F. Caruso, T. Kim, M. Ivanova, L. Lancia, and M. A. Pellegrino, 48–58. Vol. 769. Springer Nature Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-031-42134-1_5
- [12] UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. *UNESCO*, 2023. <https://surl.li/ocumvo>

CREATION OF IMMERSIVE ENVIRONMENT AS A FACTOR OF ENSURING FUTURE SPECIALIST TRAINING QUALITY

Oleg Kuklin^{1,2}, Iryna Ivanova^{1,3}, Tetiana Borovyk^{1,4}, Svitlana Ustychenko^{1,5}

СТВОРЕННЯ ІМЕРСИВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

*Олег Куклін, Ірина Іванова, Тетяна Боровик,
Світлана Устиченко*

Abstract. The globalization of society and cross-border cooperation expand the opportunities for Ukrainian youth to build a successful career in any country in the world. The key competence to achieve success is fluency in the language of the recipient country. Currently, proficiency in English is becoming increasingly relevant and is a necessary component of training a competitive specialist.

The article is devoted to the study of the features of building an immersive educational environment in an educational institution as a tool for training a competitive specialist in demand on the labor market and therefore a factor in ensuring the quality of training. The analysis of research sources serves as the basis for the authors to interpret and substantiate the concept of immersive educational environment. Practical possibilities of creating such an environment in an educational institution are summarized. The results of creating an immersive educational environment at Cherkasy State Business College are shown and its impact on students is highlighted.

The article focuses on the importance of using interactive technologies that promote immersion in the language environment. The experience of international cooperation is described, which allows modeling the conditions of real language communication in the educational process. The results of a study of the effectiveness of using an immersive environment in increasing the level of foreign language teaching and learning are presented. The article emphasizes the importance of feedback between participants in the educational process as a key element of the successful functioning of the environment.

The purpose of the research is to study the impact of an immersive environment on the quality of training of specialists by generalizing the practical experience of its introduction into the educational process at Cherkasy State Business College.

The classification of the components of an immersive educational environment by the object of the study is presented and the results of feedback from students being the subject of research are summarized. Summarizing authors' experience of creating a foreign-language immersive environment in an educational institution enabled highlighting the key factors of the applied immersive methods as well as determining

¹ Cherkasy State Business College, Cherkasy, Ukraine

² kuklin_oleg@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-6904-3496>

³ irivik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4769-3620>

⁴ boroviktm@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2461-8342>

⁵ swetlana.ust@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4370-3086>

the components that influence students' immersion in the English-speaking environment, while creating conditions that are as close as possible to the natural process.

Keywords: immersion, immersive experience, immersive technologies, immersive method, immersive educational environment, immersion in a foreign language communicative environment, immersive interaction

Анотація. Глобалізація суспільства та транскордонне співробітництво розширюють можливості для молоді України щодо побудови успішної кар'єри в будь-якій країні світу. Ключовою компетентністю досягнення успіху є вільне володіння мовою країни-реципієнта. Наразі володіння англійською мовою набуває все більшої актуальності та є необхідним компонентом підготовки конкурентоспроможного фахівця.

Стаття присвячена дослідженню особливостей побудови імерсивного освітнього середовища в закладі вищої та фахової передвищої освіти, спрямованого на підготовку конкурентоспроможних фахівців різних галузей, затребуваних на ринку праці що розглядається як чинник забезпечення якості підготовки здобувачів освіти. Аналіз наукових джерел слугує авторам за основу трактування та обґрунтування концепту «імерсивне освітнє середовище». Узагальнено практичні можливості побудови такого середовища у закладі освіти. Представлено результати створення імерсивного освітнього середовища в Черкаському державному фаховому бізнес-коледжі та висвітлено його вплив на здобувачів освіти.

У статті акцентується увага на важливості застосування інтерактивних технологій, які сприяють зануренню у мовне середовище. Описано досвід міжнародної співпраці, що дозволяє моделювати умови реального мовного спілкування у навчальному процесі. Наведено результати дослідження ефективності використання імерсивного середовища у підвищенні рівня іншомовної підготовки студентів. Стаття акцентує на важливості зворотного зв'язку між учасниками освітнього процесу як ключового елемента успішного функціонування середовища.

Мета дослідження полягає у вивченні впливу імерсивного середовища на якість підготовки фахівців шляхом узагальнення практичного досвіду його запровадження в освітній процес у Черкаському державному фаховому бізнес-коледжі.

Представлено авторську класифікацію компонентів імерсивного освітнього середовища за об'єктом дослідження та узагальнено результати зворотного зв'язку здобувачів освіти, які є його суб'єктами. Дослідження спонукало авторів, після узагальнення власного досвіду створення іншомовного імерсивного середовища у закладі освіти, до виділення ключових факторів застосованих імерсивних методів та визначення компонентів, які впливають на занурення здобувача у англомовне середовище, створюючи при цьому умови, які максимально наближені до природного процесу.

Ключові слова: імерсія, імерсивний досвід, імерсивні технології, імерсивний метод, імерсивне освітнє середовище, занурення в іншомовне комунікативне середовище, імерсивна взаємодія

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми

Застосування імерсивних технологій в усіх сферах життєдіяльності стає популярним трендом у практиці, а відповідно і поступово зростає рівень досліджуваності даного явища у наукових колах. Наразі впровадження вищезазначених технологій є актуальним і для використання в освітньому середовищі, оскільки дозволяє створювати інноваційні середовища, які стимулюють прийняття ефективних рішень, покращують мотивацію та залучення студентів, підвищують якість засвоєння знань, удосконалюють уміння та формують фахові компетентності.

Імерсивні технології мають довгу історію застосування в мистецтві (літературі, музиці, архітектурі, сценічному, образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві), адже художній образ, витвір мистецтва дає можливість занурення в іншу реальність для повного осмислення, тлумачення та сприйняття.

Актуальність наукових досліджень застосування імерсивних технологій в освітньому середовищі набирає обертів в умовах глобалізації, цифровізації суспільства та активного впровадження новітніх інформаційних технологій, що сприяє переосмисленню освітньої парадигми та оновленню традиційного дидактичного потенціалу, узгоджуючись із сучасними викликами. Використання імерсивних технологій в освіті є перспективним напрямом, але має свої наукові проблеми, які потребують детального дослідження. Зокрема до них відносимо, вплив на засвоєння знань, формування навичок та мотивацію здобувачів освіти порівняно з традиційними методами навчання; готовність до розробки та впровадження методологій, які дозволяють інтегрувати імерсивні технології в освітній процес; дослідження технічних аспектів; визначення найкращих педагогічних практик та підходів для використання імерсивних технологій у різних навчальних дисциплінах та контекстах; потенційний вплив на ринок праці та підготовку майбутніх фахівців.

Визначення потреб у розрізі теми нашого дослідження відбувалось шляхом аналізу Стандартів фахової передвищої освіти та Освітньо-професійних програм за освітньо-професійним ступенем «фаховий молодший бакалавр» Черкаського державного фахового бізнес-коледжу. Виокремлення загальних, спеціальних (фахових, предметних) компетентностей та їх відповідність програмним результатам в розрізі спеціальностей потенційно можуть мати істотний вплив на створення імерсивного середовища у закладі освіти. Зокрема, у вище названих документах виокремлено загальні компетентності: «здатність спілкуватися іноземною мовою» і «здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями» реалізується у спеціальних (фахових, предметних) компетентностях «здатність вдосконалювати знання і навички у професійній діяльності» та «підтримувати належний рівень знань та постійно підвищувати рівень професійної підготовки» також сформульовано у термінах результатів навчання «володіння державною та іноземною мовами у професійному середовищі», «застосуванні набутих теоретичних знань у практичній діяльності для розв'язання професійних завдань» та «здійсненні пошуку, відбору та опрацюванні інформації з різних джерел у процесі професійної діяльності». Зазначений перелік компетентностей не є вичерпним і більш детально розкривається в освітніх програмах за окремими спеціальностями.

Дослідження вищевикресленої проблематики сприятиме ефективнішому впровадженню імерсивних технологій в освітній процес та максимальному використанню їх потенціалу для підвищення якості навчання. Наразі дослідження в цій галузі має велике значення для розвитку сучасної освіти та підготовки компетентних фахівців, здатних відповідати на виклики сучасного суспільства.

Аналіз наукових досліджень

Впровадження інноваційних імерсивних технологій потребує детального вивчення теоретичної бази та розгляду їх практичної реалізації у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців та практиків, з подальшою інтеграцією набутого досвіду в освітній процес. Вагомий внесок у дослідження імерсивних технологій зробили такі вітчизняні дослідники як О. Кундереви́ч, К. Кириленко, О. Бенюк, О. Чепелик, О. Сипченко, І. Малицька, Ю. Трач, С. Довгаль, О. Бутурліна, С. Соколик, М. Давидюк, О. Пашенко, Т. Лещенко, В. Юфименко, М. Жовнір, та ін. Питанням використання імерсивних технологій в освіті присвячені праці зарубіжних науковців та практиків, а саме Yun Zhu, Hui Ye, Shukun Tang, Yang Shuo (Китай), Steve Chi-Yin Yuen (Тайвань), Gallayanee Yaoyuneyong, Erik Johnson, James Hutson, Piper Hutson, Dennis Beck, Patrick O'Shea (США), Laura Calvet, Pierre Bourdin, Ferran Prados (Іспанія), Özlem Soydan Oktay, T. Volkan Yüzer (Туреччина), Leonel Morgado (Португалія), Matisse Poupard, Florian Larrue, Hélène Sauzéon, André Tricot (Франція) та ін. У площині нашого дослідження, на особливу увагу заслуговують наукові розвідки О. Наливайко, Л. Нуралієвої, Л. Сиволоцької, Є. Крюкової, Т. Голуб, О. Америкізе, І. Білецької, І. Бахова, у яких розкривається досвід занурення в іншомовне комунікативне середовище для академічних цілей.

Системний огляд теоретичних джерел та синтез отриманих результатів дозволив нам отримати комплексне розуміння ключової термінології і стверджувати, що імерсія (*immersion*) — це концепція, яка була описана та досліджена у різних академічних галузях, починаючи з інформатики та закінчуючи освітніми технологіями, від наративних досліджень до психології, яка доповнюється та розширюється з розвитком цифрового суспільства та вивчається з техноцентричної точки зору. Розглянемо детальніше понятійно-категорійний апарат значення «імерсивність» та сферу його застосування. Термін «імерсія» (англ. «*immersion*» — занурення) в англomовній літературі вживається переважно як частина словосполучень, у яких розкриваються такі його семантичні значення: 1) «*to immerse yourself in something*» — занурюватися у щось; 2) «*to immerse oneself*» чи «*to be immersed*» — втягувати себе в якусь дію; 3) «*immersive experience*» — імерсивний досвід, тобто досвід, який людина отримує залученням у якусь дію; 4) «*study format*» — метод вивчення чогось через повне занурення; 5) «*immersion in a foreign language*» — занурення в іноземну мову тощо [1, С. 167; 2, С. 176]. Якщо під «імерсією» розуміють власне стан занурення, то термін «імерсивний» розкриває, як відбувається залучення всіх почуттів та формується особливий досвід [2, С. 176]. Контент-аналіз досліджуваного явища дозволив нам виокремити напрями, у яких найповніше розкривається поняття «імерсивність», зокрема:

- мистецтво (театральні вистави, виставки, живопис тощо);
- інформаційні технології (віртуальні симуляції, віртуальна реальність, доповнена реальність, гейміфікація);
- освіта та навчання (навчальні симуляції, інтерактивні відео та навчальні посібники, лабораторні експерименти, спільне навчання, проєктне навчання тощо).

Дослідники імерсивності в культурі і мистецтві зазначають, що «процес розгортання імерсивного дійства в сучасному театрі формує глядача як учасника креативної взаємодії людей, що спільно створюють і переживають разом, кожен у свій унікальний спосіб, певну історію чи подію» [2, С. 176]. Використання технологій повного або часткового занурення у віртуальний світ як освітній тренд висвітлено у працях О. Сипченко, І. Малицької, які надають можливість взаємодії здобувачів освіти у тривимірному просторі, використовуючи звичайний смартфон для створення доповненої реальності або шолом і окуляри — для віртуальної [3, С. 295; 4, С. 110].

Розглядаючи вплив імерсивних технологій на модернізацію сучасної системи освіти С. Довгаль, О. Бутурліна зазначають, що «імерсивні технології мають великий потенціал для підтримки навчання та викладання. Використання даних технологій, безумовно, вплине на подальший розвиток освітнього середовища і особливо це стосується модернізації процесів навчання» [5, С. 49]. Ряд авторів акцентують увагу на тому, що «занурення» здобувачів освіти може здійснюватися не тільки за допомогою віртуальної та доповненої реальності, а також у будь-якому створеному середовищі, яке забезпечує будь-які «занурення» в активні та інтерактивні методи навчання [6]. Дані дослідження приводять до висновку, що для підвищення ефективності використання технологій занурення важливим є формування імерсивного освітнього середовища, яке, на думку О. Соколюк є «така властивість середовища, що відображає його можливості по залученню суб'єкта в систему відносин, яка визначається його змістом» [7, С. 144]. М. Давидюк і О. Пащенко розглядають імерсивність освітнього середовища як «властивість, що відображає можливості цього середовища стосовно залучення суб'єкта в систему відношень, забезпечує психологічний стан людини, в якому її «Я» сприймає себе включеним у процеси, що відбуваються в середовищі, і взаємодіє із цим середовищем, що забезпечує безперервний потік стимулів і досвіду» [8, С. 99].

Узагальнивши теоретичні підходи до визначення поняття «імерсивне освітнє середовище», визначаємо авторське бачення даного терміну. Під імерсивним освітнім середовищем ми розуміємо інноваційний освітній простір, який створює заклад освіти із використанням новітніх технологій та педагогічних практик для занурення здобувачів у змодельовані, наближені до реальних умови з метою набуття практичного досвіду та формування фахових компетентностей затребуваних на ринку праці.

Досліджуючи практики і стратегії, які використовують в умовах занурення в навчання науковці [9, С. 320] приходять до висновку, що імерсивне освітнє середовище — це оточення, в якому феномен занурення асоціюється з процесом навчання, що включає переживання, сприяння або використання занурення під час навчання. Таке середовище охоплює ширший контекст, зокрема окреслює інституційні та соціальні питання, педагогічну практику, інтеграцію цифрових технологій, а також базуються на людській взаємодії, самоаналізі або навіть медитації. На думку Д. Єфімова «імерсивне навчання — це підхід до викладання та навчання, який поєднує технологію з традиційними методами навчання, що забезпечує більш реалістичне та стимулююче середовище для зростання» [10, С. 220]. Результативність імерсивного навчання спостерігається, коли:

- 1) здобувачі освіти залучені до вирішення проблем реального світу;
- 2) наявні знання активізуються як фундамент для нових знань;
- 3) демонструються нові знання здобувачам освіти;
- 4) здобувачі освіти застосовують нові знання;
- 5) нові знання інтегруються у світ здобувачів освіти [9, С. 321].

Мета дослідження полягає у вивченні впливу імерсивного середовища на якість підготовки фахівців шляхом узагальнення практичного досвіду його запровадження у освітній процес у Черкаському державному фаховому бізнес-коледжі.

Для досягнення поставленої мети сформульовані наступні завдання:

- вивчення теоретичних основ імерсивного навчання, результатів попередніх досліджень в цій галузі та обґрунтування поняття «імерсивне освітнє середовище»;
- деталізація імерсивних методів, запроваджених у освітній процес;
- аналіз ефективності використання імерсивних методів шляхом опосередкованого опитування здобувачів освіти;
- виокремлення компонентів імерсивного середовища та чинників, які забезпечують ефективність підготовки фахівців.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів

Цифровізація суспільства та глобальні виклики, такі як вимушена міграція населення, з якими стикається світ, і Україна зокрема, підкреслюють важливість і необхідність навіть для пересічного громадянина оволодіння іноземною мовою та її використання в реальних умовах. Для України одним із головних зовнішньополітичних пріоритетів є інтеграція в єдиний європейський освітній простір і сприяння студентській мобільності. [11, С. 71]. Враховуючи зазначені фактори впливу на рівень іншомовної комунікативної компетентності, важливим є детально дослідити явища занурення в іноземну мову через побудову імерсивного англомовного освітнього середовища. Як зазначається «immersion in a foreign language» — занурення в іноземну мову передбачає навчання іноземній мові, яка не використовується в спільноті, але в інших місцях існує певна спільнота та культура, які визначають ціль програми занурення. Оскільки англійська мова потрібна для академічних, професійних або комерційних цілей, але лише там, де певним чином пов'язаний контакт із міжнародною спільнотою то нинішній поштовх до вивчення англійської мови є більш інструментальним і має набагато ширшу міжнародну систему відліку, ніж чисто Європейський контекст. Як зазначають дослідники «нинішнє розуміння імерсивності в освіті виходить далеко за межі використання технологій психологічного та культурологічного занурення, створення ефектів присутності за рахунок подієвості навчання, проживання досвіду «Іншого», стимулювання активності і міжсуб'єктної взаємодії учнів [8, С. 103]. А О.Наливайко, Л.Нуралієва, Л.Сиволюцька зазначають, що «занурення в іншомовне середовище може відбуватися неоднаково, під час різних часових проміжків і за різних об-

ставин. Найчастіше явище поглиблення в іншомовне середовище можна спостерігати завдяки міграційним процесам між країнами світу з метою працевлаштування або туризму. За таких умов мігранти переїжджають за кордон або на довготривалий чи тимчасовий період, або з метою повної асиміляції. Проте важливо пам'ятати про можливість створення іншомовного середовища, не перетинаючи кордонів рідної країни, шляхом використання різноманітних видів, форм та засобів організації процесу самонавчання» [12, С. 45].

Сучасні наукові розвідки у даній площині мають здебільшого теоретичний характер. Наше дослідження спрямоване на висвітлення практичних можливостей створення імерсивного англомовного середовища у закладі освіти. Варто наголосити, що у розрізі нашого аналізу мова йде про імерсивне середовище з фокусом на людській взаємодії. Як засвідчує практика, це дає нам змогу не лише сформувати необхідні мовні і мовленнєві навички, а й досягти достатнього рівня навичок ХХІ століття, а саме командної роботи, соціальної взаємодії, лідерських якостей, критичного мислення тощо.

Незаперечним є той факт, що найповнішим занурення у англомове середовище відбувається під час навчання за програмами академічної мобільності, що відкриває перед здобувачами освіти безмежні можливості для розвитку та самореалізації. Власний досвід засвідчує, що цінним є не лише довготривале навчання, але і участь у короткотривалих міжнародних проектах, наприклад, E³UDRES² Intensive I Living Labs (м. Санкт Пельтен, Австрія). Учасники проекту отримують досвід роботи над проектом, спрямованим на вирішення обраної проблеми громади, в міжнародній команді від моменту розробки до презентації. Вони співпрацюють із підприємцями, політиками, громадянами, дослідниками та іншими групами людей, які можуть запропонувати різні погляди на виклик, із яким стикаються команди [13]. Іншим прикладом слугує E³UDRES² Spring School — «Imagine.Your.Europe!» (м. Фульда, Німеччина). Учасники школи експериментували з інструментами художньої творчості та розвивали навички, які допомагають знаходити рішення проблем, виходячи за межі звичайного та створювати інноваційні бачення майбутнього Європи. Спираючись на особисті знання повсякденного досвіду, представники закладів освіти із різних країн створювали уявну карту дивовижної Європи за межами очікуваних майбутніх прогнозів [14].

Водночас, із метою розширення доступу українських студентів до якісної європейської освіти закладам вищої освіти, які працюють за напрямом академічної мобільності, особливу увагу варто приділити забезпеченню студентів і науковців належним рівнем знань англійської мови або мови країни, що приймає [11, С. 70]. А відтак виникає необхідність пошуку нових можливостей, підходів, методик, технологій для створення умов занурення здобувачів освіти у іншомовне середовище. Варто зазначити, що запорукою успіху у міжнародних проектах є не лише високий рівень володіння мовою, а й уміння демонструвати свої сильні сторони, долати бар'єр невпевненості, це все формується протягом тривалого часу шляхом залучення здобувачів до різноманітних заходів. Отримання імерсивного досвіду викликає сильні емоції, запам'ятовується надовго, і здобувач освіти перестає бути пасивним спостерігачем, а стає активним учасником подій.

У нашому дослідженні ми описуємо як навчальні, так і позанавчальні можливості створення імерсивного середовища для учасників освітнього процесу Черкаського державного фахового бізнес-коледжу, ключові компоненти якого наведено на рис. 1.

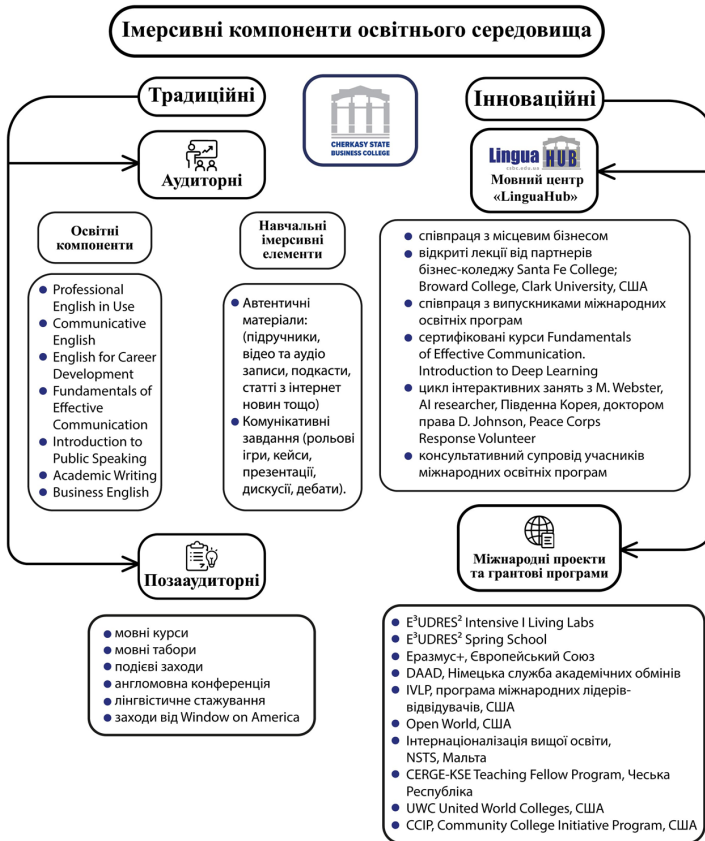

Рис. 1. Імерсивне освітнє середовище Черкаського державного фахового бізнес-коледжу
Джерело: сформовано авторами.

Разом із використанням традиційних елементів, таких як автентичні матеріали (підручники, відео та аудіо записи, подкасти, статті з інтернет новин) та комунікативні завдання (рольові ігри, кейси, презентації, дискусії, дебати), ми залучаємо студентів до поглибленого, осмисленого вивчення у співпраці із міжнародними партнерами, організовуючи відкриті лекції, семінари, воркшопи; комунікативні заняття з носіями мови, тематичні вузькоспеціалізовані курси, події заходи, мовні табори і курси, лінгвістичні стажування.

Одним із успішних кейсів використання імерсивних методів вважаємо пілотний проект зі створення сертифікованого англомовного курсу «Основи ефективної комунікації» (Fundamentals of Effective Communication) разом із Бровард Коледжем (Флорида, США). Курс був розроблений викладачем доктором Андреа Апа і тривав десять тижнів. Мета курсу полягала у формуванні навичок професійного іншомовного спілкування та культурного усвідомлення; подоланні мовного бар'єру у процесі взаємодії з носіями

мови. Курс охоплював різноманітні аспекти комунікації у діловому та академічному середовищі. Викладання відбувалось онлайн із застосуванням платформи Moodle. Учасниками стали 16 здобувачів різних курсів груп поглибленого вивчення англійської мови.

Наступним кроком впровадження імерсивних методів стало розроблення і запуск вузькоспеціалізованого курсу для здобувачів спеціальності 123 «Комп'ютерна інженерія» «Вступ до глибинного навчання». Викладання також відбувалось онлайн із застосуванням платформи Moodle. Його особливість полягала в тому, що викладачем курсу був не лише носій мови, а реальний дослідник у сфері штучного інтелекту Метью Вебстер, старший науковий співробітник ІТ-компанії «Меловін Фекторі ЛТД» (Південна Корея). Курс був побудований на основі методики предметно-мовного інтегрованого навчання. Мета полягала не лише у формуванні лінгвістичної та комунікативної компетенції, але і ознайомленні здобувачів із ключовими поняттями та типовими моделями глибинного навчання, розвитку уміння користуватися бібліотекою машинного навчання PyTorch, та формування навичок програмування в межах програми курсу.

Окрім сертифікованих курсів, зануритись у англійське середовище допомагають регулярні відкриті лекції, семінари, воркшопи та інтерактивні заняття з носіями мови — давніми партнерами Черкаського державного фахового бізнес-коледжу (Бровард Коледж, Університет Кларка, волонтер Корпусу Миру США Доктор М. Дужон Джонсон).

Доказовою базою результативності і ефективності застосування імерсивних методів слугує той факт, що учасники вищеписаних заходів вже декілька років поспіль стають фіналістами відбіркового конкурсу на отримання гранту за програмою Ініціатива місцевих коледжів, що фінансується Державним департаментом США.

Для виміру ефективності створення імерсивного освітнього середовища було використано метод опосередкованого опитування здобувачів освіти за освітнім компонентом «Professional English in Use» за двома критеріями: «Викладач є фахівцем з дисципліни, яку викладає та вміло організовує навчальний процес» та «У процесі навчання викладач стимулює моє прагнення до навчання», згідно результатів моніторингу якості освіти в Черкаському державному фаховому бізнес-коледжі протягом останніх трьох навчальних років. Слід зазначити, що респондентами виступили здобувачі освіти, які вступили на І курс у 2021–2022 навчальному році за ОПС «фаховий молодший бакалавр» та у 2023–2024 навчальному році закінчили курс навчання, що дало можливість проаналізувати як змінюється ставлення здобувача освіти до вивчення англійської мови в динаміці. Посеместрові результати опитування за 5-ти бальною шкалою, де 5 — найкращий результат, представлено на рис. 2, 3.

Результати опитування свідчать про позитивну динаміку відгуків здобувачів освіти у розрізі спеціальностей щодо якості викладання освітнього компоненту «Professional English in Use» за критеріями «Викладач є фахівцем з дисципліни, яку викладає та вміло організовує навчальний процес» та «У процесі навчання викладач стимулює моє прагнення до навчання», що також свідчить про зрілість суджень студентів та розуміння практичного застосування здобутих знань.

Проаналізувавши відкриті питання здобувачів освіти щодо якості викладання освітньої компоненти «Professional English in Use» приходимо до

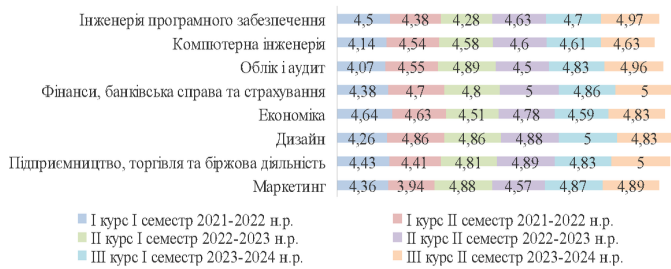

Рис. 2. Результати опитування здобувачів освіти щодо якості викладання освітньої компоненти «Professional English in Use» за критерієм «Викладач є фахівцем з дисципліни, яку викладає та вміло організовує навчальний процес» у 2021–2024 рр., балів
Джерело: побудовано авторами за [15].

Рис. 3. Результати опитування здобувачів освіти щодо якості викладання освітньої компоненти «Professional English in Use» за критерієм «У процесі навчання викладач стимулює моє прагнення до навчання» у 2021–2024 рр., балів
Джерело: побудовано авторами за [15].

висновку, що імерсивне освітнє середовище дозволило здобувачам більш ефективно розвивати комунікативні компетентності та здобувати практичний досвід використання англійської мови у професійному контексті, відповідає на потребу здобувачів у більш автентичних завданнях, посилює мотивацію до навчання, сприяє розвитку їхньої впевненості у використанні англійської мови та подоланню мовного бар'єру.

Серед позитивних відгуків здобувачів освіти слід зазначити результати навчання для студентів, їх враження та подальші можливості після участі у сертифікованому англомовному курсі «Основи ефективної комунікації». Підведення підсумків, їх узагальнення та інтерпретація занурення в імерсивне середовище проводилося за напрямками, які узагальнено на рис. 4.

Рис. 4. Узагальнення навчальних цілей за результатами курсу «Основи ефективної комунікації»

Узагальнивши результати респондентів після завершення курсу «Основи ефективної комунікації» доцільно відмітити, що серед основних страхів перед початком курсу були:

- недостатній рівень англійської мови;
- мовний бар'єр;
- немає / мало досвіду спілкування з носіями мови;
- вихід із зони комфорту;
- боязнь публічних виступів і невпевненість у собі;
- помилки, які можуть призвести до неповаги з боку викладачів/студентів;
- неконтрольовані емоції, викликані нервозністю.

Серед очікувань студентів від курсу було названо:

- вдосконалювати навички спілкування з носіями мови;
- отримати нові знання для майбутньої кар'єри та життя;
- дізнатися та відчувати систему освіти США;
- подолати мовний бар'єр;
- вийти зі своєї зони комфорту та розширити її;
- розвивати впевненість, щоб подолати страх публічних виступів і нервозність.

Враження учасників курсу узагальнено на рис. 5.

Слід зазначити, що у 2023 році четверо студентів, які навчалися на даному курсі стали учасниками міжнародної освітньої програми «Ініціатива місцевих коледжів» (Community College Initiative Program — CIP), що фінансується Держдепартаментом США. Всього для України цього року було виділено 7 грантів.

Узагальнений опис особливостей застосованих імерсивних методів представлений у таблиці 1.

Проведене дослідження дозволило нам виділити сім компонентів іншомовного імерсивного середовища у закладі освіти, а саме:

- когнітивний, що передбачає активне проблемне навчання, що стимулює мислення і мовлення;
- лінгвістичний, що означає формування мовних навичок через контекст і розвиток рецептивних і продуктивних мовленнєвих умінь;
- соціальний, оскільки базується на спілкуванні з носіями мови, співпраці з однолітками і культурному усвідомленні;
- мотиваційний, оскільки сприяє підвищенню мотивації;
- ціннісний, тому що формують особистість, впливаючи на особисті і професійні цінності;
- рефлексивний, що має на меті аналіз власної діяльності та коригування навчальної стратегії;
- технологічний, передбачаючи використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Проведене дослідження та узагальнення досвіду є підставою для твердження, що в Черкаському державному фаховому бізнес-коледжі сформовано імерсивне англomовне середовище, яке забезпечує залучення учасни-

OUTCOMES & IMPRESSIONS

Tania Triasun

I have improved my English language skills and feel more confident when speaking in public. I would eagerly participate in another project!

Olexandra Nazarova

Kateryna Cherkashyna

Now I speak with more confidence during meetings, presentations, talks, discussions, debates applying the rules of formal and informal communication, etiquette and netiquette.

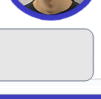

Max Ponomar

Anastasiia Chorna

After the powerful feedback at the mock interview, my fear of communicating with native speakers disappeared forever.

Arseniy Petrenko

OUTCOMES & IMPRESSIONS

Arseniy Petrenko

I can write a personal statement and a resume, which may help me with admission to university or applying for a job.

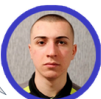

Nataliia Sidenko

Alina Taranukha

I started to smile more often at people. This culture of smiling really affected me and I took a bit of that positive thinking from the speakers, who I really like.

Denis Protasov

The course exceeded my expectations. I am grateful to the organizers for such a great opportunity for students. I hope that this is just the beginning and there will be a continuation.

Рис. 5. Зворотній зв'язок учасників англомовного курсу
«Основи ефективної комунікації»
Джерело: [16].

ків освітнього процесу до штучно змодельованого навчального простору. Це середовище слугує своєрідним стимулятором, що дозволяє опинитися в умовах, наближених до реальних, та є своєрідним викликом для прийняття ефективних рішень, сприяє розвитку критичного мислення, удосконалює практичні навички та формує фахові компетентності.

Методи імерсії, застосовані у дослідженні й описані вище, підтверджують гіпотезу про те, що імерсивне середовище, з його здатністю долати користувача до інтерактивного і реалістичного світу, надає унікальні можливості для підвищення якості підготовки здобувачів освіти, перетворюючи навчання на більш цікавий та захопливий процес, який підвищує мотивацію студентів. Завдяки постійному оновленню контенту, студенти можуть готуватися до динамічного та мінливого світу праці. Імерсивні методи дозволяють створити умови для практичного застосування знань

Таблиця 1. Узагальнення особливостей застосованих імерсивних методів

Фокус	Занурення здобувача у англомовне середовище, створюючи умови, максимально наближені до природного процесу
Характеристика	Мова — не абстрактний предмет вивчення, а інструмент спілкування, засіб взаємодії із оточенням. Забезпечення максимальної практики усіх видів мовленнєвої діяльності: слухання, говоріння, читання і письмо. Розвиток мовної інтуїції через контекст і спостереження. Акцент робиться на прямому розумінні мови, без опори на рідну мову
Формат	Онлайн, офлайн, змішаний
Основні принципи	Активність і свідомість, системність, комунікативність, міжкультурне усвідомлення, емоційність, автентичність
Застосування	Навчання, командна робота, соціальні взаємодії, розваги, робота над проектом
Переваги	Прискорення процесу оволодіння мовою, одночасне формування усіх мовних і мовленнєвих навичок, підвищення мотивації і ефективності процесу навчання, розвиток навичок 21 століття, подолання мовного бар'єру та страху публічних виступів
Виклики	Технічні обмеження, готовність та необхідність для викладача володіння навичками для роботи з імерсивними методами, психологічні аспекти, рівень цифрової грамотності

Джерело: сформовано авторами.

у ситуаціях, максимально наближених до реальних (у нашому дослідженні імітаційна співбесіда, тренування ШІ у розпізнаванні облич і геоданих). Вони сприяють розвитку конкретних умінь, які можна застосовувати в різних ситуаціях (наприклад, уміння писати, читати, говорити, сприймати іншомовне мовлення на слух, користуватися комунікаційними і інформаційними технологіями). Інтеграція в різноманітні контексти сприяє розвитку аналітичних навичок та здатності до системного мислення. Інтерактивні нелінійні сценарії вимагають від здобувачів освіти гнучкості та креативності при пошуку рішень, командної роботи з метою обміну ідеями та координації дій. На нашу думку, саме у формуванні переносних навичок (transferable skills) і метанавичок (metaskills) проявляється найвагоміша цінність імерсивних середовищ для закладів освіти різного профілю.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці принципів створення якісного контенту імерсивного середовища для різних освітніх компонентів з їх можливою інтеграцією.

Література

- [1] Johnson R. K., Swain M. 1997. Immersion Education: International Perspectives. Cambridge Applied Linguistics. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/books/immersion-education/96728F2F278B20329563143541BC8D12> (дата звернення 10.10.2024).
- [2] Кундереви́ч О. В., Кириленко К. М., Бенюк О. Б. 2021. Імерсивність як мистецька стратегія початку XXI століття (аналіз театрального досві-

- ду та його філософських підвалин). *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»*, 45, 174–182. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.45.2021.247390>
- [3] Сипченко О. М. 2021. Імерсивні технології в освіті. *Наукові та освітні трансформації в сучасному світі*: збірник матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 15 липня 2021 року) / Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій, м. Чернігів. Суми: ТОВ НВП «Росток А. В. Т.». 295–296.
 - [4] Малицька І. Д. 2021. Імерсивні технології в навчанні природничим наукам: зарубіжний досвід. *Імерсивні технології в освіті*. Збірник матеріалів І науково-практичної конференції з міжнародною участю. Київ. 110–113.
 - [5] Довгаль С., Бутурліна О. 2023. Імерсивні технології та їх вплив на модернізацію сучасної системи освіти. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка*, 2,2, 48–52.
 - [6] Artyukhov A.; Volk I.; Dluhopolskyi O.; Mieszajkina E.; Myśliwiecka A. 2023. Immersive University Model: A Tool to Increase Higher Education Competitiveness. *Sustainability*. 15(10). 7771. <https://doi.org/10.3390/su15107771>
 - [7] Соколюк О. М. 2021. Імерсивність в сучасних освітніх технологіях. *Імерсивні технології в освіті* : збірник матеріалів І науково-практичної конференції з міжнародною участю. Київ. 143–147.
 - [8] Давидюк М., Пащенко О. 2021. Імерсивне освітнє середовище: принципи побудови і практики успішної реалізації. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 59, 98–105. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-59-98-105>
 - [9] Beck D., Morgado L., O'Shea P. 2023. Educational practices and strategies with immersive learning environments: Mapping of reviews for using the metaverse. *IEEE Transactions on Learning Technologies*, 17, 319–341. <https://doi.org/10.1109/TLT.2023.3243946>
 - [10] Єфімов Д. В. 2021. Використання доповненої реальності (AR) в освіті. *Педагогічні науки: теорія та практика*, Т. 2. № 1, 219–225. <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2021-1-2-34>
 - [11] Дернова І. А., Іванова І. В., Боровик Т. М., Залозна Т. Г., Палієнко А. В. 2022. Академічна мобільність студентів як один із напрямів євроінтеграції України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реальність та перспективи*. Т. 1. С. 67–72. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.13>; <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/39076> (дата звернення 15.10.2024).
 - [12] Дернова І. А., Іванова І. В., Боровик Т. М., Залозна Т. Г., Палієнко А. В. 2022. Академічна мобільність студентів як один із напрямів євроінтеграції України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реальність та перспективи*. Т. 1. С. 67–72. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.13>; <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/39076> (дата звернення 15.10.2024).

- [13] Наливайко О. О., Нуралієва Л. М., Сиволацька Л. М. 2021. Занурення в іншомовне середовище як ефективний засіб розвитку комунікативної компетенції у процесі вивчення іноземних мов. *Наукові записки кафедри педагогіки*. № 1, 42–51. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2021-49-05>
- [14] E³UDRES². I Living Labs. <https://eudres.eu/i-living-labs> (дата звернення 10.10.2024).
- [15] E³UDRES² Spring School. https://www.hs-fulda.de/fileadmin/user_upload/EUDRES/Invitation_Spring_School_HFD_Students.pdf (дата звернення 10.10.2024).
- [16] Черкаський державний бізнес-коледж. Опитування студентів. <http://csbc.edu.ua/admin.php?about=7> (дата звернення 15.10.2024).
- [17] Куклін О. В., Боровик Т. М., Устиченко С. В., Іванова І. В., Залозна Т. Г., Волощенко О. В. Імплементація освітніх онлайн-курсів з партнерами зі США як інструмент професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців (з досвіду роботи). *НМЦ ВФПО*. <https://os5.mycloud.com/public/7a49ca8d-1b91-462b-93d9-db32b21df169/file> (дата звернення 15.10.2024).

References

- [1] Johnson R. K., Swain M. 1997. Immersion Education: International Perspectives. *Cambridge Applied Linguistics*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/books/immersion-education/96728F2F278B20329563143541BC8D12> (Accessed: 10.10.2024).
- [2] Kunderevych, O., Kyrylenko, K., Beniuk, O. 2021. Imersyvnyist yak mystetyska stratehiia pochatku KhKhI stolittia (analiz teatralnoho dosvidu ta yoho filosofyskykh pidvalyn). *Visnyk KNUKiM. Seriia «Mystetstvoznaustvo»*, 45, 174–182. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.45.2021.247390>
- [3] Sipchenko O. M. 2021. Imersyvni tekhnolohii v osviti. *Naukovi ta osvichni transformatsii v suchasnomu sviti: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Chernihiv, 15 lypnia 2021 roku) / Naukovo-osvitnii innovatsiinyi tsentr suspilnykh transformatsii, m. Chernihiv. Sumy: TOV NVP «Rostok A. V. T.». 295–296.
- [4] Malyska I. D. 2021. Imersyvni tekhnolohii v navchanni pryrodnychym naukam: zarubizhnyi dosvid. Imersyvni tekhnolohii v osviti. *Zbirnyk materialiv I naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*. Kyiv. 110–113.
- [5] Dovhal S., Buturlina O. 2023 Imersyvni tekhnolohii ta yikh vplyv na modernizatsiiu suchasnoi systemy osvity. *Visnyk Dniprovskoi akademii neperervnoi osvity. Seriia: Filosofia. Pedagogika*, 2, 2, 48–52.
- [6] Artyukhov A.; Volk I.; Dluhopolskyi O.; Mieszajkina E.; Myśliwiecka A. 2023. Immersive University Model: A Tool to Increase Higher Education Competitiveness. *Sustainability*, 15(10). 7771. <https://doi.org/10.3390/su15107771>
- [7] Sokolyuk O. M. 2021. Imersyvnyist v suchasnykh osvitnikh tekhnolohiiakh. Imersyvni tekhnolohii v osviti. *Zbirnyk materialiv I naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*. Kyiv. 143–147.

- [8] Davydyuk M., Pashchenko O. 2021. Imersyvne osvितnie seredovыshche: pryntsypy pobudovy i praktyky uspishnoi realizatsii. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, 59. 98–105. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-59-98-105>
- [9] Beck, D., Morgado, L., O'Shea, P. 2023. Educational practices and strategies with immersive learning environments: Mapping of reviews for using the metaverse. *IEEE Transactions on Learning Technologies*, 17. 319–341. <https://doi.org/10.1109/TLT.2023.3243946>
- [10] Yefimov D. V. 2021. Vykorystannia dopovnenoї realnosti (AR) v osviti. *Pedahohichni nauky: teoriia ta praktyka*, 2(1). 219–225. <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2021-1-2-34>
- [11] Dernova I. A., Ivanova I. V., Borovyk T. M., Zalozna T. H., Palienko A. V. (2022). Akademichna mobilnist studentiv yak odyn iz napriamiv yevrointehratsii Ukrainy. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*. T. 1. 67–72. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.13> URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/39076> (Accessed: 15.10.2024).
- [12] Nalyvaiko O. O., Nuralieva L. M., Syvolotska L. M. 2021. Zanurennia v inshomovne seredovыshche yak efektyvnyi zasib rozvytku komunikativnoi kompetentsii u protsesi vyvchennia inozemnykh mov. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky*, 1. 42–51. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2021-49-05>
- [13] E³UDRES². 2024. I Living Labs. <https://eudres.eu/i-living-labs> (Accessed: 10.10.2024).
- [14] E³UDRES. 2024. Spring School. https://www.hs-fulda.de/fileadmin/user_upload/EUDRES/Invitation_Spring_School_HFD_Students.pdf (Accessed: 10.10.2024).
- [15] Cherkaskyi derzhavnyi biznes-koledzh. Opytuvannia studentiv. URL: <http://csbc.edu.ua/admin.php?about=7> (Accessed: 15.10.2024).
- [16] Kuklin O.V., Borovyk T. M., Ustychenko C.V., Ivanova I. V., Zalozna T. H., Voloshchenko O.V. 2024. Implementatsiia osvितnikh onlain-kursiv z partneramy zi SShA yak instrument profesiinoї pidhotovky konkurentospromozhnykh fakhivtsiv (z dosvidu roboty). *NMTs VFPO*. <https://os5.mycloud.com/public/7a49ca8d-1b91-462b-93d9-db32b21df169/file> (Accessed: 15.10.2024).

THE ROLE OF ORAL HISTORY IN SHAPING THE
HISTORICAL MEMORY OF “ZOOMER” GENERATION
LEARNERS IN THE STUDY OF THE ONGOING
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Oleksandr Reient¹, Ihor Koliada^{2,3}, Janina Kambalova^{2,4}

РОЛЬ УСНОЇ ІСТОРІЇ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ
ПАМ'ЯТІ ПРИ ВИВЧЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ПОКОЛІННЯ «ЗУМЕРІВ»

Олександр Реєнт, Ігор Коляда, Яніна Камбалова

Abstract. This article explores the concepts of historical memory, oral history, the “Zoomer” generation, and methods for teaching the history of Ukraine. It examines various types of national historical memory and identifies key factors influencing its formation, including the role of historical space, time, and human emotions. The study underscores the central function of historical memory and highlights how it can significantly differ among members of the same nation living in different regions.

The authors distinguish between personal and collective historical memory and discuss the specificities of its formation in states governed by totalitarian regimes. The article also analyzes objects of historical memory and emphasizes the critical role of historical recollections in shaping social and political identities. The intricate relationship between historical memory and identity is underscored, with an emphasis on its role in individual self-identification and the cohesion of social groups. These processes are constructed through an understanding of national history, the present, and future historical trajectories.

The authors stress the unique and invaluable contribution of firsthand testimonies from historical witnesses in shaping a nation's memory, highlighting the necessity of conducting interviews to open new avenues for historical reconstruction. This methodological approach gained prominence in the 20th century, leading to the establishment of oral history as a distinct field of historical research. The article reviews key historical stages and leading research centers dedicated to oral history. The authors assert that the ongoing Russian-Ukrainian war will undoubtedly become one of the most defining chapters of Ukraine's modern history. As scholars and learners document and analyze these events, oral history will serve as a crucial tool for preserving historical memory for both contemporaries and future generations.

The study also examines a range of traditional and innovative teaching methods that educators can use to cultivate historical memory among “Zoomer” generation learners when studying Ukraine's modern history. It highlights the necessity for contemporary educators to adopt a comprehensive approach, integrating both conventional and cutting-edge pedagogical

¹ Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. Reent.O.P@nas.gov.ua, <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

² Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

³ kolyada.i.a.1968@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

⁴ novajava@ukr.net, <https://orcid.org/0000-00032886-7696>

strategies in history education. The article particularly emphasizes the value of incorporating firsthand testimonies from war veterans who defended Ukraine and sacrificed their lives for its independence, as these narratives play a crucial role in shaping historical memory among the younger generation.

Keywords: historical memory, identity, oral history, Russian-Ukrainian war, innovative history teaching methods, learners, “Zoomer” generation

Анотація. У статті розглянуто зміст дефініції понять історична пам'ять, усна історія, покоління «зумерів», технології навчання історії України, схарактеризовано різні види історичної пам'яті націй та вказано різноманітні чинники її формування, зокрема, виявлено роль історичного простору, часу та людських емоцій у процесі формування історичної пам'яті. Вказано ключову функцію історичної пам'яті. З'ясовано, що історична пам'ять представників однієї нації, які проживають у різних регіонах може суттєво відрізнятися.

Авторами пояснено відмінності між особистою та колективною історичною пам'яттю, специфіку формування історичної пам'яті у державах з тоталітарним режимом управління. У статті проаналізовано об'єкти історичної пам'яті народу. Авторами наголошено, що історичні спогади є основою формування соціальних і політичних ідентичностей та підкреслено міцний взаємозв'язок і взаємозалежність між поняттями «історична пам'ять» та «ідентичність». Наголошено, що саме історична пам'ять є найважливішою умовою самоідентифікації особистості та зміцнення єдності соціальних груп, оскільки вони конструюються в процесі розуміння історії нації, її сучасного становища, перспектив історичного розвитку.

Автори статті наголошують на унікальності та надзвичайній цінності у процесі формування історичної пам'яті нації досвіду безпосередніх учасників подій та необхідність їхнього інтерв'ювання, що відкриває якісно нові можливості для майбутніх історичних реконструкцій. У ХХ ст. це надало поштовх до розвитку нової ділянки історичної науки — усної історії. Проаналізовано основні історичні етапи та провідні наукові центри. Авторами статті наголошено на тому, що події сучасної російсько-української війни, безумовно, стануть однією з найважливіших сторінок новітньої історії України. Вивчаючи ці події та фіксуючи їх для історичної пам'яті своїх сучасників і нащадків, дослідники та здобувачі освіти будуть широко використовувати метод усної історії.

Авторами досліджено різноманітні традиційні та інноваційні методичні прийоми, які сучасні вчителі можуть поєднувати в процесі формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «зумерів» при вивченні новітньої історії України. Зазначено, що сучасні освітяни мають комплексно використовувати весь арсенал наявних у сучасній методиці навчання історії традиційних та інноваційних підходів до відбору навчального змісту, видів та форм освітньої діяльності здобувачів освіти. Наголошено, що знайомство зі свідченнями безпосередніх учасників воєнних подій, які захищали нашу Батьківщину і загинули у боротьбі за її незалежність на уроках історії України є особливо цінними для формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «зумерів» про події сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: історична пам'ять, ідентичність, усна історія, російсько-українська війна, інноваційні технології навчання історії України, здобувачі освіти, покоління «зумерів»

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми

На сучасному надзвичайно складному та відповідальному етапі історичного розвитку нашої Батьківщини, в умовах відкритої воєнної агресії РФ зростає суспільний інтерес до усвідомлення власного минулого з його героїчними, драматичними і трагічними сторінками. Історична пам'ять народу є чинником, що визначає характер наших особистих та колективних уявлень про минуле, усвідомлення і критичну оцінку подій сучасності та розуміння перспектив нашого майбутнього.

Формуючи історичну пам'ять нації сучасним українським історикам необхідно враховувати надзвичайну роль досвіду безпосередніх свідків та учасників новітніх подій історії України, бо це забезпечить можливості для майбутніх реконструкцій минувшини. З часом все менше залишиться безпосередніх свідків та учасників найбільш знакових подій кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст., спогади яких становлять основний інтерес для дослідників усної історії. Тому інтерв'ювання безпосередніх очевидців історичних подій є надзвичайно актуальним. Усна історія, як самостійна галузь наукових досліджень, на різних етапах її становлення мала свої характерні особливості, виконуючи заплановані завдання та відповідаючи на властиві кожному періоду виклики.

Для процесу формування історичної пам'яті сучасних здобувачів освіти покоління «зумерів» усні свідчення очевидців подій сучасної російсько-української війни відіграють надзвичайно важливу освітню роль. Тому дослідження традиційних та інноваційних технологій використання цих свідчень на уроках історії України є актуальним для розвитку історичної освіти в умовах Нової української школи.

Аналіз наукових досліджень

Дослідженню проблеми формування історичної пам'яті присвячено чисельні фундаментальні дослідження, як західної, так і української істріографії. Зокрема, вітчизняним науковцем В. Бабкою у дисертаційному дослідженні «Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні» висвітлено концептуальні основи дослідження історичної пам'яті, цивілізаційні моделі політики пам'яті, характерні риси особливості формування національної історичної пам'яті періоду незалежності України, формування моделі національної історичної пам'яті після Революції Гідності (2014 р.). У статті «Що таке історична пам'ять» інформаційного ресурсу InfoScipedia проаналізовано чинники формування колективної історичної пам'яті, особливості цього процесу у державах з тоталітарним режимом правління. У науковій публікації Дж. Ассманна аналізується таке явище, як культура пам'яті. Широке розмаїття аспектів, факторів і етапів розвитку історичного мислення від ХVІІІ ст. до сьогодення аналізує у своїй монографії «Історія: розповідь, інтерпретація, орієнтація» Й. Рюзен, розглядаючи історичні дослідження як важливий фактор культурної орієнтації в практичному житті. У публікації Г. Родігера та Е. Десото «Сила колективної пам'яті. Що пам'ятають і забувають великі групи людей?» висвітлено особливості формування колективного запам'ятовування та колективного забуття.

Генезі і особливостям становленню усної історії, як новому напрямку історичних досліджень, у сучасній історіографії присвячено також численні дослідження. Одним із теоретиків усної історії є директор відділу досліджень усної історії Колумбійського університету р. Гріл, автор видатної наукової праці «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» та публікації «Рух без мети: методологічні та теоретичні проблеми усної історії». Ще одним американським дослідником усної історії Д. Данавеєм разом із співавторами було створено антологію «Усна історія: міждисциплінарна антологія».

Не менш важливе методологічне значення має робота одного із засновників усної історії, як самостійної наукової галузі, А. Невінса «Усна історія: як і чому вона народилася». Зміни, які відбулися у сучасних дослідницьких стратегіях у зв'язку з переходом від досліджень на макрорівні до досліджень з позиції окремого індивіда та його повсякденного життя, аналізує у своїй науковій праці «Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади» українська дослідниця О. Кісь. Як метод та методологію досліджень усну історію розглядають та коментують українські дослідниці В. Середя та Л. Малес.

Розробці теорії генерацій суспільства та опису 7 архетипів людських поколінь, які мають спільний колективний досвід, присвячено видатну наукову працю В. Штрауса та Н. Хоува «Покоління: Історія майбутнього Америки, 1584–2069». Дослідниця Н. Городня аналізує чинники формування історичної пам'яті у сучасної української молоді. Українські науковці-методисти П. Вербицька, О. Томаченко, О. Удод пов'язують процес формування історичної пам'яті здобувачів освіти з завданнями сучасної історичної освіти. Останнім часом в Україні з'являються праці, присвячені опису подій російсько-української війни на основі усних свідчень очевидців подій, зокрема, авторами статті аналізуються книги із серії «Нескорені Українці», присвячених загиблим студентам історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, укладачем яких є доктор історичних наук, професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін цього факультету, заслужений працівник освіти України І. Коляда.

Виокремлення аспектів проблеми, які ще недостатньо вивчені

Однак ряд питань формування історичної пам'яті засобами усної історії потребують подальшого аналізу та дослідження сучасними науковцями та дидактами-методистами. Однією із таких проблем є дослідження комплексної теоретико-методичної взаємодії процесу формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «змерів» з усноісторичними методами дослідження та інноваційними технологіями навчання історії в умовах Нової української школи.

Мета дослідження полягає у необхідності з'ясування ролі усної історії у процесі формування історичної пам'яті сучасних здобувачів освіти покоління «змерів». У зв'язку з цим автори визначають такі **завдання дослідження**:

- охарактеризувати феномен історичної пам'яті, її різновиди та чинники її формування;
- обґрунтувати унікальність та цінність дослідження досвіду безпосередніх учасників подій російсько-української війни для формування історичної пам'яті молоді генерації українців, охарактеризувавши особливості такої галузі спеціальних історичних дисциплін як усна історія;
- проаналізувати традиційні та інноваційні технології формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «змерів» в умовах Нової української школи.

Виклад основного матеріалу

Історична пам'ять є складним феноменом, який полягає у закріпленні, збереженні та реконструкції у людській свідомості історичного минулого нації, що відображається на процесі сприйняття сучасності і значною мірою обумовлює подальші дії. Інформаційним ресурсом InfoScipedia дефініція «історична пам'ять» трактується як феномен суспільної свідомості, який можна віднести і до сфери соціальної психології, і до сфери ідеології [27].

Концепція «історичної пам'яті», яку часто визначають ще як «колективну пам'ять», «соціальну пам'ять», «політику пам'яті», наголошує К. Хайт, стосується способів, за допомогою якої окремі групи соціуму, колективи та нації конструюють і ототожнюють себе з певними наративами про історичні періоди чи події. Такі історичні спогади є основою формування соціальних і політичних ідентичностей і також часто змінюються у зв'язку з поточним історико-політичним моментом [17].

Феномен історичної пам'яті, на думку українського дослідника В. Бабки, виражений у різних у сферах суспільного життя. Зокрема, політичній, соціальній, культурній. Так, за твердженням В. Бабки, у політичній сфері історична пам'ять є предметом державної політики, фактором конструювання політичної нації, передумовою міжетнічної та міжнаціональної інтеграції, а іноді конфліктів, засобом ретрансляції цінностей політичної культури [1].

Кожна людина має власну історичну пам'ять. У зв'язку з тим, що історичні факти кожен сприймає з погляду своїх особистих інтересів і уподобань, особиста історична пам'ять є суб'єктивною та вибірковою. Водночас у громадах формується колективна (соціальна) історична пам'ять, яка обумовлюється рядом таких чинників: расові, етнічні, національні, релігійні, гендерні, а також історичним простором та часом. Причому більший вплив на формування історичної пам'яті має саме місце проживання, а не етнічна приналежність. Тому історична пам'ять представників однієї нації, які проживають у різних регіонах суттєво відрізняється [5].

У державах з тоталітарним режимом правління історична пам'ять часто перетворюється на об'єкт політики і формується під ідеологічні та політичні завдання, виступаючи потужним інструментом пропаганди. Трансформуючись у масову свідомість суспільства, історична пам'ять створює колективні уявлення про минуле [27].

Народи багатьох країн назавжди запам'ятали епоху Другої світової війни. 8 травня для населення України та західних країн є, насамперед, не символом звитяги одних народів над іншими, а днем спогадів про спільну катастрофу. Поняття «війна» для Європи є асоціацією минувшини, яка скінчилася і більше не має повторюватися. На жаль, людство погано засвоїло цей урок історії і тому нині українці на власному жахливому досвіді усвідомлюють реінкарнацію давно минулої епохи.

Водночас, коли мешканців РФ просять пригадати Другу світову війну, вони здебільшого перераховують різні події, які відбулися на території СРСР, зокрема Сталінградську та Курську битви, постійно акцентуючи увагу на перемогах і втратах виключно російського народу. Росіяни навіть не називають цю війну Другою світовою війною — для них це «Велика Ві-

тчизняна війна». Ці спогади завдяки державній пропаганді путінського режиму у РФ на сучасному етапі набули особливої форми «победобесия» [5].

Час як інший визначальний чинник формування історичної пам'яті, на думку Н. Городньої, пов'язаний з особистим досвідом людей, що живуть в різні історичні періоди. Це обумовлює її відмінність у різних поколіннях, що мають особистий колективний життєвий досвід. Через зв'язок поколінь формується історична пам'ять народу. В якості ще одного ключового чинника формування історичної пам'яті можна розглянути людські емоції. Адже найбільше запам'ятовуються ті події, які справили на людину найсильніше враження, викликавши різноманітні емоції, як позитивні, так і негативні. Саме це дозволяє подіям бути надовго зафіксованими в народній пам'яті, іноді не лише одного покоління очевидців, а й на сотні років потому [5].

Між поняттями «історичної пам'яті» та «ідентичності» існує міцний взаємозв'язок та взаємозалежність, оскільки збереження історичної пам'яті є найважливішою умовою самоідентифікації особистості та зміцнення єдності соціальних груп. Ідентичність кожної особистості конструюється в процесі розуміння історії нації, її сучасного становища, перспектив історичного розвитку, а отже, історична пам'ять є ключовим фактором формування саме цієї ідентичності. Підкреслюючи цей факт, Дж. Ассманн визначає «ідентичність» як «політичну уяву», зумовлену «культурною пам'яттю» [14].

Історична пам'ять, як наголошує П. Вербицька, є основою для визначення особистістю власної ідентичності, сприйняття та поваги до вибору іншої людини, інтеграції та консолідації спільноти на основі загальнолюдських цінностей [Вербицька 2012]. Зрозуміти спогади населення конкретної країни означає зрозуміти істотне про національну ідентичність її народу. Історична традиція та національна пам'ять відіграють ключову роль у формуванні самоідентифікації кожної нації. Історична пам'ять допомагає науковцям та освітянам використовувати давно минулу історію в сучасних реаліях. Дослідник Й. Рюзен стверджує, що історична пам'ять «перетворює іноді сухі академічні історії, які ми досліджуємо, пишемо та викладаємо, на «частину соціальної реальності» [24].

До історичної пам'яті відносять об'єкти духовної культури, зокрема такі, як відповідні образи, символи, міфи, ритуали та історіографічні презентації, просторові та часові поділи держави, а також матеріальні залишки минулого та матеріальні об'єкти сучасності: національні історичні хроніки, цивільні довідники і підручників історії, матеріали державних архівів і музеїв, пам'ятники, меморіали, території, слова, розповіді очевидців та багато іншого. До таких об'єктів слід віднести і місця історичних подій, які на думку науковців П. Нора та Л. Кріцмана, не є місцями у вузькому розумінні, вони визначаються як своєрідні точки перетину, де формується та концентрується пам'ять суспільства [19]. Водночас, Г. Родігер та Е. Десото стверджують, що колективна пам'ять нації не є фіксованою, вона змінюється з плином часу. Колективне запам'ятовування означає, що колективне забуття також відбувається [21].

На сучасному етапі, наголошує О. Кісь, з його викликами, особливо значення набувають нові методи історичного дослідження [9]. Мікроісторія, історія повсякдення, соціальна історія дали змогу вивчати минуле

в його антропологічному вимірі: не на макрорівні, як це було у традиційних дослідженнях, а з позиції окремого індивіда та його повсякденного життя. Визнаючи унікальність та високу цінність досвіду безпосередніх учасників подій минулого для формування історичної пам'яті нації, дослідники історії визнають необхідність їхнього інтерв'ювання для якісно нових можливостей історичних реконструкцій. Усе це активізувало розвиток усної історії. Так, усна історія, зазначає українська соціологиня В. Середа, це ще і глибоке біографічне або тематичне інтерв'ю зі свідком-учасником події/подій. Це розповідь, під час якої респонденти, у взаємодії з інтерв'юєром, осмислюють свій індивідуальний досвід і співвідносять його з офіційними історичними дискурсами та макросоціальними процесами[12].

«Люди завжди оповідали свої історії у розмовах. Століттями історія передавалася з вуст в уста... Усі в той чи той спосіб оповідають про минулі події, тлумачать їх, надають їм значення, підтримуючи живу колективну історію. Навіть у наш час всезагальної письменності та розмаїтих засобів зв'язку (...) більшість людей формує засади свого розуміння власної минувшини через розмову з іншими», — зазначив один з теоретиків усної історії Роналд Гріл у передмові до своєї наукової праці «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» [22].

Своїм існуванням термін «усна історія» завдячує манхетенському літератору Джозефу Гоулду, який ще у середині 1930-х рр. мав намір (який, втім, так і не було реалізовано) написати книгу під назвою «Усна історія нашого часу». Не зважаючи на подальші спроби науковців замінити цей термін іншими, наприклад, «усне документування» чи «жива історія» успіху не мали. Термін «усна історія» нині є загальновизнаним, він використовується у науковому апараті багатьох суспільних та гуманітарних наук. У академічному контексті це поняття вперше використав у 1938 р. журналіст, біограф, історик, А. Невінс, який у своїй праці «Усна історія: як і чому вона була народжена» довів, що виникнення такого жанру досліджень є закономірністю у розвитку технічного прогресу [18]. Інституційно цей напрям було оформлено у 1948 році, зі створенням «Центру дослідження усної історії» при Колумбійському університеті. Спочатку дослідники усної історії визначали ключовими своїми завданнями: збільшення джерельної бази, формування нових архівів з транскриптів інтерв'ю, записаних попередньо на аудіоплівку. Так відбувся початковий етап становлення усної історії як особливого напрямку історичних досліджень. Надалі генеза усної історії пройшла кілька етапів, у межах кожного з яких сформувалися нові покоління дослідників. Д. К. Данавей виділяє принаймні чотири таких генерації вчених [15].

Перший етап (1940-і — середина 1960-х рр.) — період становленням усної історії та діяльність перших фахівців. Це були А. Невінс та Л. Стар, які разом зі своїми колегами вбачали в усній історії засіб збору та фіксації усних спогадів видатних і впливових історичних діячів, як важливий інструмент для майбутніх досліджень біографій видатних осіб. На цьому етапі було засновано й упорядковано основні архіви з усної історії у США[22].

Упродовж другого етапу (кінця 1960-х — у 1970-х рр.) відбувся швидкий розвиток усної історії як галузі історичних досліджень, коли виникали нові центри, започатковувалися нові архіви та колекції, реалізовувалися

різні проекти. Завдання усної історії тепер пов'язують з процесами зростання антропологізації історичних досліджень та піднесенням різноманітних суспільних рухів. З'являється велика кількість проектів з етнічної, регіональної, локальної історії та застосовується гендерний підхід до історичних досліджень. Упродовж цього періоду з'являються такі провідні дослідницькі центри та асоціації дослідників з усної історії у світі: Асоціація усної історії (1966 р.), національні асоціації усної історії в Австралії (1970), Канаді (1975) та Великій Британії (1973). Ці асоціації виконували ряд важливих завдань: створення форумів для наукової полеміки та обміну інформацією, координація діяльності регіональних та локальних центрів усної історії, фінансова підтримка проектів, публікація результатів досліджень, забезпечення доступності архівів тощо. У 1975 р. Роналд Гріл у своїй програмній статті «Рух без мети: методологічні та теоретичні проблеми в усній історії» започаткував дискусію про взаємозалежність індивідуальної та колективної пам'яті та діалогічну природу інтерв'ю, яка продовжилася і у наступному етапі у 1980-х рр. У 1970-х рр. з'являється значна кількість навчальних курсів, підручників та методичних посібників з усної історії, що свідчило про зростання масового інтересу до цієї галузі [22].

Упродовж третього етапу (1980-ті рр.) сформувалося нове покоління вчених-дослідників усної історії, які отримали фахову освіту саме з цієї галузі. Розпочалася жвава дискусія про співвідношення академічності та аматорства в усній історії і статус цієї галузі. Усна історія набуває статусу повноцінної наукової дисципліни. Утверджується підхід, що усна історія є не стільки процесом, створення нових першоджерел, а скільки способом відтворення самої історії. Вчені підкреслюють зв'язок між даними усної історії та людською пам'яттю. Так, розпочинається дискусія щодо проблем пам'яті (її полістабільності, вибіркової, фрагментарності тощо) та опосередкованості життєвим досвідом очевидця його спогадів про події минулого. У 1990-х рр. з'являється тенденція до визнання міждисциплінарного характеру усної історії. Це обґрунтовувалося тим, що методами і матеріалами усної історії активно послуговуються вчені, які займаються дослідженнями з великої кількості суспільно-гуманітарних наук: соціологи, історики, психологи, антропологи, етнологи, краєзнавці, лінгвісти [9]. Так про специфіку соціологічних досліджень зазначає А. Прохорова у своїй роботі «Застосування методології усної історії в якісницьких соціологічних дослідженнях»: 1) така інформація не є повністю об'єктивною, це лише інтерпретація різними учасниками одних і тих самих фактів; 2) свідчення різних опитуваних очевидців відображають сконструйовану реальність; 3) опитування передбачає широке охоплення респондентів з різних суспільних прошарків; 4) об'єктом і предметом вивчення усної історії зазвичай є приватна, не офіційно задокументована, сфера життя; 5) отримана інформація не завжди є повністю адекватною описаним подіям, оскільки переважно стосується травматичного досвіду та емоційних реакцій респондентів; 6) інформація носить оповідальний характер [10]. Л. Малес наголошує, що усну історію можна розглядати на перетині різних дисциплінарних методологічних засад. Її можна використовувати як певний тип історичних даних, як спосіб написання історії конкретного суспільства, епохи, як «живу» історію, не застиглу в документі, а тому включену у триваюче суспільне

буття: озвучену устами оповідача з неминучим перефразуванням, відображенням власної позиції, зрештою, зі знятими соціальними відносинами [12]. На думку Боднар І., автор усної історичних досліджень водночас виступає в ролі і пасивного співучасника подій, які він вивчає, і «співтворцем нових джерел зі сучасної епохи», «зустрічається з моральними сумнівами на кожному етапі своєї роботи, починаючи від вибору теми до інтерпретації й аналізу джерел» [2].

У 1990-х рр. усна історія продовжує активно здобувати офіційне визнання. У 1996 р. на IX міжнародній конференції з усної історії в Гетеборзі (Швеція) засновано «Міжнародну асоціацію усної історії». Зростає кількість академічних видань. Найвідомішими з них нині є: *The Oral History Review* [26] (Асоціація усної історії (США)), *Words and Silences: The journal of the International Oral History Association* (Журнал міжнародної Асоціації усної історії) [29], *Oral History Journal* (Журнал Товариство усної історії Великої Британії) [20].

Науковці мають великий досвід використання усної історичних підходів для вивчення травматичного досвіду учасників, свідків та жертв різних збройних конфліктів та воєн упродовж ХХ-ХХІ ст. Події сучасної російсько-української війни, безумовно, стануть однією з найважливіших сторінок сучасної історії нашої держави. Вивчаючи ці події та фіксуючи їх для історичної пам'яті нащадків, дослідники широко практикують використання методу усної історії. Дослідження подій російсько-української війни проводяться вже з 2014 р. Так, в Українському інституті національної пам'яті вже з 2015 р. започатковано проєкт «Усна історія російсько-української війни», метою якого є збір, опрацювання та оприлюднення усних свідчень учасників та очевидців подій російсько-української війни [11]. На сучасному етапі колекція записаних працівниками Інституту або ж прийнятих на зберігання від інших установ та приватних дослідників свідчень складається з 317 інтерв'ю. У 2024 р. було підготовлено інформаційні матеріали до 10-ої річниці від початку російсько-української війни [8].

На сучасному етапі розвитку системи освіти у всьому світі педагоги мають навчати представників покоління здобувачів освіти, народжених у новому тисячолітті і відомих як «покоління зумерів» (походить від англ. Generation Z). Теорія генерацій виникла у науковому середовищі з часу появи у 1991 р. відомої наукової праці «Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069» американських дослідників демографа Нейла Хоува та історика Вільяма Штрауса, які виділили 7 архетипів людських поколінь: покоління переможців або GI (народилися в 1901–1922); мовчазне покоління (1923–1942); покоління бумерів або Baby Boom (1943–1963); покоління X (1963–1982); покоління Y (1982–1995 (2000)); покоління Z (1995(2000)–2010), покоління Альфа α (2010–до сер. 2020-х рр.).

Представниками генерації «зумерів» називають представників шостого покоління, народжених приблизно з 1995 по 2010-і рр. Вони ще з дитинства знайомі з можливостями мобільного зв'язку, Інтернету, вміють користуватися сучасними цифровими технологіями та соціальними медіа-ресурсами. «Зумери» активно користуються VR-технологіями, 3D-реальністю, ноутбуками, смартфонами, планшетами тощо. Тому в процесі формування історичної пам'яті у здобувачів освіти цього покоління виклика-

тиме зацікавлення поєднання вчителями традиційних та інноваційних методичних прийомів навчання з використанням сучасних гаджетів у якості засобів навчання. Здобувачі освіти покоління «зумерів» прагнуть легкого доступу до джерел інформації та очікують негайного зворотного зв'язку. У здобувачів освіти цього покоління історична пам'ять українців почала пробуджуватися саме в умовах російсько-української війни. Історична пам'ять допомагає їм зрозуміти, як минуле української нації формувалося, зберігалося та передавалося у соціумі, усвідомлювати свій зв'язок з минулим своїх пращурів. Саме це дозволяє вчителю історії формувати у них багатий навчальний досвід, який іноді ставить під сумнів ту історію, яку вони раніше сприймали як належне, і невизнану історію, яку у суспільстві часто замовчували або уникали. Формування історичної пам'яті засобами усної історії у здобувачів освіти покоління «зумерів» «має потенціал для створення нових форм солідарності та бачення справедливості» [23].

Формуючи історичну пам'ять, вчитель отримує змогу послідовно виховувати у здобувачів освіти покоління «зумерів» патріотичну мотивацію, що забезпечить в майбутньому формування та реалізацію інноваційного потенціалу українського народу і суспільну активність нової генерації українців. У цьому процесі вчителю історії не варто забувати про те, що ефективність політики історичної пам'яті забезпечується завдяки тому, що символи, традиції та історичні пам'ятки, які позитивно впливають на динаміку національно-патріотичних мотивацій та почуттів, неминуче (і часто цілком свідомо) мають наповнюватися якісно новими смислами та цінностями [25].

Сучасним учителям історії варто взяти до уваги те, що новому поколінню здобувачів освіти покоління «зумерів» необхідно не лише отримувати освітню інформацію про національних героїв та визначні події минулого нашої Батьківщини, а сформувати практичні компетентності застосовувати ці знання. П. Вербицька наголошує, що здобувачам освіти покоління «зумерів» у майбутньому дорослому житті необхідно буде «бути готовим до конструктивного діалогу з представниками різних культур, носіями різної історичної пам'яті, виробити толерантне ставлення до них, повагу до їхніх поглядів та уподобань» [4].

Формуючи історичну пам'ять здобувачів освіти покоління «зумерів», вчителі історії мають брати до уваги ключові чинники, які переважно впливають на цей процес. У своєму дослідженні Н. Городня виділяє такі чинники формування історичної пам'яті української молоді, як власний досвід, спогади членів родини, традиційні сімейні історії, розповіді товаришів, знайомих та колег, очевидців історичних подій, які не є родичами, засоби друкованого слова, документальні та художні фільми, телевізійні програми, засоби масової інформації, інтернет-ресурси. До них також належать: пам'ятки історії, музеї, виставки [5].

Як представники нового покоління, здобувачі освіти покоління «зумерів» потребують консолідації у освітньому процесі педагогічних традицій та інновацій. У розв'язанні означеної проблеми необхідно виходити з особливостей організації сучасного уроку історії України у контексті вимог компетентнісного навчання в умовах Нової української школи, арсеналу наявних у сучасній методиці традиційних та новітніх підходів до відбору

навчального змісту з історії України, інноваційних технологій навчання історії України. Це передбачає поєднання вчителями традиційних методичних прийомів навчання з інноваційними технологіями під час формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «зумерів». Зокрема, до традиційних прийомів навчання історії України відноситься аналітична (сократівська) бесіда. Проводячи такі види бесіди, вчителі історії України мають постійно звертати увагу здобувачів освіти покоління «зумерів» на приклади історичної пам'яті — спогади людей про події, очевидцями яких вони були, культурної пам'яті про те, яким було життя під час певних історичних періодів або національної пам'яті, яка вшановує життя та смерть героїв нашої нації — вони концентрують увагу на тому, що це «значущий зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім» [24].

Щоб цей прийом роботи викликав зацікавлення у здобувачів освіти покоління «зумерів», аналітичні бесіди можна проводити як «зустріч з очевидцями подій» у форматі відеоконференції, використовуючи сервіси *відеотелефонного зв'язку* Google Meet або Zoom. Після проведення зустрічі, запитуючи школярів про значення та конструкції певних історичних спогадів, вчитель історії може запропонувати їм виконання завдання, яке сприятиме формуванню навиків критичного мислення, шляхом підготовки відповіді на запитання на зразок: «Хто з історичних діячів, про яких йшлося на уроці, на вашу думку, запам'ятається нащадкам? Чому?»; «Яка авторська версія минулого має бути зафіксована та збережена для наступних поколінь? Аргументуйте свою думку»; «Як оповідь очевидця змінила ваше сприйняття події? У чому виявився суб'єктивізм в описі подій?».

До традиційних методичних прийомів слід також зарахувати роботу з такими наочними засобами, як подієві художні полотна та художні портрети видатних персоналій української історії. Портретні зображення історичних діячів здобувачі освіти можуть знаходити у мережі Інтернету самостійно. Можна запропонувати вчителю об'єднати здобувачів освіти у кілька малих груп і провести веб-квест. Переможцем стає команда, яка знайде більше зображень запропонованих для пошуків портретів видатних історичних персоналій, або подієвих картин різних авторів, присвячених подіям, які вивчаються на уроці. Ще одним з традиційних прийомів формування історичної пам'яті у здобувачів освіти є їх регулярне ознайомлення, починаючи з курсу «Вступ до історії України», з основними історичними пам'ятками різних типів: речовими, писемними (стародруки, архівні матеріали, книги), етнографічними (народні свята, обряди, традиції), візуальними (фотодокументи, історичні портрети, художні полотна, плакати, карикатури на історичну тематику, сучасні фотоматеріали), усними (міфи, перекази, легенди, народні пісні, думи, спогади). Як і у попередньому прийомі, вчитель може активно залучати здобувачів освіти до пошуку інтернет-ресурсів. Це забезпечить формування у здобувачів освіти покоління «зумерів» поглибленого інтересу до історичної спадщини нашого народу.

Регулярне використання здобувачами освіти покоління «зумерів» інформаційних ресурсів Інтернету, у тому числі таких, які містять відомості про історичну пам'ять українського народу допоможе здобувачам освіти покоління «зумерів» значно поглибити свої знання та розвинути навички

і вміння, необхідні для подальшого удосконалення рівня знань і предметних компетентностей з історії України. До таких ресурсів можна віднести матеріали на офіційному веб-сайті Українського інституту національної пам'яті: YouTube канал братів Капранових імені Т. Г. Шевченка, YouTube канал «Історія без міфів», канал «Козак UA», YouTube канал «Історична правда в деталях», YouTube канал «Байки Леценціата», YouTube канал «Галицький лев» та багато інших [13]; українські історичні фільми, розміщені в YouTube, виступи сучасних вітчизняних та зарубіжних політичних діячів тощо. У здобувачів освіти покоління «зумерів», які з дитинства знають «дорогу до Інтернету», використання інтернет-ресурсів перетворить процес вивчення історії України і формування на цій основі їхньої особистої історичної пам'яті у захопливу мандрівку до минулого нашої Батьківщини.

Особливу цінність для формування у сучасних здобувачів освіти історичної пам'яті матимуть спогади очевидців (свідків чи учасників) історичних подій. З допомогою цих свідчень здобувачі освіти «покоління зумерів» мають змогу отримати інформацію про велику кількість ключових подій «з перших вуст»: про боротьбу за незалежність України; участь українців у політичній боротьбі, боротьбі за права людини; про сучасне життя представників різних етносів та релігійних конфесій в Україні; про повсякденне життя міських та сільських мешканців у різні етапи державотворення в Україні.

У процесі формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «зумерів» про події російсько-української війни надзвичайно важливим методичним прийомом стане їх ознайомлення з розповідями безпосередніх учасників воєнних подій. Також необхідно аналізувати спогади родичів, друзів та побратимів героїв, які загинули у боротьбі за неї. Так, доктором історичних наук, професором кафедри методології та методики суспільних дисциплін історичного факультету, професором Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (м. Київ), заслуженим працівником освіти України І. А. Колядою було ініційовано проєкт «Нескорені Українці», який передбачає написання біографій випускників історичного факультету, що полягли смертю хоробрих, ставши на захист України у роки російсько-української війни (2014–2025 рр.). Проєкт передбачає видання книг у жанрі «біографія у спогадах», і складається зі спогадів рідних, близьких, друзів, однокласників, однокурсників, вчителів, викладачів та побратимів про сучасних героїв України. У ході реалізації проєкту уже підготовлено і видано ряд книг про студентів історичного факультету Деніса Рачінського [6], Богдана Сагуна [7] та Романа Солоху [3].

За ідеєю автора ці видання та вміщені спогади мають допомогти сучасному вчителю історії України при вивченні теми присвяченій сучасній російсько-українській війні перетворити сухі факти, на яскраві образи сьогодення, що стає минулим, сформулювати усвідомлення здобувачами освіти покоління «зумерів» мотивації старших сучасників стати на захист незалежності України, сприяти формуванню їхньої національної самосвідомості та патріотизму. Реалізації цього завдання може слугувати використання на уроці історії України, наприклад, спогадів мами випускника історичного факультету Деніса Рачінського (ім'я Деніса носить нині одна із вулиць

м. Києва) Жанни Рачінської: «... Революція гідності у 2014 році сильно вплинула на твої погляди та вчинки. Із друзями ви активно брали участь у різних акціях та прагнули змін в Україні. За три дні до свого 16-річчя ти пішов до навчально-тренувального табору полку «Азов» добровольчого формування, що створене в травні 2014 року і ввійшло до складу Національної гвардії України у листопаді 2014 року. Він знаходився на заводі «Атек», і тебе взяли. Уся сім'я дуже переживала, і я вже хотіла йти розмовляти з командиром. Але настільки мудрим і розумним виявилось твоє керівництво, що пояснило тобі і переконало в тому, що тобі необхідно ще набратися знань, здобути освіту, щоб принести набагато більше користі своїй країні. І ти 17 серпня прийшов додому, гордий і задоволений, що отримав хоч маленький досвід. А я була просто щасливою!» [6]. Також можна використати спогади Олександри Сагун, мами Богдана Сагуна: «Увечері 24 лютого 2022 року син сказав, що я повинна їхати на Воскресенку до своїх рідних, бо залишатися одній вдома небезпечно, а сам іде до військомату. Я хотіла відмовити сина, але він сказав, що це його рішення і що я завжди підтримувала його, і зараз йому потрібна моя підтримка. Богдан пішов 25 лютого 2022 року. Спочатку Богдан був у ТрО Шевченківського району. 7 березня 2022 року підрозділ сина перекинули на Варшавське шосе. Мені ніколи раніше не доводилося так хвилюватися за сина, як із початку повномасштабної війни». Використання цих свідчень може стати дидактичною основою для організації таких рольових ігор на уроці, як історичні дебати, «мікрофон», «Займи позицію» або як основи для засобу навчання «драматизація».

Формуванню уявлень про перші дні війни, про героїчну оборону Києва (лютий — березень 2022 р) вчителю історії допоможе використання спогадів побратима Дениса Андрія Воїнова, псевдо «Плов»: «З перших днів повномасштабної відкритої агресії путінської РФ проти України (лютий 2022 року) Денис разом із нами — вірними друзями — вступив до лав ТрО... Ми рвалися в бій, аби завдати ворогу якнайбільше втрат. Наші серця кипіли помстою до рашистських окупантів. Ми були задіяні в нічних чергуваннях, які, на перший погляд, були для нас досить нудними, але жарти та підтрунювання одне одного, яке є невіддільною частиною нашої дружби, допомагали нам скоротати час... нам стали доручати виконання досить нелегких завдань. Так, важливим завданням став захист та конвоювання однієї з наших бойових машин БМ-21 «Град»... Ми прагнули стати до відкритого бою з ворогом, щоб особисто нищити орківську орду, що плюндрувала наші міста та села, збиткувалася над нашими людьми. Проте, наш малий бойовий досвід, недостатність військового фаху, змушував нас виконувати поставлене командирами завдання. Але й воно для нас було не менш небезпечним та не менш нищівним для ворога» [6]. Це ж завдання допомагає реалізувати спогад Андрія Сагуна, тата Богдана Сагуна: «Водночас, на вулиці Овруцькій, що неподалік від нашого будинку, розташувався районний штаб ТрО ЗСУ, і ми разом із Богданом направилися до цього штабу. До складу ТрО брали всіх охочих. Процедура була досить нетривалою. Подали дані паспорта Богдана, і того ж дня він отримав зброю і був зарахований до 207 батальйону ТрО 112 ОБрТрО... Проблем зі зброєю жодних, а ось із забезпеченням — суттєві проблеми. Майнове,

продовольче, медичне, фінансове, транспортне та інші види забезпечення були просто відсутні. Вдягався, хто як зміг... Десь після 8 березня 2022 року, коли рашисти вийшли на околиці Києва, його підрозділ 16 взвод 5 роти 207 бат ТрО 112 ОБрТрО перевели на Варшавську трасу. Він писав, що прокинувся в лісі від того, що на обличчя падав сніг. Спав, як і весь взвод, на карематі просто неба. А я йому пишу, що годі спати! У вас лише дві доби, щоб закопатися. Бої йшли вже в Бучі, Гостомелі. Уже були конкретні прильоти ракет і в Києві... У штаті забезпечення бататальйону ТрО, як було не дивно, не було ні лопат, ні пил.. Хто зміг, завчасно витягнув із машини чи купив у магазині. У кого взагалі нічого, то рили штик-ножами та руками. На вулиці було –7 морозу та випав сніг. дві безсонні доби Богдана та його підрозділу — і справилися!» [7].

Ці спогади можуть допомогти вчителю історії в організації проблемного підходу до вивчення питання про готовність України до повномасштабного вторгнення, , для організації дискусії про чинники, що зірвали путінський план «бліцкригу» по захопленню України або «У чому сила духу українців», стати джерелом для організації рольової гри «Голоси сучасників», сюжетами для підготовки мемів, коротких мобільних відео «Тік-Току», тощо. Не менш пізнавальним є використання спогадів про оборону Києва у 1941 р. та порівняння зі спогадами про дні оборони Києва у лютому 2022 року, або організація зі здобувачами освіти покоління зумерів історичних дебатів на тему: «Погляд з минулого і погляд зі сьогодення», запропонувавши провести історичні аналогії та паралелі, або організація міні-проекту «Грані особистостей наших сучасників-захисників України від рашистської навали».

Формуванню у здобувачів освіти покоління «зумерів» практичних компетентностей та активізації їхньої пізнавальної діяльності, підвищенню рівня їх навчальних досягнень, усвідомленню ними важливості усної історії як джерела дослідження історії, на наш погляд, сприяло б застосування проектної технології, яка б передбачала організацію дослідницької діяльності з реалізації такої проблемної теми, як: «24 лютого 2022 року у спогадах моїх рідних, друзів, однолітків» або «Ярмарок історичних фактів про російсько-українську війну за спогадами сучасників», підготовка науково-дослідницьких робіт у рамках МАН України за темою: «Штрихи до портрета захисника України за спогадами сучасників», тощо.

Висновки, рекомендації

Історична пам'ять є складним феноменом, який полягає у закріпленні, збереженні та реконструкції у людській свідомості історичного минулого нації. Вона може бути як особистою, так і колективною. Кожна людина має власну історичну пам'ять, в той час як у людських спільнотах формується колективна (соціальна) історична пам'ять. Колективна історична пам'ять залежить від багатьох чинників: історичного часу та простору, людських емоцій та багатьох інших, зокрема, расових, етнічних, національних, релігійних, гендерних тощо. Можна стверджувати, що історична пам'ять стає ключовим фактором формування ідентичності особистості. Упродовж ХХ сторіччя дослідники історії почали підтверджувати високу цінність досвіду

очевидців та безпосередніх учасників минулих подій та необхідність їхнього інтерв'ювання для формування історичної пам'яті нації. У результаті це започаткувало розвиток нової ділянки історичної науки — усної історії, яку можна розглядати на перетині різних дисциплінарних методологічних засад.

На зламі тисячоліть відбулася чергова зміна генерацій. Сучасні здобувачі освіти є вже абсолютно відмінними від тих, яких педагоги навчали наприкінці минулого та на початку ХХІ сторіччя. В умовах Нової української школи освітяни зустрілися з представниками нового покоління зумерів, які ще з перших років свого життя легко відчиняють «двері» в Інтернет. Це покоління вимагає нових підходів у освіті та інноваційних методичних прийомів роботи з активним використанням мережі Інтернет та сучасних гаджетів в якості навчальних засобів. Сучасний вчитель історії України має забезпечувати комфортні умови освітнього середовища, які сприятимуть підвищенню ефективності та якості рівня освіти, формуванню ключових та предметних історичних компетентностей, постійному особистісному зростанню здобувачів освіти, розвитку їхнього пізнавального інтересу до історичної пам'яті української нації. Це допоможе здобувачам освіти покоління «зумерів» розвивати свої навички та вміння, необхідні для поглиблення рівня знань з історії України, якнайповніше розкривати свої дослідницькі здібності, відчувати інтерес до вивчення предмета та історичної пам'яті української нації.

Перспективами подальших досліджень цієї проблеми цієї проблеми може стати аналіз використання різноманітних інноваційних технологій формування історичної пам'яті у здобувачів освіти покоління «зумерів» та «альфа» в процесі вивчення шкільних курсів «Історія України», «Всесвітня історія», «Вступ до історії України та громадянська освіта», «Історія: Україна і світ», «Досліджуємо історію і суспільство», реалізації інтегрованих підходів до навчання історії і громадянської освіти.

Література

- [1] Бабка Володимир. 2016 Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис. ... канд. політ. Наук / Ніжинський. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 249 с.
- [2] Боднар Г. 2021. Сьогодні історія твориться в Україні: Усна історія і досвіди незавершених революції та війни: міркування про дискусійне і (не)очевидне. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ-ХХІ століть* : збірник наукових праць, під ред. Грінченко Г. С. 31–57.
- [3] Бешкетник із козацьким духом. 2025. Боєць ЗСУ Роман Солоха, позивний «Більбо» та його побратими. Біографія у спогадах про Більбо та його побратимів Леоніда Федюка («Кубік») і Семена Берестенка («Семен») / уклад. Ігор Коляда. Київ : Фоліант. 437с.
- [4] Вербицька Поліна. 2012. Проблеми історичної пам'яті у проекції на завдання сучасної історичної освіти. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка». Держава та армія* 724. С. 251–254.
- [5] Городня Н. 2018. Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді, *Історичні і політологічні дослідження. Спеціаль-*

- ний випуск, Жовтень, 17. С. 28–33. ГКДЖ <https://elibrary.ivinas.gov.ua/id/eprint/3539> (Дата звернення: 26.02. 2025).
- [6] Денис Рачінський. Боець на псевдо «Сталкер» : спогади. 2022. / уклад. Ігор Коляда. Київ : Фоліант. 182 с.
 - [7] Завжди усміхнений у вічності». Богдан Сагун: Біографія у спогадах. 2023 / уклад. Ігор Коляда. Київ : Фоліант, 338 с.
 - [8] Інформаційні матеріали до 10-ої річниці від початку російсько-української війни / Український інститут національної пам'яті. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/informaciyni-materialy-do-10-oyi-richnyci-vid-pochatku-rosiysko-ukrayinskoji-viyny> (Дата звернення: 6.03. 2025).
 - [9] Кісь Оксана. 2006. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. 26 Квітня. (Дата звернення 20 Лютий, 2025). https://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/2_UM_11_Vstup_Kis.pdf (Дата звернення: 6.03. 2025).
 - [10] Прохорова А. 2019. Застосування методології усної історії в якісницьких соціологічних дослідженнях. *Габітус*. 9. Р. 27–28. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.4>
 - [11] Російсько-українська війна. Усна історія / Український інститут національної пам'яті. <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (Дата звернення: 11.03.2025)
 - [12] Середя Вікторія, Малес Людмила. 2005. Усна історія як метод і методологія: Деякі проблеми створення та інтерпретації усної історичних джерел : коментарі. *Україна Модерна*. 30 Червня. https://uamoderna.com/images/archiv/11/11_UM_11_Komentari_Sereda_Males.pdf (Дата звернення: 4.02. 2025).
 - [13] ТОП україномовних історичних каналів. 2022. / Український інститут національної пам'яті. https://www.youtube.com/watch?v=Wh_uErL0HSY (Дата звернення: 7.03.2025).
 - [14] Assmann Jan. 2011. Cultural Memory and Early Civilization : Writing Remembrance, and Political Imagination. Cambridge University Press, 319 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>
 - [15] Dunaway David K. 1996. The Interdisciplinarity of Oral History. *Oral history: An Interdisciplinary Anthology*. 2nd eds. Dunaway, David K. and Willa K. Baum, eds. California : Alta Mira Press.
 - [16] Grele Ronald J. 1991. Preface to the Second Edition. *Envelops of Sound: The Arts of Oral History*, ed. Ronald J. Grele. Chicago : Precedent. P. 15.
 - [17] Historical memory. 2025. Center for International and Intercultural Studies. St. Lawrence University. <https://www.stlawu.edu/offices/ciis/historical-memory> (Дата звернення: 26.02.2025).
 - [18] Nevins Allan. 1996. Oral History: How and Why It Was Born. *Oral history: An Interdisciplinary Anthology*. 2nd, eds. Dunaway, David K. and Willa K. Baum. California: Alta Mira Press. P. 29–38.
 - [19] Nora Pierre and Kritzman Lawrence D. 1998. Realms of Memory: Rethinking the French Past. Columbia University Press. 751 p.
 - [20] Oral History Journal. <https://www.ohs.org.uk/journal/> (Дата звернення: 2.03.2025).
 - [21] Roediger Henry L and Desoto Andrew. 2016. The Power of Collective Memory: What do large groups of people remember and forget?, *Scientific*

- American*. June, 28. <https://www.scientificamerican.com/article/the-power-of-collective-memory/#:~:text=Collective%20memory%20refers%20to%20how,at%20more%20local%20levels%2C%20too> (Дата звернення: 28.02. 2025).
- [22] Ronald J. Grele. 1998. Movement without the aim: methodological and theoretical problems in oral history», in *The Oral History Reader*, eds. by R. Perks and A. Thompson. London — New York : Routledge. P. 127–154.
- [23] Rothberg Michael. 2009. Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization. Stanford University Press). 379 p.
- [24] Rüsen Jörn. 2005. History: Narration, interpretation, orientation. Berghahn Books. 236 p.
- [25] Shmorhun Oleksandr. 2021. Historical Memory in the Process of Formation and Reproduction of Modern National Identity: the French Experience (Part 1). *Problems of World History*, 15 P. 9–52. <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-1>
- [26] The Oral History Review. *Taylor & Francis*. <https://www.tandfonline.com/journals/uohr20> (Дата звернення: 2.03. 2025).
- [27] What is historical memory. 2023. *InfoScipedia*. A Free Service of IGI Global Scientific Publishing House. https://www.igi-global.com/dictionary/historical-memory-and-national-identity-as-tools-of-modern-war/82049#google_vignette (Дата звернення: 26.02. 2025).
- [28] William Strauss and Neil Howe 2009. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. Hardcover, 1991. https://archive.org/stream/GenerationsTheHistoryOfAmericasFuture1584To2069ByWilliamStraussNeilHowe/Generations+The+History+of+America%27s+Future%2C+1584+to+2069+by+William+Strauss+%26+Neil+Howe_djvu.txt (Дата звернення: 2.03. 2025).
- [29] Words and Silences: The journal of the International Oral History Association. <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:ac604a7> (Дата звернення: 2.03. 2025).

References

- [1] Babka Volodymyr. 2016 Istorychna pamiat yak faktor politychnoho vplyvu v nezalezhnii Ukraini : dys. ... kand. polit. Nauk / Nizhynskyi. derzh. un-t im. Mmkoly Hoholia. Nizhyn, 249 s.
- [2] Bodnar H. 2021. Sohodni istoriia tvorytsia v Ukraini: Usna istoriia i dosvidy nezavershenykh revoliutsii ta viiny: mirkuvannia pro diskusiine i (ne)ocheyvidne. *Shukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy KhKh-KhKhI stolit* : zbirnyk naukovykh prats, pid red. Hrinchenko H. C. 31–57.
- [3] Beshketnyk iz kozatskym dukhom. 2025. Boiets ZSU Roman Solokha, pozyvnyi «Bilbo» ta yoho pobratymy. Biohrafia u spohadakh pro Bilbo ta yoho pobratymiv Leonida Fediuka («Kubik») i Semena Berestenka («Semen»). / uklad. Ihor Koliada. Kyiv : Foliant. 437c.
- [4] Verbytska Polina. 2012. Problemy istorychnoi pamiaty u proektsii na zavdannia suchasnoi istorychnoi osvity. *Visnyk Natsionalnoho Universytetu «Lvivska politehnika»*. Derzhava ta armia 724. S. 251–254.
- [5] Horodnia N. 2018. Chynnyky formuvannia istorychnoi pamiaty suchasnoi ukrainskoi molodi, *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Spetsialnyi

- vypusk, Zhovten, 17 S. 28–33. <https://elibrary.ivas.gov.ua/id/eprint/3539> (Accessed: Liutyi 26.02. 2025).
- [6] Denys Rachynskyi. Boiets na psevido «Stalker» : spohady. 2022. / uklad. Ihor Koliada. Kyiv : Foliant. 182 s.
 - [7] Zavzhdy usmikhnenyi u vichnosti». Bohdan Sahun: Biohrafia u spohadakh. 2023. / uklad. Ihor Koliada. Kyiv : Foliant, 338 s.
 - [8] Informatsiini materialy do 10-oi richnytsi vid pochatku rosiisko-ukrainskoi viiny / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiati. <https://uinp.gov.ua/info/rmacyini-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/informacyini-materialy-do-10-oyi-richnyci-vid-pochatku-rosiysko-ukrayinskoyi-viiny> (Accessed: 6.03. 2025).
 - [9] Kis Oksana. 2006. Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady. *Ukraina Moderna*. 26 Kvitnia. (Data zvernennia 20 Liutyi, 2025). https://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/2_UM_11_Vstup_Kis.pdf (Accessed: 6.03.2025).
 - [10] Prokhorova A. 2019. Zastosuvannia metodolohii usnoi istorii v yakisnytskykh sotsiolohichnykh doslidzhenniakh. *Habitus*. 9. P. 27–28. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.4>
 - [11] Rosiisko-ukrainska viina. Usna istoriia / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiati. <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (Data zvernennia 11 Berezen, 2025).
 - [12] Sereda Viktoriia, Males Liudmyla. 2005. Usna istoriia yak metod i metodolohiia: Deiaki problemy stvorennia ta interpretatsii usnoistorychnykh dzheherel : komentari. *Ukraina Moderna*. 30 Chervnia. https://uamoderna.com/images/archiv/11/11_UM_11_Komentari_Sereda_Males.pdf (Data zvernennia Liutyi 4, 2025).
 - [13] TOP ukrainomovnykh istorychnykh kanaliv. 2022. / Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiati. https://www.youtube.com/watch?v=Wh_uErL0HSY (Accessed: 7 03.2025).
 - [14] Assmann Jan. 2011. Cultural Memory and Early Civilization : Writing Remembrance, and Political Imagination. Cambridge University Press, 319 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>
 - [15] Dunaway David K. 1996. The Interdisciplinarity of Oral History. *Oral history: An Interdisciplinary Anthology*. 2nd eds. Dunaway, David K. and Willa K. Baum, eds. California : Alta Mira Press.
 - [16] Grele Ronald J. 1991. Preface to the Second Edition. *Envelops of Sound: The Arts of Oral History*, ed. Ronald J. Grele. Chicago : Precedent. P. 15.
 - [17] Historical memory. 2025. Center for International and Intercultural Studies. St. Lawrence University. <https://www.stlawu.edu/offices/ciis/historical-memory> (Accessed: 26.02.2025)
 - [18] Nevins Allan. 1996. Oral History: How and Why It Was Born. *Oral history: An Interdisciplinary Anthology*. 2nd eds. Dunaway, David K. and Willa K. Baum. California: Alta Mira Press. P. 29–38.
 - [19] Nora Pierre and Kritzman Lawrence D. 1998. Realms of Memory: Rethinking the French Past. Columbia University Press. 751 p.
 - [20] Oral History Journal. <https://www.ohs.org.uk/journal/> (Accessed: 2.03.2025).
 - [21] Roediger Henry L and Desoto Andrew. 2016. The Power of Collective Memory: What do large groups of people remember and forget?, *Scientific*

- American*. June, 28. <https://www.scientificamerican.com/article/the-power-of-collective-memory/#:~:text=Collective%20memory%20refers%20to%20how,at%20more%20local%20levels%2C%20too> (Accessed: 28.02.2025).
- [22] Ronald J. Grele. 1998. Movement without the aim: methodological and theoretical problems in oral history», in *The Oral History Reader*, eds. by R. Perks and A. Thompson. London — New York : Routledge. P. 127–154.
- [23] Rothberg Michael. 2009. Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization. Stanford University Press). 379 p.
- [24] Rüsen Jörn. 2005. History: Narration, interpretation, orientation. Berghahn Books. 236 p.
- [25] Shmorhun Oleksandr. 2021. Historical Memory in the Process of Formation and Reproduction of Modern National Identity: the French Experience (Part 1). *Problems of World History*, 15 P. 9–52, <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-1>
- [26] The Oral History Review. *Taylor & Francis*. <https://www.tandfonline.com/journals/uohr20> (Accessed: 2.03.2025).
- [27] What is historical memory. 2023. *InfoScipedia*. A Free Service of IGI Global Scientific Publishing House. https://www.igi-global.com/dictionary/historical-memory-and-national-identity-as-tools-of-modern-war/82049#google_vignette (Accessed: 26.02.2025).
- [28] William Strauss and Neil Howe 2009. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. Hardcover, 1991. https://archive.org/stream/GenerationsTheHistoryOfAmericasFuture1584To2069ByWilliamStraussNeilHowe/Generations+The+History+of+America%27s+Future%2C+1584+to+2069+by+William+Strauss+%26+Neil+Howe_djvu.txt (Accessed: 2.03.2025).
- [29] Words and Silences: The journal of the International Oral History Association. <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:ac604a7> (Accessed: 2.03.2025).

SYSTEMIC MODERNIZATION OF ART EDUCATION IN POST-WAR UKRAINE

*Tatiana I. Andrushchenko^{1,2}, Tetiana V. Andrushchenko^{1,3}, Viktor
Bondarchuk⁴, Halyna Savchenko^{1,5}, Yang Jun^{1,6}*

СИСТЕМНА МОДЕРНІЗАЦІЯ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

*Тетяна Іванівна Андрущенко, Тетяна Вікторівна Андрущенко,
Віктор Бондарчук, Галина Савченко, Ян Цзюнь*

Abstract. The need to modernize arts education is ever-present and depends on innovations in the world of art, scientific and practical developments, cultural achievements, and the needs of society. Education has always been a powerful driver of society and personal development, and during times of war, it becomes a crucial tool for fostering patriotic sentiment and conviction, as well as resisting the enemy. The role of art education, which primarily appeals to the emotional and sensory culture of an individual, holds immense significance and power. The destruction of insidious Russian propaganda narratives and the defense of our culture, history, and art are now regarded as among the most important factors in protecting and advancing education, as well as in enhancing its role in bringing our victory closer.

This article analyzes the key stages in the formation and development of art education in Ukraine. It substantiates pathways for its modernization and identifies the most effective approaches to its systemic renewal during wartime and the post-war period. It emphasizes that resistance to hostile influences on Ukrainian spirituality has acquired not only cultural and educational importance but also political and existential significance.

Keywords: art education, systemic modernization, innovation, artificial intelligence, philosophy of education

Анотація. Потреба в модернізації мистецької освіти існує завжди і залежить від інновацій у світі мистецтва, розвитку науки і практики, досягнень культури, потреб суспільства. Адже, освіта завжди виступає потужним чинником розвитку суспільства і особистості, а в період війни — важливим інструментом формування патріотичних настроїв і переконань,

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

² gerasimenko.tanya22@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0381-171X>

³ t.v.andrushchenko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6701-8035>

⁴ Academic Affairs at P. I. Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0003-2796-6676>

⁵ h.v.savchenko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-8798-7869>

⁶ j.yang@npu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0003-8849-3654>

протистояння ворогу. Роль мистецької освіти, яка апелює насамперед до чуттєвої культури людини, має колосальне значення і велику силу. Руйнування підступних рашистських наративів, захист своєї культури, історії, мистецтва, розглядається нині як один з найважливіших чинників захисту та розвитку освіти, підвищення її ролі у наблизненні нашої перемоги.

В статті аналізуються основні етапи становлення і розвитку мистецької освіти в Україні, обґрунтовуються шляхи її модернізації, найбільш ефективні підходи до її системної модернізації у воєнний і повоєнний період.

Наголошується, що протидія ворожим впливам на українську духовність набула нині не тільки просвітницько-культурологічного, але й політичного та екзистенційного значення.

Ключові слова: мистецька освіта, системна модернізація, інновації, штучний інтелект, філософія освіти

Війна, яку розпочала російська федерація проти незалежної України, змінила сенс всього способу життя українців, життєву філософію, політику, культуру, освіту. Війна не лише буквально ввійшла у життя учасників освітнього процесу, а й у програми всіх навчальних дисциплін, змінила світоглядну визначеність навчального процесу, його морально-ціннісну палітру, обумовила актуалізацію ряду наративів. Захист освіти від «рашистського ідеологічного нашествия» стало завданням першочергового значення. Адже напади на українську освіту здійснювалась росією впродовж багатьох століть у прагненнях перехопити її історію, досягнення, найкращих учених, діячів освітньої справи та паралельним згортанням українських освітніх закладів, знищенням їх національно-патріотичного духу, дистанціюванням від загальноєвропейського освітнього поступу.

З проголошенням незалежності України розпочався процес вивільнення освіти від радянських штампів «попереді всієї планети у сім'ї вільних народів», створювалась нова система освіти, в центрі якої постали національні ідеї державотворення, свободи і багатогранного розвитку людини. Зрозуміло, що в такій докорінній модернізації освіти велика роль відводиться завданням розвінчування брехливих російських спотворень нашої освіти і культури та остаточний розрив з російською імперією та її токсичною ненавистю до всього розумного та передового.

Таке спрямування української освіти витримало екзамени на перевірку, адже, виховані за тридцять років в незалежній Україні молоді люди, з перших днів рашистського нападу стали на захист країни безпосередньо на фронтах, в тилу, в наукових лабораторіях, студентських аудиторіях, фронтових мистецьких бригадах, реабілітаційних центрах, відбудовчих загонах, в різноманітних формах донату і т. і.

Нове покоління українців, виховані новою українською освітою, відчували животворний смак істинної української культури, мови та виховання, вільно й конструктивно виявляють свою патріотичну позицію, готовність до протистояння ворогу за свої права жити вільно у цивілізованому світі.

В модернізаційному процесі освіти в умовах війни найбільш актуальною залишається проблема підсилення ролі освіти у світоглядному зростанні особистості, її морально-етичному, національно-патріотичному зміцненні.

Особливі можливості тут має мистецька освіта, яка здатна комплексно впливати на особистість. В Україні традиційно завжди була висока

мистецька освіта, що зумовлено особливою увагою українців до організації естетичного середовища в усіх сферах життя. Модернізація освіти назагал і мистецької зокрема — це перманентний процес її постійного оновлення як за змістом, так і за способом організації. Вона обумовлена потребами пошуку і впровадження інновацій, як відповідь на виклики сучасного світу.

Серед головних викликів до мистецької освіти є жахливий тягар війни, яку веде проти України російський агресор; політичні суперечності, соціальна турбулентність, загострення глобальних проблем сучасності (енергетичної, екологічної, продовольчої, інформаційної тощо); найновіші досягнення в природничих та технічних науках; штучний інтелект. Освіта має реагувати на ці виклики першою, оскільки покликана готувати нові покоління для життя в сучасному світі з усіма його глобальними проблемами та суперечностями та накреслювати шлях для їх подолання. Тому першочергового осмислення і впровадження в освіту потребує визначення змісту та моделей інновацій в освіту; зміцнення авторитету науки і культури в освіті, модернізація дистанційного навчання та активізація системи самоосвіти; спростування наративів гібридних рашистських атак в освітнє поле України. Серед актуальних напрямків модернізації освіти слід назвати також: стратигеми політики міжнародної просвітницької співпраці; особливості академічного співробітництва у зміцненні миру; пріоритет європейського вибору української освіти; орієнтація на європейські норми, стандарти, цінності, академічна мобільність; участь у перспективних міжнародних проектах; створення центрів та філіалів провідних університетів світу в Україні та ін.

Розробленість проблеми: як соціально-філософська та культуролого-педагогічна проблема, означена тема здавна була предметом дослідження українськими інтелектуалами. Впродовж століть вони протистояли, не приймаючи й спростовували підступні імперські напади Росії на українську духовність, освіту і культуру. Прогресивні представники української еліти — вчені, митці, освітяни намагалися очистити українську освіту від ворожих русифікаторських напашувань, спрямувати її розвиток у цивілізаційно сформоване річище. Сучасна війна російського агресора проти України оголила її гібридну складову тому протидія ворожим впливам на українську духовність набула нині не тільки просвітницько-культурологічного, але й політичного та екзистенційного значення.

Музична освіта як частина виховного процесу була розповсюджена ще за античних часів. Саме давньогрецькі філософи чи не найпершими відмітили, що музичне виховання мало позитивний вплив на індивіда в процесі формування його як особистості та громадянина суспільства. Згодом, чимало філософів та мислителів досліджували питання музикування та музичної освіти і дійшли висновків стосовно того, яким чином в процесі виховання формується особистість. У Стародавній Греції існувало дві форми освіти: формальна та неформальна. Формальна освіта була отримана через відвідування державної школи або надана найманим репетитором. Неформальна освіта надавалася неоплачуваним учителем і відбувалася в непублічному середовищі.

Платон вважав музичне виховання важливою складовою формування гармонійної особистості, але його підхід до цієї теми мав суворий і норма-

тивний характер. Платон наголошував, що держава повинна суворо регулювати зміст музичних творів, адже неправильна музика може розбещувати мораль, викликати хаос у душах людей і шкодити суспільству. Він пропонував заборонити музичні жанри, які стимулюють надмірну емоційність або безлад, і залишити лише ті, що сприяють вихованню чеснот. Якщо звернутися до «Держави» Платона, то побачимо, що однією з важливих сфер виховання в ідеальній державі Платон вважає музичну освіту, яка слугує не лише інструментом формування естетичного смаку, а й засобом морального та духовного розвитку. Вона формує внутрішній світ людини та її емоційну природу. Платон вважає, що музика повинна гармоніювати з принципами доброчесності й бути спрямованою на виховання добрих і мужніх громадян. Музика, як і інші види мистецтва, має виховувати людину в дусі спокою, порядку та гармонії, що має на меті зробити людей морально сильними, справедливими та готовими до служіння суспільству.

Музична освіта в Україні також має багатовікову історію та глибоке культурне значення, починаючи з Київської Русі, де музика і спів були невід'ємною частиною життя суспільства, насамперед у церковних та побутових обрядах. Київська Русь мала багаті традиції церковного співу, які поширювалися в школах при монастирях і церквах. Спів як форма музичної виразності виховував у молоді почуття гармонії та духовної чистоти.

З XVI—XVII століть у братських школах, які відкривалися по всій території України, музика стала обов'язковою частиною навчального процесу. Перші згадки про музичне навчання пов'язані з Острозькою академією та Києво-Могилянською академією, де музика вивчалася разом з іншими предметами гуманітарного циклу. Це сприяло формуванню багатих традицій вокально-хорового мистецтва, які стали основою для української національної музики.

У XVIII столітті з розвитком барокової культури в Україні, музичне мистецтво набуло нових форм. Відомі українські композитори Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Артемій Ведель зробили вагомий внесок у розвиток європейської та вітчизняної музичної культури. Вони не лише створювали власні твори, але й займалися музичною педагогікою, передаючи свої знання та навички новим поколінням музикантів. Їх музика і сьогодні актуальна у світовій музичній культурі та по-новому сприймається в Україні як потужна духовна зброя.

На зламі XIX—XX століть у розвитку української музичної освіти значну роль відіграв композитор і педагог Микола Лисенко, засновник національної музичної школи, та його учні. Лисенко, надихаючись ідеями національного відродження, створив власну музичну школу, де навчалися майбутні українські музиканти та композитори. Він вірив, що музична освіта має формувати не лише професійних виконавців, а й виховувати в них глибоке почуття національної ідентичності та духовної чистоти.

У радянський період музична освіта в Україні стала частиною системи культурної політики, позначеної великим ідеологічним тиском та знищенням національного. Було створено широку мережу музичних шкіл, училищ і консерваторій, де основна увага приділялася класичній і радянській музиці та технічній підготовці.

З часу здобуття незалежності Україна отримала нові можливості для розвитку власної системи музичної освіти. Сьогодні вона базується на ба-

гатоступеневій системі, яка включає дитячі музичні школи, спеціалізовані музичні училища, консерваторії та музичні факультети університетів. Всі складові цієї системи виробили відповідно свою власну систему навчання, суголосну з вимогами часу, національними відкриттями та європейськими здобутками. Однак система музичної освіти стикається з серйозними викликами, пов'язаними, значною мірою, війною зокрема через економічні труднощі, недостатнє фінансування, застарілу інфраструктуру, брак сучасних навчальних матеріалів та інструментів, нестачу педагогічних кадрів. Багато талановитих педагогів змушені шукати роботу в інших сферах або виїжджати за кордон. Також важливою є проблема зміни ціннісних орієнтацій серед молоді. Сучасна популярна культура часто пропонує спрощене, комерціалізоване бачення музики, яке не завжди сприяє формуванню високих моральних і духовних ідеалів. У таких умовах музична освіта має виконувати роль «противаги», прищеплюючи молоді глибокі культурні та духовні цінності, допомагаючи формувати критичне ставлення до низькоякісного контенту.

Попри всі труднощі, українська музична освіта має великий потенціал для подальшого розвитку. Для цього важливо продовжувати підтримку національних традицій і розвивати програми, що акцентують увагу на моральному та естетичному вихованні молоді.

По-перше, необхідно розробляти нові методики, що поєднують традиційні підходи до музичного навчання з сучасними технологіями. Наприклад, інтерактивні платформи можуть бути використані для дистанційного навчання або ж для створення онлайн-ресурсів з українською народною музикою, які будуть доступні для широкого загалу. Такі ресурси можуть допомогти популяризувати національну музику серед молоді та зробити її частиною виховного процесу.

По-друге, важливо підтримувати розвиток інструментальної бази та проводити культурно-освітні заходи, що дозволять зануритися в атмосферу живого музичного мистецтва. Проведення концертів, фестивалів, хорових конкурсів та інших заходів сприятиме формуванню естетичного смаку та культурної свідомості молоді, що, у свою чергу, є важливою частиною платонівського підходу до виховання.

По-третє, у системі освіти слід надавати більше уваги не лише технічним аспектам, але й глибокому розумінню музики як мови, що передає моральні та духовні цінності. Викладання таких предметів, як музична література, музична естетика та історія музики, має не просто інформативний характер. Таке навчання сприятиме формуванню особистостей, здатних сприймати та створювати мистецтво високого рівня.

Сучасна українська музична освіта, орієнтована на національні традиції та європейські стандарти. Музичні школи, намагаючись сформувати гармонійну особистість, зосереджуються на розвитку не лише технічної майстерності, але й моральних цінностей. Вивчення національного музичного фольклору, творів класичних і сучасних українських композиторів допомагає молоді пізнати і відчувати багатство національної культури.

Наприклад, у репертуар дитячих музичних шкіл часто включають твори Лисенка, Леонтовича, Степового, Скорика та інших видатних українських композиторів, що дозволяє молоді не лише оволодівати технікою гри, а й знайомитися з багатим культурним надбанням України.

Взагалі ідея музичного виховання та освіти так само вагома як і ідея загальної писемності, хоча ми втратили ту частину культури, де навчали елементарних музичних навичок. Таке навчання, якщо б воно було вдалим, давало б змогу використовувати музичний інструмент як інструмент експресії, самовираження. Людям, які дивилися старі фільми, відомі сцени, коли якийсь звичайний фізик-експериментатор у процесі винаходу атомної бомби раптом сідав за рояль і цілком пристойно продовжував бесіду за допомогою музичних фраз. Відомо, що деякі професори старої школи медичних вишів при викладанні пропедевтики внутрішніх хвороб любили читати лекції про аускультацию в аудиторії з роялем, використовуючи його для ілюстрації співпадіння ритмів серця з певними музичними ритмами. За їх спостереженнями тони та ритми серця дуже нагадують фортепіанні п'єси від добахівської поліфонії до джазу. Зараз багатьом студентам медикам це буде незрозумілим, адже їх навчальні плани, як і в інших вишах, мають дуже скорочене загальноосвітнє навчання. Сучасні студенти позбавлені багатьох гуманітарних знань, які безпосередньо допоможуть у професійному зростанні і які, одночасно, так необхідні для загально світоглядної підготовки молодой освіченої людини. Свого часу видатний український філософ Сергій Кримський говорив — про що можна розмовляти з людиною, яка не знає навіть головних архітектурних стилів. Справді, адже саме неформальні асоціативні зв'язки, метафоричне, образно-художнє мислення відкривають шлях до творчості і є підґрунтям до інновацій, нових відкриттів.

Те, що ми втратили — це сутність музичної культури. Музична культура є те, яким чином людина продукує музику, передає, відтворює та виражає семантичний простір, пов'язаний з цим поняттям. Тобто, музична культура — це здебільшого не про споживання музичного продукту, а про народження та життя музики.

Професійна музична школа не особливо допомагає з цим питанням. По-перше, тому що діти, зазвичай, потрапляють туди випадково, тобто не знаючи куди саме вони потрапили і навіщо. Натомість потрапивши туди, вони одразу потрапляють до рук педагогів, які націлені на розв'язання, найчастіше, єдиного завдання — підготувати дитину до академічного концерту. Це завдання, зрозуміло, вирішується технічними способами, оскільки це технічне завдання, і місце навчання музики займає накачування музичної техніки. Для деяких це накачування стане єдиною метою на довгі роки, освоївши технічний бік музичного виконавства, дитина стає кар'єрним музикантом.

Ми вживаємо вираз кар'єрний музикант у тому самому сенсі, в якому говорять про кар'єрних вчених: про людей, для яких наука, у нашому випадку музична техніка, — це спосіб досягти бажаного соціального становища, тобто спосіб зробити кар'єру, а не заняття, яке осмислює життя. Пригадаємо що Ейнштейн працював над теорією відносності, будучи клерком патентного бюро, Фройд не проходив особистий аналіз у сертифікованого відповідною асоціацією психоаналітика, Ясперс не здобув філософської освіти, лише медичну, а Гегель за університетським дипломом був теологом і т. і.

Наука існує завдяки кар'єрним вченим: саме завдяки їм наука зберігається як вид діяльності та як соціальний інститут, і тому до неї під-

тримується суспільний інтерес. Так само музика існує як вид діяльності кар'єрного музиканта, чи то музичний проект, чи то міжнародний конкурс. Така кар'єрна музика в кращому разі стає елементом *soft power* і дає змогу державі мати пристойний вигляд на міжнародній арені але це тільки зовнішній бік.

Що ж стосується внутрішнього боку, то кар'єрний музикант, отруєний технічним підходом до розв'язуваних нав'язаних системою музичної освіти завдань, приречений розуміти музику як техніку, а як виконавець бачить себе і судить себе відносно віртуозності, відносно зовнішнього боку справи, відносно тієї вистави, яку він дає. *Grazie mille, signor Paganini*.

Такі кар'єрні музиканти створюють герметичне середовище, «музичне коло». Завдяки професіоналам: історикам і теоретикам, критикам тощо — кар'єрний музикант отримує зворотний зв'язок, переконуючись у тому, що хтось його все ж таки із розумінням слухає. Цього зв'язку достатньо більшості кар'єрних музикантів. За відсутності домашнього музикування лишається лише музика як середовище споживання, товар масового попиту, який за спостереженнями деяких дослідників став за останні 50 років набагато більш примітивним і одноманітним.

У порівнянні з ідеями Платона, сучасний світ відходить від традиційних моральних ідеалів у музиці, і все більше стає орієнтованим на комерціалізацію та масову культуру. Сучасний світ зазнає значних змін у культурному та технологічному плані, і ці зміни суттєво впливають на підходи до музичної освіти. Глобалізація, технологічний прогрес і цифровізація змінюють музичне виховання в школах та вищих навчальних закладах.

Інноваційні процеси в музичній освіті значною мірою визначаються технологічними відкриттями у створенні і репродукуванні звуку, що викликало необхідність утворення нового терміну «акустична музика», штучним інтелектом у написанні музичних текстів тощо. Про роль штучного інтелекту в тому числі і у освітніх процесах розмірковує відомий український учений М. Згуровський : «Вченими КПІ ім. Ігоря Сікорського виконується цикл фундаментальних теоретичних і прикладних досліджень в галузі теорії штучного і обчислювального інтелекту, нейронних мереж і їх практичного застосування. З використанням зазначених методів розв'язуються різноманітні практичні завдання... Важливі результати досліджень присвячені аналізу великих даних з метою вилучення з них прихованих закономірностей, необхідних для прийняття рішень щодо раціональної поведінки складних систем різної природи, які генерують ці дані... Розв'язується одна з актуальних проблем сучасних систем штучного інтелекту — розробка інтегрованих гібридних систем на основі глибокого навчання». [4]

З одного боку, технологічні інновації дозволяють зробити музику більш доступною для навчання. Онлайн-курси, цифрові платформи для створення музики — всі ці інструменти розширюють можливості для вивчення музики навіть у найвіддаленіших куточках світу. Сьогодні молоді люди можуть навчатися не лише класичної музики, але й різних музичних стилів, користуючись глобальними ресурсами. Це підвищує інтерес до музики та сприяє індивідуалізації навчання.

З іншого боку, сучасна популярна музика часто зосереджується на розважальному аспекті, а не на морально-етичному вихованні, що може викликати занепокоєння у контексті платонівських ідеалів. В епоху ін-

формаційного перенасичення важливість глибоких естетичних і духовних цінностей може відійти на другий план, поступаючись місцем спрощеним формам і змістам, які є швидкими та легкими для сприйняття.

Музична освіта — це не лише вміння грати на інструменті чи співати. Це спосіб формування особистості, розширення її світогляду і, в кінцевому підсумку, виховання нової генерації, здатної вносити зміни у суспільство.

По-перше, музична освіта сприяє розвитку творчих здібностей. У людей, які з раннього віку починають займатися музикою, формується велика кількість нейронних зв'язків в мозку. Вони відіграють ключову роль у передачі інформації між різними ділянками головного мозку, що забезпечує важливі для нас процеси, такі як формування пам'яті, генерацію та сприйняття мови, контроль рухів тіла та багато інших функцій. Щільно взаємопов'язані нейронні зв'язки та нервові шляхи є фундаментом нашого інтелекту. Як наслідок, молодь може мислити нестандартно, шукати нові рішення та підходи до вирішення різноманітних завдань. У світі, де інновації стають ключовими для успіху, така творчість є безцінною. Молоді люди, які пройшли через систему музичної освіти, зазвичай відзначаються активною життєвою позицією та готовністю до змін.

По-друге, музика активно розвиває емоційну складову особистості. Займаючись музикою, молодь вчиться розуміти не лише свої емоції, але й відчувати емоції інших. Це формує здатність до співпраці та конструктивної комунікації — навички, які сьогодні є надзвичайно важливими в умовах глобалізації та інтеграції різних культур. Крім того, залучення до музичної діяльності сприяє розвитку навичок активного слухання. Музиканти навчаються не лише грати чи співати, але й уважно слухати один одного, що є надзвичайно важливим аспектом комунікації. Це вміння активно слухати теоретично може допомогти у вирішенні конфліктів, сприянню ефективній роботі в команді та створенні більш продуктивного середовища для обміну ідеями.

Ще одними важливими якостями, які можна виховати через музичну освіту є дисципліна, витримка і наполегливість. Вміння грати на інструменті чи гарно співати вимагає чималої практики і зусиль, і ці якості, перенесені в інші сфери життя, сприяють досягненню цілей, а також вчать молодих людей вибудовувати стратегію, яка допоможе не здаватися перед труднощами.

Україна, як частина глобального світу, також відчуває вплив цих тенденцій, однак національна музична освіта зберігає особливості, що ґрунтуються на культурній спадщині та традиціях. Українська музична освіта в школах і вищих навчальних закладах продовжує формуватися на основі класичних принципів, де велике значення надається вивченню народної та академічної музики. У той же час, сучасні технології відкривають нові можливості для інтеграції музичної освіти з новими музичними стилями та напрямками.

Музичне виховання — це не лише навчання техніки виконання, а й формування внутрішнього світу людини, її цінностей та світогляду. В цьому контексті важливо, щоб сучасна музична освіта в Україні інтегрувала новітні тенденції та зберігала виховний і морально-етичний зміст, надаючи пріоритет не тільки технічним досягненням, а й розвитку особистості.

Сьогодні Українські музичні школи, училища, інститути та академії зберігають традиційні підходи до навчання, але водночас намагаються адаптуватися до нових умов. Важливою частиною виховання в музичній освіті в Україні залишається національна музика — народні пісні, твори українських композиторів, які відображають національну ідентичність. Проте розвиток музичної індустрії, особливо комерційної, часто йде в розріз з цими класичними ідеалами, створюючи протиріччя між традицією та модернізацією.

Виховання в Україні поступово адаптується до нових викликів, зокрема через використання сучасних методик, залучення студентів до творчих проєктів, розвитку інноваційних форм навчання, зокрема надзвичайно цінною в аспекті інтернаціонального досвіду є міжнародна програма студентської мобільності «Еразмус +».

Перспективи, які відкриваються перед молодими людьми, що отримали музичну освіту, безмежні. Вони можуть стати професійними музикантами, композиторами, викладачами або ж у майбутньому створити власний бізнес у культурній сфері. Крім того, музична освіта допомагає їм більше усвідомлювати цінність культури, що на сьогоднішній день є важливим елементом ідентичності у суспільному житті.

Якщо говорити про студентську аудиторію, то слід наголосити, що базова художня освіта ґрунтується на міждисциплінарних зв'язках з іншими академічними дисциплінами. Крім того, інтеграційні навички, здобуті під час вивчення візуальних мистецтв, відіграють суттєву роль у практичному застосуванні інших умінь і навичок, вказуючи на цілісність мистецтва як сфери знань, що є основоположною в різноманітних умовах навчання. [11]

Музичне виховання формує майбутнє суспільства, відкриваючи нові горизонти для молоді, сприяє її розвитку та активізації в різних сферах життя. Можна стверджувати, що музична освіта відіграє важливу роль у формуванні особистості, стимулюючи розвиток не лише творчих здібностей, але й високої емоційної культури, дисципліни, витримки та соціальних навичок. Вона є потужним інструментом для виховання нової генерації, здатної вносити зміни в суспільство шляхом активної участі в культурному житті.

Український філософ В. Андрущенко, аналізуючи особливості освіти в умовах війни та перспективи розвитку освітнього процесу у повоєнній Україні, зазначає: «Які ж першочергові орієнтації в галузі освіти ми маємо прийняти в післявоєнному світі й на які з них насамперед має орієнтуватися школа, університет, заклади освіти в Україні та в європейському просторі загалом? За моїми дослідженнями, майбутня освіта має стати:

- **перше**, освітою нового, сучасного світогляду, нового знання і нової культури, а головне вибудовуватись на аксіології безумовної самоцінності людини та її життя, безпекового і перспективного майбутнього;
- **друге**, вона має орієнтуватися на національні й загальнолюдські пріоритети та цінності;
- **третє**, освіта має виховувати людину самовідданої стійкості, впевненої в українській перемозі, патріота власної держави, професіонала і лідера, здатного до розуміння світу інших людей, до організації співпраці;

- **четверте**, вона має навчити людину самостійному мисленню, сформувати головну життєву компетенцію – сміливості «керуватись власним розумом», приймати рішення й творчо втілювати їх в систему власної і колективної діяльності;
- **п'яте**, головними пріоритетами освіти мають стати європейські цінності миролюбства, демократії, екологічної безпеки, солідарності та свободи;
- **шосте**, майбутня освіта має органічно поєднувати загальнонавчальні гуманістичні пріоритети з раціонально визначеним прагматизмом, спрямованим у майбутнє.» [1]

Отже, музична освіта є важливим елементом у вихованні інноваційних, відкритих до змін особистостей, які здатні розуміти свою культурну ідентичність та передавати її наступним поколінням. Вклад у розвиток музичної освіти є інвестицією в майбутнє, яке формують не лише професійні досягнення, але й глибокі цінності, що покладаються на основі людяності, доброчесності і культурної поваги. Застосовуючи свою творчість, емоційний інтелект і дисципліну, така молодь здатна приносити позитивні зміни в своє оточення, роблячи світ кращим через мистецтво. Тому інвестиції в музичну освіту — це інвестиції в майбутнє нашої країни.

Література

- [1] Андрущенко В. 2025. Просвітницька одісея розуму. Київ : Знання України, 523 с.
- [2] Андрущенко В. 2023. У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів. Київ : Видавництво Людмила, 736 с.
- [3] Дзюба І. 2022. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів століття ХХІ. Київ : Києво-Могилянська академія, 503 с.
- [4] Згуровський М. 2023. Сучасні інструменти і методи штучного інтелекту і їх застосування. *Інноваційна освіта та майбутнє України*. Київ, С. 14–15.
- [5] Калакура Я. С., Рафальський О. О. , Юрій М. Ф. 2017. Ментальний вимір української цивілізації. *Нерепа*, 559 с.
- [6] Култаєва М., Панченко Л., Радіонова Н., Григорова Н. 2021. Педагогічна любов у мінливих соціокультурних контекстах. *Міждисциплінарні дослідження складних систем = Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. №19. С. 109–120.
- [7] МакФол М. 2020. Від холодної війни до гарячого миру. Київ : Yakaboo Publishing, 496 с.
- [8] Сиротинська Н., Кияновська Л., Мельник Л., Федоришин В. 2023. На роздоріжжі історії від ХVІ до ХХІ ст.: гуманізм vs тоталітаризму (музика у подоланні проблем утвердження української ідентичності). *Міждисциплінарні дослідження складних систем = Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. №23. С. 113–137.
- [9] Ткаченко В. 2023. Рашизм. Ліцензія на геноцид. Есеї. Київ : Політія, 348 с.

- [10] Шевченко С. 2021. Імперія терору. Київ : Фенікс, 368 с.
- [11] Федоренко С. В. 2014. Роль мистецтва у формуванні гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* (Ч. 2), С. 375–382.

References

- [1] Andrushchenko V. 2025. *Prosvitnytska odisseia rozumu*. Kyiv : Znannia Ukrainy, 523 s.
- [2] Andrushchenko V. 2023. *U poshukakh svobody. Istoriiosofia ukrainskoi kultury vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Kyiv : Vydavnytstvo Liudmyla, 736 s.
- [3] Dziuba I. 2022. *Nahnitannia moroku: vid chornosotentsiv pochatku KhKh stolittia do ukrainofobiv stolittia XXI*. Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia, 503 s.
- [4] Zghurovskiy M. 2023. *Suchasni instrumenty i metody shtuchnoho intelektu i yikh zastosuvannia. Innovatsiina osvita ta maibutnie Ukrainy*. Kyiv, S. 14–15.
- [5] Kalakura Ya. S., Rafalskyi O. O. , Yurii M. F. 2017. *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii*. Heneza, 559 s.
- [6] Kul'taieva M., Panchenko L., Radionova N., Hryhorova N. 2021. *Pedahohichna liubov u minlyvykh sotsiokulturnykh kontekstakh. Mizhdystsyplyarni doslidzhennia skladnykh system = Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. №19. S. 109-120.
- [7] MakFol M. 2020. *Vid kholodnoi viiny do hariachoho myru*. Kyiv : Yakaboo Publishing, 496 s.
- [8] Syrotynska N., Kyianovska L., Melnyk L., Fedoryshyn V. 2023. *Na rozdori-zhzhii istorii vid XVI do KhKhI st.: humanizm vs totalitaryzmu (muzyka u podolanni problem utverdzhennia ukrainskoi identychnosti). Mizhdystsyplyarni doslidzhennia skladnykh system = Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. №23. S. 113–137.
- [9] Tkachenko V. 2023. *Rashyzm. Litsenziia na henotsyd. Esei*. Kyiv : Politiia, 348 s.
- [10] Shevchenko S. 2021. *Imperiia teroru*. Kyiv : Feniks, 368 s.
- [11] Fedorenko S. V. 2014. *Rol mystetstva u formuvanni humanitarnoi kultury studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv SShA. Zbirnyk naukovykh prats Uman'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychy-ny* (Ch. 2), S. 375–382.

Trajectories of social philosophy

Траекторії соціальної філософії

NEW ENLIGHTENMENT AS A WAY TO OVERCOME FAKES IN THE CHALLENGES OF CONTEMPORARY DEMOCRACY AND THE THREATS OF AUTHORITARIANISM

*Olga Gomilko*¹

НОВЕ ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ШЛЯХ ПОДОЛАННЯ ФЕЙКУ У ВИКЛИКАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЗАГРОЗ АВТОРИТАРИЗМУ

Ольга Гомілко

Abstract. Russia's full-scale war against Ukraine shows that the power of words is not inferior to the power of traditional weapons. Russian fakes about fighting geese and mosquitoes grown in US biolaboratories in Ukraine, the Nazi regime in Kyiv, the West's fatigue with Ukraine, and several similar propaganda nonsense find a large number of their supporters not only among Russians, but also around the world. The article is devoted to identifying ways to overcome the destructive impact of fakes on human consciousness. Despite the global use of the word "fake", it is not sufficiently academically recognised. Philosophical understanding of fakes makes it possible to conceptualise them to analyse resistant mechanisms against the destructive effect of fakes. Postmodernism and contemporary radical postcolonialism create fertile ground for the latter to be strengthened, questioning the universal modern values of reason, truth, and progress. Unlike authoritarianism, democracy in the digital age is more vulnerable to fakery. Restoring modern values becomes a key task of the new enlightenment to preserve democracy and counteract authoritarianism.

Keywords: disinformation, fake news, fake, modern, postmodernism, Enlightenment, new enlightenment, truth, reason, reality, digital age, democracy, authoritarianism

Анотація. Повномасштабна війна Росії проти України свідчить, що сила слова не поступається міццю традиційній зброї. Російські фейки про бойових гусей та вироцених у біолабораторіях США в Україні комарів, нацистський режим Києва, втому від України Заходу та низка подібних пропагандистських нісенітниць знаходять велику кількість своїх прихильників не лише серед росіян, але й по всьому світу. Статтю присвячено виявленню шляхів подолання руйнівного впливу фейку на людську свідомість. Незважаючи на глобальне вживання слова

¹ H. Skovoroda Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. olga.gomilko@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8762-9191>

«фейк», воно є недостатньо академічно визнаним. Філософське осмислення фейку уможливило його концептуалізацію з метою аналізу резистентних механізмів проти руйнівної дії фейку. Постмодернізм та сучасний постколоніалізм створюють живильний ґрунт для посилення останньої, ставлячи під сумнів універсальні модерні цінності розуму, істини та прогресу. На відміну від авторитаризму демократія в умовах цифрової доби виявляє більшу вразливість до фейку. Відновлення модерних цінностей стає ключовим завданням нового просвітництва зі збереження демократії та протидії авторитаризму.

Ключові слова: дезінформація, фейкові новини, фейк, модерн, постмодернізм, Просвітництво, нове просвітництво, істина, розум, реальність, цифрова доба, демократія, авторитаризм

Дезінформація чи фейк?

З розвитком новітніх комунікаційних технологій цифровий фейк активізує себе як такий епістемологічний фактор здобуття знань, який паразитує на емоційній природі людини. Внаслідок цього фейк посилює суб'єктивний характер виробництва знань, але разом з тим його руйнує, бо апелює до індивідуальних бажань, а не універсальних засад чуттєвості. Генерована фейком суб'єктивність виявляється позірною, що сприяє спотворенню змісту фейку в хибу. Тож фейк можна розглядати як вигадану, спотворену або сфальсифіковану інформацію, що подається під виглядом справжньої новини. Важливою ознакою фейку є намір вводити в оману його споживачів, маніпулюючи їхніми емоціями. Тому фейк відрізняється від справжніх новин тим, що представляє:

- 1) свідоме перекручування правдивості інформації;
- 2) використання емоцій у її розповсюдженні.

Цифровий фейк передбачає велику швидкість передачі інформації та надмірне привернення до неї уваги. Це зменшує запит стосовно джерел надійності та об'єктивності отриманої інформації. Тому можна розширити наше визначення фейку, вважаючи його неповною, однобічною чи то свідомо спотвореною інформацією, яка в умовах цифрового прогресу швидко розходиться не лише завдяки технологічним інноваціям, а й використанні суб'єктивної схильності людей привертати до себе увагу.

Хоча варто зауважити, що у посібнику ЮНЕСКО «Journalism, 'Fake News' and Disinformation» (2018) [16] поняття «фейкові новини» вважають неточним, яке об'єднує різні типи неправдивого контенту. Пояснюється недовіра до поняття «фейкові новини» тим, що слово «новини» означає перевірену в інтересах суспільства інформацію, а та інформація, яка не відповідає цим стандартам, не може належати до категорії «новини». У цьому сенсі фейкові новини — це оксюморон, який підриває довіру до інформації, яка мала б відповідати суспільному інтересу та представляти справжні новини. Тому радять говорити не про фейкові новини як такі, а про дезінформацію як неправдиву інформацію, створену з наміром ввести в оману широкі кола людей. Тоді як у звіті Європейської комісії «Tackling online disinformation: a European Approach» (2018) [13] поруч із поняттям «дезінформація» широко вживається термін «фейкові новини». Так, у звіті

зазначено, що 83% європейців вважають фейкові новини проблемою для демократії в цілому [13].

На наш погляд, в умовах новітніх комунікаційних технологій «фейк», «фейкові новини» та «дезінформація», — це різні поняття. Ми використовуємо термін «фейк» не лише у сполученні зі словом «новини», але й як самостійний філософський концепт, котрий дає можливість розглядати його як онтологічний, епістемологічний та етичний чинник виробництва знань. Здебільшого у представленому дослідженні фейк та фейкові новини вживаються синонімічно. Головним чином у розрізненні фейку від дезінформації йдеться про:

по-перше, переважання антропологічного чинника у виробництві фейку;

по-друге, фіксацію його вторинної онтологічної природи, яка на відміну від дезінформації передбачає звернення до реальності. Тоді як дезінформація може бути повністю вигаданою та не мати нічого спільного з реальністю.

Для ефективного послаблення деструктивного впливу фейку на людську свідомість важливо з'ясувати фактори сприяння його виробництва та шляхи обмеження функціонування фейку. Уможливило зростання ролі фейку в інформаційному полі розвиток комунікаційних технологій, головним чином поява соціальних мереж. Утім, технологічний бік цього процесу посилено культурологічним. Йдеться про втілення ідей постмодернізму та постколоніалізму в культурну практику сучасних ліворадикальних рухів. Тоді як загальмувати фейкову деградацію знань спроможне нове просвітництво як шлях до посилення модерних засад сучасної культури, що протистоїть постмодерністичному розмиванню істини.

Постмодернізм як живильний ґрунт фейку

Можна стверджувати, що фейк є одним із вислідів постмодернізму як культурної настанови визнання множинності наративів. В умовах, коли «не все так однозначно», кожен відстоює свою «правду», а не шукає істину. Здебільшого таке обстоювання правди означає епістемологічне «тупцювання» у своїй комунікаційній бульбашці, де її решта мешканців є не критично налаштованими учасниками дискусії, а одновірцями, бо знання перетворюються на догму. Споживання фейку в такому середовищі епістемологічно унерухомлює прагнення до здобуття нових знань. Адже важливим стає не розкриття істини, а пересвідчення у власній правоті.

Варто зауважити, що термін «постмодернізм» часто протиставляють поняттю «постмодерну». У нашому дослідженні ми будемо дотримуватись тієї позиції, згідно якої ці поняття принципово не розрізняють та використовують як взаємозамінні [6, С. 13]. Цей підхід ґрунтується на думці про те, що доба модерну триває досі, а постмодерн / постмодернізм — це певне тимчасове її спотворення (Габермас) [9]. Тоді як прихильники розмежування постмодерну та постмодернізму вважають, що модерн завершився та настав постмодерн, а постмодернізм є утіленням останнього в науці та мистецтві. В українській академічній спільноті більш схильні до розрізнення постмодерну та постмодернізму, що передбачає визнання факту завер-

шення модерну (Соболь, Лук'янець, Радченко) [2; 3; 8]. На нашу думку, стосовно розуміння феномену «нового просвітництва» таке протиставлення не виглядає методологічно доцільним. Адже Просвітництво є продуктом модерної епохи, а тому його нова версія передбачає прямий зв'язок з останньою, а не маніфестацію її спростування постмодернізмом.

Наше бачення методології дослідження подолання фейку шляхом нового просвітництва полягає у виході за межі теоретичної позиції постмодернізму у контексті парадигми «Просвітництво сьогодні» (Пінкер, 2019) [5], тобто Просвітництва, що набуває нових ознак в умовах цифрової доби [1]. Також йдеться про новий або негативний реалізм (У.Еко, 2014) [12] та практичну філософію лібералізму [14] як альтернативу постмодерністичній методології. Ключовим у повороті від концептів постмодернізму до нового просвітництва є визнання реальності та об'єктивності як принципових чинників виробництва знань.

Теоретичний аспект дослідження підсилено практичною складовою. Вироблення політики культурної протидії російській агресії складає його вагомий напрям. На щорічній конференції Британської асоціації слов'янських та східно-європейських студій (BASEES) у 2024 році прозвучала провокативна теза про те, що Росію можна вважати найбільш постмодерністською країною. Ця теза знаходить своє звучання і в українському сегменті осмислення. Стаття А. Мельниченко має промовисту назву — «Росія не загинула, вона пост-існує в небутті, або чому путін — це обличчя апокаліптики модерну» [4]. Постмодерністський характер Росії розглядається не з огляду завершення нею модерну, а в ігноруванні його основної настанови стосовно цінності раціонального осмислення реальності світу, що допускає чинність універсальних дискурсів та визнання об'єктивної істини. Натомість в Росії спостерігаємо співіснування суперечливих дискурсів на кшталт комуністичної, православної та російсько-імперської ідеологій як контекстуально виправданих, що створюють інформаційний шум для приглушення істини.

Утім, не лише Росія зазнає впливу постмодернізму як руйнівного чинника універсальних дискурсів. Охоплений лівим радикалізмом західний світ також переживає постмодерністську зневіру в спроможності розуму об'єктивно пізнати реальність та взяти відповідальність за неї. Пропагандистські маніпуляції та інші засоби «стравлювання» різних суспільних груп в демократичних країнах легко проникають у свідомість, дезорієнтованої постмодерністським наративом, західної людини, стосовно визнання епістемологічної гомогенності дискурсів. Спроби Росії підірвати теперішній міжнародний світопорядок нічим не відрізняються від наскрізної ідеї постмодерністської революції — «підірвати» історично вистраждані та культурно виплекані століттями західні цінності та порядки. А тому відомий вислів російської пропаганди «не всё так однозначно» унаочнює також і постмодерністську настанову щодо послаблення значення раціонального мислення та заперечення загальноприйнятої істини.

Сьогодні говорять про *прикладний* постмодернізм та *уречевлений* постмодернізм, котрий поступається місцем постколоніалізму як своєму вірному нащадку. Деструктивний потенціал останнього полягає у намірі деконструювати захід, щоб врятувати *іншого*. Вважають, що переписати істо-

рію з погляду гноблених та відновити звучання втрачених голосів та поглядів сприяє повнішому та точнішому розумінню історії. Утім, стосовно теперішніх реалій постколоніальна стратегія здебільшого у західному світі на відміну від України, де постколоніальна стратегія спрямована на збереження західних цінностей, перетворюється на радикальну програму боротьби з модерном. Активізм постає ключовим наслідком інтелектуальної школи прикладного постмодернізму.

Нове просвітництво як реабілітація розуму

Важливим завданням сучасної культури у боротьбі з фейком стає повернення думці статусу достовірної сутності, а світу — достовірної реальності. Без епістемологічної реабілітації модерну з цим завданням складно впоратись. Адже маємо знову переконатись у спроможності розуму пізнавати істину. Визнання ж завершення доби модерну значно ускладнює шлях до істини. Ось чому важливим концептом епістемологічної реабілітації модерну є концепт нового просвітництва, котрий запропоновано у ювілейній доповіді Римського клубу «*Come On!*» (2018) [17]. Подальшу розробку концепту «нове просвітництво» представлено у роботах українських [1] та західних дослідників [5].

Відомо, що Просвітництво є породженням модерної епохи. У випадку визнання її завершення Просвітництво відходить на периферію культури, втрачає свій культуротворчий потенціал та перетворюється в історичний факт. Тому говорити про нове просвітництво в контексті заперечення постмодернізмом існування модерну — означає породжувати суперечності. Адже те, що завершило своє існування, не може набувати нової версії. Тоді як розгляд постмодернізму не як спростування, а спотворення модерну уможливорює нове просвітництво у вигляді реабілітації розуму в умовах інтернету та соціальних мереж.

У наш час, незважаючи на постмодерністську цифрову атаку на розум, спостерігаємо зростання запиту на Просвітництво як культурну практику виробництва знань. Головним інструментом у цьому процесі постає розум. У вже згаданій доповіді Римського клубу проголошується ідея нового просвітництва як настанова фундаментальної трансформації мислення, результатом якої має стати цілісний світогляд [17]. Автори цієї доповіді стверджують, що такий світогляд має бути гуманістичним, але вільним від антропоцентризму. Також він має бути відкритим для розвитку, але таким, що вважає на стійкість та турбується про майбутнє. Основою нового просвітництва Римський клуб вважає синергію, яку вбачає у пошуку мудрості через примирення протилежностей та баланс.

У версії І. Канта Просвітництво означає: *«вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліттям є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого. Неповноліття з власної вини — це таке, причина которого полягає не в нестачі розуму, а в нестачі рішучості і мужності користуватися ним без керівництва з боку когось іншого. Sapere aude! — май мужність користуватися своїм власним розумом! — таким, відповідно, є девіз Просвітництва»* [10]. Цей заклик Канта є особливо актуальним у ци-

фрову добу, коли здавалось би свобода інтернету забезпечує самостійність розуму. Як гадав Кант, тоді «...більш ніж можливо, що публіка сама себе просвітить, а якщо тільки надати їй свободу, так це майже неминуче, оскільки навіть серед поставлених над натовпом опікунів завжди знайдеться той, хто мислить самостійно і хто сам, скинувши з себе ярмо неповноліття, поширить навколо дух розумної поваги власної гідності і покликання кожної людини мислити самостійно» [10].

Втім, Кант сумнівається у спроможності людей належним чином скористатися свободою думки. Далі він роз'яснює, що «за допомогою революції можна домогтися, мабуть, усунення особистого деспотизму, а також гноблення з боку користюлюбців чи властолюбців, але ніколи не можна здійснити істинного перетворення образу мислення; нові забобони, так само, як старі, будуть служити помочами для бездумного натовпу» [10]. Кант наголошує на необхідності вміння публічно користуватись власним розумом. Адже, згідно його міркувань, «для такого просвітництва не вимагається нічого крім свободи, причому найбільш нешкідливої з усього того, що може називатися свободою, а саме свободи в усіх випадках публічно користуватися своїм розумом» [10].

Різноманіття соціальних мереж та комунікаційних платформ забезпечують широкі можливості для публічного висловлення власної думки, які перевершують усякі очікування Канта. Однак, в наш час настанови Канта стосовно публічності розуму втілюються у життя, ігноруючи власний просвітницький дух. Для Канта публічність розуму стає виявом його вдосконалення та розвитку, тоді як нині публічність розуму більше оприявнює його регрес та занепад. Велика кількість коментарів у соціальних мережах та на інших комунікаційних платформах вражає своєю некомпетентністю, агресивністю ба навіть брутальністю. Втім, маємо визнати, що більшість такого штибу коментарів, як кажуть айтівці, вироблена «в гаражах», не людьми, а ботами, але за вказівкою людей. Кантівська тенденція щодо посилення публічності розуму наражається на серйозні випробування з боку машинної культури, яка хоч залежна від людини, але виявляє власну логіку функціонування. Проте Кант переконаний, що «публічне застосування свого розуму завжди має бути вільним, і воно одне може дати просвітництво людям; але приватне його застосування нерідко може бути дуже обмежене, проте таким чином, аби не дуже перешкоджати прогресу просвітництва» [10]. Відповідно, публічність розуму Кантом пов'язується із свободою, яку Просвітництво розширяє завдяки силі розуму.

Під публічним застосуванням власного розуму Кант має на думці те, що його здійснює, наприклад, учений, тобто висококваліфікований фахівець, звертаючись до освіченої публіки. Тоді як приватним застосуванням Кант називає таке, «коли він може користуватися своїм розумом на певному, довіреному йому цивільному посту чи службі» [10]. Зрозуміло, що у часи Канта важко було уявити, що публічність застосування власного розуму набуде таких масштабів як сьогодні. Він говорить про учених, котрі є відповідальними за свій розум. Тоді як в наш час більшу частину публічного застосування розуму здійснюють не вчені, а малокомпетентні пересічні люди або технічні боти, мета яких викривити інформацію та скомпрометувати розум, а не укріпити його репутацію. Замість просвітницької ам-

бітної цілі посилення розуму, цифровий світ кидає виклик останньому як ненадійному джерелу знань. Натомість цифровий світ висуває в авангард виробництва знань фейки, де все відносно та неоднозначно.

Фейк як прояв «темного боку» людської природи

Фейк актуалізує проблему Просвітництва сьогодні тим, що виявляє в інформаційній сфері «темний бік» людської природи. Стівен Пінкер, наголошує на загрозливій ролі останньої у процесі відновлення архаїчних структур свідомості та втраті ліберально-демократичних надбань людства. Він вбачає у відродженні Просвітництва фактор захисту від ризиків втрати людьми власної свободи. Пінкер стверджує, що: *«Ідеали Просвітництва — це продукт людського розуму. Але також вони перебувають у стані постійної боротьби з іншими складниками людської природи: племінною належністю, повагою до авторитету, магічним мисленням, перекладанням провини за нещастя на злочинців»* [5, С. 21]. Стрімкі зміни світового порядку та цінностей підтверджують слухність думки Пінкера стосовно актуалізації архаїчних форм культури, які спираються на силу, а не свободу.

На думку Пінкера, варто змістити дослідницьку увагу із самого предмету легітимізованих у культурі раціональних сфер на кшталт свідомості та розуму на їх взаємодію із «темним боком» людської природи. Саме у перемозі розуму Пінкер вбачає можливість реалізації модерної епохи. На його думку, Просвітництво виконало свою місію стосовно утвердження сили розуму як фактору людської свободи. Однак, наслідки тріумфу розуму як то у вигляді гуманістичних ідеалів ще потребують осмислення та належної оцінки. Пінкер із жалем констатує байдужість, скептицизм ба навіть презирство з боку багатьох сучасних інтелектуалів до цих ідеалів. Однак, якщо належним чином оцінити ідеали Просвітництва, то вони, згідно думки Пінкера, можуть стати надихаючим приводом для життя: *«Просвітництво справді було дієвим. Але цю прекрасну історію так рідко переказують. І через те, що цей тріумф лишається неоспіваним, ідеали, які лежать в його основі, — рацію, науку та гуманізм — теж недооцінені. Вони аж ніяк не є безбарвною загальною думкою, а проте інтелектуали сьогодення ставляться до них із байдужістю, скептицизмом, а часом і відвертим презирством. Але я покажу, що ідеали Просвітництва, якщо їх оцінити належно, насправді, стимулюють, надихають, облагороджують. Заради них можна жити»* [5, С. 22].

Однак, хвилюючі, надихаючі та благородні ідеали Просвітництва зіштовхуються із потужним опором «темного боку» людини у вигляді породженого розумом світу цифрових фейків. Просвітницьке уявлення про людину як по суті розумну, добру та гармонійну істоту виявилось теоретично недосконалим та практично небезпечним. Запропонована Леонардо да Вінчі вітрувіанська модель людини, де усі її тілесні та духовні якості збалансовані, зазнала екзистенційного краху. Цифровий світ відкрив скриньку Пандори людських пороків, які з легкістю увійшли у вжиток здебільшого у комерційних та політичних цілях.

Фейк як виклик свободі

На тлі потурання цифровим світом «темному боку» людської природи відбулось загострення суперечностей між демократією та авторитаризмом. Покладання першої та просвітницьке бачення людини та оптимізм стосовно розвитку новітніх технологій не виправдалось. Виплекана могутністю людського розуму цифрова епоха виявилась неспроможною автоматично перелаштувати авторитарні режими на демократичні. Ілюзорні сподівання на глобальну перемогу демократії підкріпив розпад СРСР та його поразка у холодній війні із Західним світом демократії.

Здавалось у поєднанні із технічним прогресом остання без особливих зусиль перемаже режими, які спираються на обмеження людської свободи та апеляцію до «темного боку» природи людини. Однак, виявилось, що цифрова епоха, створює сприятливі умови не лише для вдосконалення людини, але й може стати причиною її деградації. Тому то вона й називається цифровою культурою, що є носієм етичної нейтральності. Моральність цифрового світу цілком залежить від людини, котра визначає мету використання алгоритмів. Авторитаризм вдало користується етичною нейтральністю цифрового світу, яка дає йому можливість актуалізувати ресурси панування та пригнічення. Здавалось з розвитком новітніх технологій фактор людської несвободи мав би залишитись в історії, натомість спостерігаємо його употужнення.

Війна Росії проти України виявляє зв'язок між відродженням досвіду імперіалізму та цифровим світом. Сполучення імперіалізму та цифрової епохи уможливило появу гібридів несвободи та демократії. Збереження певних демократичних інституцій та процедур в авторитарних державах сприяє зростанню кількості симулякрів свободи та посиленню механізмів контролю та репресій. Не випадково Девід Леммі, міністр закордонних справ Великої Британії, на засіданні безпеки ООН заявив, що вторгнення Путіна в Україну є виявом власних інтересів Путіна щодо розширення мафіозної держави у «мафіозну імперію» [15].

Можливість трансформації імперії у кримінальну структуру у цифрову епоху ґрунтується на логіці функціонування цифрового фейку, яку визначає його вигодонабувач. Функціонування фейку за межами моралі уможливило таку логіку не тому, що фейку притаманно бути носієм аморальної інформації, а тому, що за фейком стоїть певний замовник з його «мораллю» та інтересами. Якщо є запит на розширення «мафіозної держави» у «мафіозну імперію», то запущений у цифровий світ алгоритм з його виправданням буде виконувати свою функцію, незважаючи на її аморальний зміст.

Пітер Помаранцев зауважує, що Росія панує на мапах глобально у соціальних медіа, *«не тому, що це сила, яка досі потрясає небо і землю, як це було в часи Холодної війни, а тому, що правителі в Кремлі особливо вправні в ігрових складових цієї нової епохи, або їм щонайменше добре вдається змусити усіх говорити про те, як їм добре вдається, що можливо, найважливіший трюк з усіх цих трюків. Як я згодом поясню, це не зовсім випадково: саме тому, що Росія програла у Холодній війні, російським політтехнологам і медіа маніпуляторам вдалося адаптуватися*

до нового світу швидше, ніж будь-кому в місці, яке ми колись називали «Заходом» [7, С. 15].

На жаль, авторитаризм з його досвідом маніпуляцій та репресій почав активно паразитувати на етичній нейтральності цифрового світу та вправно її використовувати у власних інтересах.

Відомо, що для авторитаризму інформація є згубною. Вона руйнує підвалини брехні, маніпуляції та домінування. Обмеження, фільтрація та цензура інформації складають основи політики культури традиційного авторитарного суспільства. Спотворення та приховування інформації складає важливе завдання політик культури. Останні ми визначаємо як процес, завдяки якому люди дають тлумачення ситуацій, подій, дискурсів у світлі попередніх знань та досвіду або практики створення сенсів у політиці. Йдеться про політичні змісти повсякденних практик та ритуалів (явних та прихованих), культурних продуктів, мистецтва та специфічно політичного контенту. Культурні політики Росії постійно задіяні у сфері впливу останньої на українське суспільство та складають важливий напрям міжнародної діяльності Росії. Однак, якщо війна таку політику в Україні послабила, то у світі посилила.

Цифрова культура відкидає попередній авторитарний досвід стосовно приховування інформації. Ситуація замовчування стає практично неможливою. Тоді авторитаризм намагається максимально використати на свою користь цифрову культуру, підміняючи замовчування постмодерністським шумом. Авторитаризм апелює до постмодерністської настанови визнання множинності наративів та здійснює їх примноження на підставі представлення їх як епістемологічно гомогенних історій. В інформаційному шумі, де розрізнення правди від хибі не відбувається, важко розрізнити значення. Адже останні у цифровому світі вимірюються не за епістемологічним критерієм свідчення, а за швидкістю розповсюдження інформації та інтенсивністю її впливу на емоції. Чим більше епістемологічно нейтральної інформації, тим легше авторитарним режимам приховати правдиву інформацію. Схилання споживачів до так званої власної думки має на меті відвернути їх від фахового аналізу. У цифрову добу неспроможність приховувати інформацію штовхає авторитарні режими збільшувати її кількість через неправду та маніпуляцію. Завдяки цьому авторитаризму вдається очолити процеси виробництва та розповсюдження фейків.

Росія у її авторитарному поступі не випадково виглядає лідером у сфері вироблення фейків. Адже російський авторитаризм виник у результаті захоплення влади представниками служб безпеки, котрі, як відомо, є доповіданими фахівцями у справах проведення різного ґатунку спецоперацій, зокрема, в інформаційній сфері. Померанцев [7] говорить про Росію не як про окремий випадок, але як про глобальну тенденцію посилення використання впливу фейку авторитарними режимами у справі обмежень людської свободи. Він вважає, що мапи соціальних мереж вказують як тісно нині пов'язаний у собі світ не стільки сталістю, скільки вразливістю. Згідно думки Померанцева, було б неправильно уявляти сучасну інформаційну активність країни лише через її внутрішню пропаганду. Запускаючи рекламу для різних клієнтів по всьому світу, російські хакери таким чином забезпечують собі панування на світових цифрових мапах. Створюється

враження про потужну силу Росії на світовій цифровій арені. На думку Помаранцева, таке враження є елементом маніпуляції та впливу [7, С. 15]. Адже після поразки у Холодній війні вважати Росію найбільш адаптованою країною до нових технологічних умов складає елемент її реваншистської стратегії. Чутки, плітки, брехня, «свята брехня», все що приховує правду, працюють у одному напрямку — формування сталості фейку про могутність Росії в інформаційній сфері. Одним із ключових завдань останньої є посилення впливу фейку про небезпеку з боку Росії, її загрозу світу та непереможність. Позиції багатьох лідерів провідних західних країн, зокрема США, демонструють ефективність впливу цього фейку. Ситуація стосовно забезпечення Україні західної військової допомоги значною мірою обумовлювалась цим впливом.

Демократія та фейк

На відміну від авторитарних режимів демократичні країни зосереджують увагу на технологічному аспекті цифрової культури. Головним їх пріоритетом стає не ідеологічне використання цифрового світу, а прагнення зробити більш доступними новітні комунікаційні технології та наявні знання великій кількості людей. Здавалось, що гуманістичні цінності демократії набудуть перевагу у мережевих потоках автоматично. До недавніх пір правда інформації вважалась сильнішою та переконливішою за фейкову брехню. Відбулось покладання на спонтанний перебіг подій цифрової логіки виробництва та споживання інформації. Утім, настанова демократії на самодостатність правдивої та об'єктивної інформації зазнала невдачі. Голосування за вихід Великої Британії із Європейського Союзу у 2016 році та вибори у США 2016 та 2025 років є прикладом цього. Адже не обтяжена етичними цінностями цифрова логіка відкрита до будь-якої ідеології. Сподівання на те, що стрімкий та обширний інформаційний потік відкине неправдиву інформацію у кошик облуди та брехні не спрацює.

Вважалося, що швидкість надходження інформації та її кількість є гарантантами правдивості та об'єктивності інформації. Для демократичних країн принциповість стосовно правдивості інформації визначена ключовою засадою демократії — колективним прийняттям рішень. На відміну від авторитарного одноосібного прийняття рішень, котре зазвичай орієнтується на свавільне суб'єктивне сприйняття, колективне рішення передбачає орієнтацію на істину, а не її спотворення. Об'єктивність та правдивість інформації в умовах демократії у всі часи є затребуваною у зв'язку із:

- 1) залученням до політичного процесу широких верств населення;
- 2) запровадження практики нагляду за можновладцями;
- 3) потреби у забезпеченні чесного інформування суспільства з метою

пошуку консенсусу у прийнятті суспільством спільних рішень. Ось чому чесні інформаційні новини є базовою вимогою для публічної сфери демократії як основи для прийняття інформованих рішень під час виборів та референдумів, тобто для широкого загалу людей.

Так само у демократичних суспільствах чесна інформація є необхідною для політиків. Адже успіх останніх визначає не сила примусу та обмежень свободи, а спроможність діяти від імені інтересів та цінностей

громадськості. Таким чином, інформація набуває подвійного значення — і як спільний знаменник думки, і як механізм громадського моніторингу органів влади. Тож інформаційні новини постають як спосіб, з одного боку, забезпечення демократичної звітності, а з іншого — соціалізації громадян у демократичний процес прийняття рішень. У будь-якому випадку демократія зацікавлена у правдивій інформації, тобто такій, що виявляє реальний стан речей. Без покладання на силу розуму в цій справі не обійтись. Залишатись демократії під гаслами постмодернізму означає приректи себе на стагнацію та руйнування. Відновлення основних цінностей модерну в його версії нового просвітництва уможливило збереження демократії. Трансформоване, але збережене у вимогах раціональності, мислення має стати запорукою розширення зони людської свободи та забезпечення безпечного світового порядку.

Цілісність мислення нового просвітництва відрізняє його від класичного модерного мислення, яке є дихотомічним. Подолання фундаментальних дихотомій модерного мислення на кшталт протиставлення суб'єкта об'єкту, розуму тілу, культури природі складає ключове завдання нового просвітництва. Саме у виході за межі модерних дихотомій мислення, закладено шлях нового просвітництва до вільного від антропоцентризму гуманістичного світогляду, що у своїй сталості розвитку утримує турботу про майбутнє. Послідовність, мудрість та гармонія складають основні орієнтири такого світогляду, який не лише визнає силу розуму пізнавати істину, але і його спроможність її цілісно (за межами дихотомій) фіксувати. Тоді «розумним» стає не тільки мислення, але й емоції. Відповідно шанси фейку руйнувати підвалини людської свободи зменшуються.

Висновки

Визначення дезінформації як неправдивої інформації, створеної з наміром ввести в оману широкі кола людей, має теоретичні обмеження в умовах стрімкого розвитку новітніх комунікаційних технологій, зокрема, соціальних мереж. Поняття фейкові новини та фейк, які у нашому дослідженні часто вживаються синонімічно, дають можливість уточнити специфіку функціонування дезінформації. Поняття «фейк» нами вживається з метою філософського осмислення сучасного феномену дезінформації. Головним чином йдеться про онтологічний, епістемологічний, антропологічний та етичний його зміст. Так, онтологічний аспект аналізу виявляє відношення дезінформації до об'єктивної реальності. Адже дезінформація на відміну від фейку може повністю ігнорувати останню. Тоді як фейк за своєю природою завжди у специфічний спосіб співвідноситься із реальністю. Стосовно епістемологічного аспекту, то дезінформація може не зважати на істину так само як і на реальність. Для фейку остання є його відправною точкою. З метою швидшого свого розповсюдження фейк активно використовує антропологічну схильність людей до визнання та їх емоції. Для дезінформації антропологічний фактор виробництва знань не є суттєвим. Етична складова фейку полягає в актуалізації «темного боку» людської природи, яка сприяє поширенню зла на противагу добру. Дезінформація робить це так само, але здебільшого на рівні свідомості.

Постмодернізм, який нами розглядається як спотворений модерн, та його наступник постколоніалізм у його радикальній формі активізму створюють живильний ґрунт для фейку. Недовіра постмодернізму до метанаративів та їх деконструкція сучасним радикальним постколоніалізмом підважує універсальні загальнолюдські цінності. Відтак задекларована Римським клубом ідея нового просвітництва стає плідним дороговказом до відновлення модерної довіри до розуму на шляху подолання деструктивного впливу фейку на людську свідомість. Йдеться не лише про індивідуальну свідомість людей, але й сучасний світопорядок, який спирається на базові цінності модерну як от: раціональність, прогрес, наука, освіта, індивідуальна свобода, верховенство права. Віра в базові цінності модерну відрізняє нове просвітництво від постмодернізму, який ставить модерні цінності під загрозу. Внаслідок руйнування останніх відбувається розхитування основ демократії та посилення позицій авторитаризму, який ефективно використовує ціннісну нейтральність цифрового світу собі на користь.

Повномасштабна війна Росії проти України демонструє вагому роль у ній інформаційного чинника. Українцям виграти битву за цінності демократії допоможе не лише традиційна зброя, але й зброя слова. Силою розуму нове просвітництво спроможне зміцнити останню. Такий розум вдихне вільну від дихотомій раціональність у цілісний ментальний досвід людини. Тоді не лише мислення, але й емоції стануть «розумними». За такої умови розгледіти оману фейку стане набагато легше. Адже його міць живиться вразливістю модерної дихотомії духу та тіла. Нове просвітництво має її подолати, вдосконаливши не лише мислення, а й емоції.

Література

- [1] Кушерець В. І. 2018. Час нового просвітництва. Київ : Знання України.
- [2] Лук'янець В. С. , Соболь О. М. 1998. Філософський постмодерн : навчальний посібник. Київ : Абрис.
- [3] Лук'янець В. С., Соболь О. М. 2002. Постмодерн: філософія світоглядного розчарування. *Філософські обрії* 7, С. 3–15.
- [4] Мельниченко А. 2022. Росія не загинула, вона пост-існує в небутті, або чому Путін це обличчя апокаліптики постмодерну. *Пломінь*. <https://plomin.club/valday-putin-2022/> (Дата звернення: 12.04. 2025).
- [5] Пінкер С. 2019. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу. Пер. з англ. О. Любенко. Київ : Наш Формат.
- [6] Плакроуз Г., Ліндсей Дж. 2022. Цинічні теорії про гендер, расу та ідентичність. І чому вони згубні для нас усіх. Пер. з англ. О. Панич. Київ : Наш Формат.
- [7] Померанцев П. 2020. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ : Yakaboo.
- [8] Радченко О. Б. 2011. Філософія постмодерну: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : Симфонія форте.
- [9] Хабермас Ю. 1992. Модерн — незавершений проект. *Вопросы философии* 4, С. 40–52.
- [10] Що таке просвітництво — Іммануїл Кант. 2025. <https://echafaud.org/what-is-enlightenment-immanuel-kant/> (Дата звернення: 12.04. 2025).

- [11] Chatham House. 2018. Book launch: Come On! Capitalism, Short-Termism, Population and the Destruction of the Planet. London: Chatham House.
- [12] Eco U. 2012. Some remarks on a new realism. https://nuovorealismo.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/12/eco_wcp.pdf (Дата звернення: 12.04. 2025).
- [13] European Commission. 2018. Tackling Online Disinformation: A European Approach. Brussels: European Commission.
- [14] Lysokon I. 2022. Liberalism as a socio-philosophical idea and educational practice. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences* 2, С. 122–127.
- [15] UK Government. 2025. Putin's invasion of Ukraine is in his interest alone — to expand his mafia state into a mafia empire: statement at the UN Security Council. <https://www.gov.uk/government/speeches/putins-invasion-of-ukraine-is-in-his-interest-alone-to-expand-his-mafia-state-into-a-mafia-empire-uk-statement-at-the-un-security-council> (Дата звернення: 12.04. 2025).
- [16] UNESCO. 2018. Journalism, 'Fake News' and Disinformation. Paris : UNESCO.
- [17] Von Weizsäcker E. U., Wijkman A. 2018. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Cham : Springer.

References

- [1] Kusherets V. 2018. Chas novoho prosvitnytstva. Kyiv : Znannia Ukrainy.
- [2] Lukianets V., Sobol O. 1998. Filosofskiy postmodern: navchalnyi posibnyk. Kyiv : Abrys.
- [3] Lukianets V., Sobol O. 2002. Postmodern: filosofii svitohliadnoho rozcharruvannya. *Filosofski obrii = Philosophical Horizons* 7, С. 3–15.
- [4] Melnichenko A. 2022. Rosiia ne zahynula, vona post isnuie v nebutti, abo chomu Putin — tse oblychchia apokaliptyky postmodernu. *Plomin*. <https://plomin.club/valday-putin-2022/> (Accessed: 12.04. 2025).
- [5] Pinker S. 2019. Prosvitnytstvo siohodni. Argumenty na koryst rozumu, nauky ta prohresu. Kyiv : Nash Format.
- [6] Plakrouz H., Lindsay Dzh. 2022. Tsynichni teorii pro hender, rasu ta identychnist. I chomu vony zhubni dlia nas usikh. Kyiv : Nash Format.
- [7] Pomerantsev P. 2020. Tse ne propaganda. Podorozh na viinu proty realnosti. Kyiv : Yakaboo.
- [8] Radchenko O. 2011. Filosofii postmodernu: navchalno-metodychnyi posibnyk. Ivano-Frankivsk : Symfoniia Forte.
- [9] Khabermas Yu. 1992. Modern — nezavershennyi proekt. *Voprosy filosofii* 4, С. 40–52.
- [10] Shcho take prosvitnytstvo — Immanuel Kant. 2025. <https://echafaud.org/what-is-enlightenment-immanuel-kant/> (Accessed: 12.04. 2025).
- [11] Chatham House. 2018. Book launch: Come On! Capitalism, Short-Termism, Population and the Destruction of the Planet. London : Chatham House.
- [12] Eco U. 2012. Some remarks on a new realism. https://nuovorealismo.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/12/eco_wcp.pdf (Accessed: 12.04. 2025).
- [13] European Commission. 2018. Tackling Online Disinformation: A European Approach. Brussels : European Commission.

- [14] Lysokon I. 2022. Liberalism as a socio-philosophical idea and educational practice. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences* 2, C. 122–127.
- [15] UK Government. 2025. Putin's invasion of Ukraine is in his interest alone — to expand his mafia state into a mafia empire: statement at the UN Security Council. <https://www.gov.uk/government/speeches/putins-invasion-of-ukraine-is-in-his-interest-alone-to-expand-his-mafia-state-into-a-mafia-empire-uk-statement-at-the-un-security-council> (Accessed: 12.04. 2025).
- [16] UNESCO. 2018. Journalism, 'Fake News' and Disinformation. Paris : UNESCO.
- [17] von Weizsäcker E. U., Wijkman A. 2018. Come On! Capitalism, Short Termism, Population and the Destruction of the Planet. Cham : Springer.

CONCEPTUAL-METHODOLOGICAL APPROACHES OF
SOCIAL PHILOSOPHY OF SCIENCE: INTERDISCIPLINARY
DIMENSION

Leonid Hubersky^{1,2}, Liudmyla Shashkova^{1,3}

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ
СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ВИМІР

Леонід Губерський, Людмила Шашкова

Abstract. The justification of the interdisciplinary strategy of modern science allows us to identify a new conceptuality of the philosophy of science, which represents the methodological and epistemological renewal of the problem. The aim of the article is to direct research attention to identifying the interdisciplinarity of the social philosophy of science as an interaction of philosophical and social and humanitarian disciplines and on this basis to represent the understanding of the problem of uncertainty by combining methodological and epistemological tools. The theoretical foundations of the study are based on the analysis of scientific conceptualizations and methodological approaches, which present a change in the focus of research on situations of uncertainty within the framework of the potential surprise theory, the application of the methodological concept of antifragility, and the scenario planning approach. It is highlighted that thanks to interdisciplinary interaction, not only scientific communication is established, theoretical and empirical structures of knowledge are transferred, but also the reception of methodology and epistemic-discursive practices of science takes place. The turn to the issues of social philosophy of science, social and applied epistemology as new interdisciplinary directions is justified. Conclusions. Social philosophy of science is a modern interdisciplinary approach to the philosophy of science that interacts with social and applied epistemology and describes scenarios for complex contexts where epistemic subjects interact with each other to develop joint solutions in problematic and uncertain situations, the solution of which requires the use of methodological and epistemological approaches.

Keywords: social philosophy of science, complex social contexts, uncertainty, interdisciplinarity. social and applied epistemology

¹ Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

² leonidhuberskyi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4391-4385>

³ profshashkova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2054-0405>

Анотація. Обґрунтування міждисциплінарної стратегії сучасної науки дозволяє виявити нову концептуальність філософії науки, яка репрезентує методологічне та епістемологічне оновлення проблематики. Метою статті є спрямування дослідницької уваги на виявлення міждисциплінарності соціальної філософії науки як взаємодії філософських та соціально-гуманітарних дисциплін і на такій основі репрезентувати осмислення проблематики невизначеності за допомогою поєднання методологічного та епістемологічного інструментарію. Теоретичні засади дослідження ґрунтуються на аналізі наукових концептуалізацій і методологічних підходів, які презентують зміну фокусу дослідження ситуацій невизначеності в межах теорії потенційних несподіванок, застосування методологічного концепту антикрихкості, підходу сценарного планування. Висвітлено, що завдяки міждисциплінарній взаємодії не лише налагоджується наукова комунікація, здійснюється перенесення теоретичних та емпіричних структур знання, але й відбувається реценція методології та епістемічно-дискурсивних практик науки. Обґрунтовано поворот до проблематики соціальної філософії науки, соціальної і прикладної епістемології як нових міждисциплінарних напрямків. Висновки. Соціальна філософія науки є сучасним міждисциплінарним підходом філософії науки, яка взаємодіє з соціальною і прикладною епістемологією та описує сценарії для складних контекстів, де епістемічні суб'єкти взаємодіють між собою, щодо вироблення спільних рішень в проблемних та невизначених ситуаціях, розв'язання яких потребує використання методологічних та епістемологічних підходів.

Ключові слова: соціальна філософія науки, складні соціальні контексти, невизначеність, міждисциплінарність, соціальна і прикладна епістемологія

Вступ

Філософія науки є «галузь філософського знання, яка досліджує феномен науки в історичному розвитку, соціально-культурному контексті, науку як особливу дискурсивну практику та її концептуально-методологічний інструментарій» [6, С. 248–251]. Як галузь філософського знання філософія науки формується у другій половині XIX сторіччя, коли концептуально формуються ключові філософські рефлексії науки. Розширення проблемного поля філософії науки традиційно пов'язують з розбудовою позитивістського, неопозитивістського і постпозитивістського напрямків (О. Конт, Г. Спенсер, К. Попер, Т. Кун, І. Лакатос, П. Феєрабенд, С. Тулмін та ін.). Концептуалізації філософії науки завжди мали таку особливість, що розгорталися на основі фактичного матеріалу і теоретичних узагальнень у межах конкретних наукових дисциплін, але власні філософські та методологічні обґрунтування науки могли розроблятися на засадах різних філософських підходів. Динаміка змін методологічних концепцій філософії науки першої половини XX сторіччя відбувалася в напрямку переходу від логіки науки до історії науки як теоретичного підґрунтя методологічних побудов, що надало нового виміру концепціям філософії науки. У свою чергу питання співвідношення теорії, методології, історії науки стимулювало до перегляду не лише проблематики, але й основоположних принципів її розв'язання. Тому актуалізовані питання поступу наукового знання і його зумовленості соціально-культурним контекстом, атрибутів науки як

особливої дискурсивної практики аналізуються на засадах нових вимірів науки — історизму, контекстуалізму, плюралізму [4, 7]. Методологічний дискурс сучасної філософії науки доволі розлогий і орієнтований на проблематику загальнонаукової методології в перспективі подолання розриву між природничим і гуманітарним знанням, розвідок науки як системи дослідницьких і технологічних практик, дослідження нових міждисциплінарних і трансдисциплінарних стратегій.

З вищезначеного можна узагальнити, що філософія науки є дисципліною, яка постійно знаходиться в динаміці та чутлива як галузь філософського знання до зміни трендів, проблематики, завдань і контекстів, звертаючись до рефлексії, осмислення своїх нових вимірів і завдань. Тим самим філософія науки виявляє свою нову концептуальність і методологію. Сприяють такому виявленню також і зміни у відношеннях філософії науки з іншими дисциплінами, суттєві зміни в природі наукової діяльності та наукової комунікації в сучасному соціально-культурному контексті.

Образ науки початку XXI сторіччя значно багатший за попередній, який формувався більшою мірою на засадах позитивізму та сцієнтизму. Уявлення щодо внутрішньої природи науки як особливого типу знання, мислення та діяльності, а також комплекс питань щодо продукування, перевірки та обґрунтування знання залишаються суттєвим складниками сучасного образу науки. Водночас з'являється розуміння того, що наукове знання в цілому не є замкненою системою, а його обґрунтування можливе лише з урахуванням широкого соціального і культурного контексту в якому воно формується і розвивається, а тому цей процес завжди є незавершеним. Соціально орієнтована філософія науки на концептуально-теоретичному рівні сприяє обміну культурними і науковими смислами завдяки метафорично-образній рецепції з іншими сферами культури і життя світу, в результаті чого наукова теорія починає розглядатися як складне когнітивно-культурне утворення. В умовах домінування постмодерних тенденцій в культурі такий процес взаємовпливів дуже значливий з огляду на те, що саме наука зберігає здатність бути джерелом раціональності для людини і суспільства, водночас ураховуючи й новітні тенденції, пов'язані з формуванням моделі обмеженої раціональності.

Отже, наука формує цілісну картину світу, а соціально-культурна орієнтованість науки дозволяє представити світ як багатоманітну цілісність, яка змінюється культурно-історично, та надати обґрунтування єдності раціональності й гуманітарних цінностей. **Метою статті** є спрямування дослідницької уваги на виявлення міждисциплінарності філософії науки як взаємодії філософських та соціально-гуманітарних дисциплін і на такій основі репрезентувати осмислення проблематики невизначеності за допомогою поєднання методологічного та епістемологічного інструментарію соціальної філософії науки.

Концептуальність дослідження

Якщо характеризувати проблемні ситуації викликів і ризиків в сучасному інформаційному суспільстві, то потрібно звернути увагу на зростаючий ступень невизначеності у прогнозуванні шляхів їх розв'язання.

Сам термін «невизначеність» означає сумнів у достовірності результату і якщо використовувати природничо-наукову термінологію, то характеризує «розсіяння значень». Більшість дослідників роблять акцент на тому, що невизначеність породжує множину вибору різних альтернатив і представляє багатоваріантність майбутнього розвитку ситуації, яка характеризується неоднозначністю рішення і вибору відповідного методологічного інструментарію.

Однією з концептуалізацій, в межах яких запропоновано зміну сприйняття невизначеності для підсилення стійкості до хибних прогнозів, є теорія потенційних несподіванок (Potential surprise theory) економіста Джорджа Шекла [10; 11]. Зазвичай, у прогнозуванні та передбаченні розвитку ситуації дослідницькі зусилля сконцентровані на виявленні та обґрунтуванні основного (вирішального, ключового) підходу до сприйняття майбутнього. Зміна фокусу дослідження, за Шеклом, пропонує розглядати саме альтернативні або можливі сценарії майбутнього розвитку основним, а не альтернативним підходом. У такому разі дослідження мають стосуватися можливості фальсифікації кожного сценарію [2].

Як критик застосування ймовірнісного підходу та ймовірності у якості основного способу аналізу майбутнього Дж. Шекл допускав, що для тих, хто приймає важливі та складні рішення у сфері економіки, для застосування ймовірнісного аналізу не завжди вистачає знань. Тому дослідник вважав правильним припущення, що в ситуаціях невизначеності раціональні очікування будуються не лише на основі такого аналізу, адже процес уяви є важливою частиною процесу прийняття рішень [10]. Якби світ майбутнього передбачався на основі лише раціональних очікувань, то в такому світі ідея підприємництва, як зауважує Шекл, виглядала як ірраціональне рішення, а вибір важливого економічного рішення залежав від випадкових осіб та їхніх суб'єктивних уподобань. Тому якби рішення приймалися лише на основі раціональних очікувань, підприємництво розглядалося як дуже ризикована спроба і в контексті ймовірнісного підходу до оцінки економічних рішень виглядало доволі ірраціональною справою і не було таким поширеним.

Зміна фокусу дослідження у межах теорії потенційних несподіванок Шекла пропонує замість аналізу всіх можливих (альтернативних) результатів у прийнятті рішення аналізувати лише декілька. А саме, розглядати ті результати, які можна уявити як можливі, оскільки за відсутності повноти інформації уявне моделювання, за Шеклом, в момент вибору дозволяє прогнозувати майбутні результати рішень. Стратегія вибору має бути заснована на поєднанні двох складників: потенційної користі/шкоди (аналогічно як в економіці прибутки і втрати) і ступеню правдоподібності-/неправдоподібності конкретного результату. На основі обрахунку/оцінки такої «потенційної несподіванки» можна планувати уявний результат і алгоритм дії. Останній складається з декількох етапів: спочатку формується уявна множина конкуруючих стратегій та їхніх результатів; далі на «шкалі несподіванок» для кожного результату обирається рівень правдоподібності та вплив користі/шкоди. Наступний етап полягає у визначенні для кожної стратегії двох найбільше привабливих «фокусованих результатів», які представляють користь або шкоду, через поєднання: 1) правдоподібності

та потенційно можливого позитивного впливу; 2) правдоподібності та потенційно можливого негативного впливу. В подальшому особа, яка робить вибір і приймає рішення, має порівняти фокусовані результати для всіх розглянутих стратегій щодо власного, особистого, суб'єктивного прийняття можливого компромісу між користю та шкодою. В результаті проходження наведених вище етапів та відповідно до суб'єктивної уяви актором ситуації невизначеності обирається така стратегія, в межах якої потенційна користь є найбільшою порівняно з потенційною шкодою, тобто стратегія максимального компромісу.

Зазначимо, що в реальних ситуаціях, для яких характерна фундаментальна невизначеність, практично ніколи не можливо обрахувати весь набір результатів заздалегідь. На цьому наголошує і Шекл в обґрунтуванні обмеження використання теорії ймовірності та пропозиції розрахунку шкали несподіванок, тому що вплив людської уяви, рефлексії, творчості на адаптацію дій не може бути прорахований і повністю визначений завчасно. На думку авторів, можна навести багато прикладів, спираючись на аналіз сучасних подій міжнародного і вітчизняного контексту, які лише підтверджують висновки Шекла і пояснюють зростаючу актуалізацію теорії потенційних несподіванок Дж. Шекла, незважаючи на досить тривалий час від її появи.

Вище йшлося про застосування терміну невизначеності для позначення множини варіантів майбутнього розвитку ситуації, яка характеризується неоднозначністю результату та вибору інструментарію для її розв'язання. Невизначеність з'являється, коли змінюються обставини і умови, які потрібні для здійснення звичних і стандартних способів прийняття рішень. Як правило, в житті людина прагне сталості, норми, стандарту, незмінності, стійкості, ясності і т. д. Відомий дослідник впливу випадкових і непередбачуваних подій на світову економіку Насім Ніколас Талеб стверджує, що в умовах невизначеності необхідна не стійкість, яка означає незмінність предмета, а інша, гнучкіша риса — антикрихкість, яка змушує річ під впливом змін та тиску ставати тільки кращою [14].

Суть власної методологічної позиції автор формулює так: «Зрозумівши механізми антикрихкості, можна сформулювати систематичні й послідовні поради для ухвалення непрогнозованих рішень в умовах невизначеності в бізнесі, політиці, медицині, житті загалом скрізь, де панує невідоме, випадкове, непередбачуване, туманне, де немає ясного розуміння ситуації» [14, С. 10]. Талеб таким чином також (як і Дж. Шекл) пропонує інший фокус дослідження процесів прогнозування і управління ризиками на основі сформульованих ним в межах концепції антикрихкості «універсальних правил». Автор розглядає складні людиномірні системи, які описуються процесами нелінійного характеру і майже унеможливають передбачуваність. Парадокс закладений в тому, вважає Талеб, що в сучасному світі відбувається накопичення все більше й більше наукових і технічних знань, але це лише збільшує непередбачуваність. І в цьому автор убаचाє позитив, адже «деяким речам шок іде на користь; вони розквітають і розвиваються, стикнувшись із коливаннями, випадковістю, безладом, стресом, любовними пригодами, ризиками, невизначеністю. Це поширене явище... Назвімо цю властивість «антикрихкістю». [14, С. 9]. Яскравим прикладом остан-

ньої, на думку Талеба, є імунна система людського організму, яка потребує постійного контакту з хвороботворними мікроорганізмами, щоб захистити організм під час інфекції: не впоравшись із хворобами, не станеш здоровіший; не зменшивши витрат, не розбагатієш.

За концепцією Талеба, не потрібно придушувати випадковість і непередбачуваність подій, а йти іншим шляхом — прийняти неминучість подій «чорних лебедів», скористатись можливим хаосом і невизначеністю та отримувати вигоду від них, стверджує автор [16]. Давайте зміним фокус уваги на ситуації невизначеності, закликає Талеб, щоб отримати з них більше, ніж втратити! Отже, як Шекл, так і Талеб, висновують, що протидія природній невизначеності (в економіці, політиці, людських стосунках, чи деінде) призводить до непередбачуваних наслідків. Тобто, обидві концепції в своїх економічній основі пов'язані з ідеєю обмеженої раціональності [17], критикою образу ідеального раціонального дієвця, який панував в економічному мисленні та вповільнював у тому числі й осмислення ситуацій невизначеності в економічних процесах. Можна згадати в цьому зв'язку підхід «сценарного планування» дослідників Дербішира та Врайта [3], в якому також запропоновано змінити точку зору на ситуації непередбачуваності та зосередитися на можливості отримання потенційних результатів без раціональної концентрації на аналізі їх причин. Зазначимо, що підхід сценарного планування підкріплює теорію потенційних несподіванок Шекла і теорію антикрихкості Талеба [3].

Результати дослідження

Узагальнюючи все вищезначене, поставимо слушне питання: як людина, дослідник справляється з новим, невідомим та ще й непередбачуваним, коли у такій ситуації стикається з обмеженням знання і намагається компенсувати свою невпевненість? Людині властиво, як правило, незнайоме, неясне, невідоме підлаштовувати під знайомі ідеї, ясні задуми і стандартні думки. Обмеженість людських знань веде до «ампутації невідомого», як зазначає Насім Талеб, коли «втискаємо невідоме явище в прокрустове ложе чітких і відомих категорій, а не чекаємо на його категоризацію і дослідження... Світ не відповідає ложам раціональних чи емпіричних моделей: ми змінюємо людей, щоб вони підходили технологіям, економічне життя підлаштовуємо під економічні теорії, людське життя і історію втискаємо у деякі наративи» [15].

У наукових дослідженнях усвідомлення обмеженості знання й зіткнення з нелінійними невизначеностями і складними взаємодіями спонукають до міждисциплінарної комунікації і вироблення колективних рішень. Як відомо, міждисциплінарний підхід використовується в дослідженнях саме з метою отримання загальних та інтегрованих рішень через об'єднання знання з різних наукових галузей. Завдяки міждисциплінарності налагоджується наукова комунікація та взаємодія дисциплін, долаються дисциплінарні обмеження та вузька спеціалізація, узгоджуються концептуальні ідеї, мови і методи. В результаті міждисциплінарної взаємодії відбувається перенесення теоретичних та емпіричних структур з однієї дисципліни до іншої, розширення досвіду за рахунок рецепції методології і практик.

Міждисциплінарні процеси в соціально-гуманітарній сфері науки мають свої особливості, тому знання цієї сфери завжди спрямоване на осмислення людиною різних контекстів досвіду, в процесі якого відбувається смислова комунікація між представниками різних стратегій мислення. Розуміння неповноти, обмеженості досвіду та врахування його можливого різноманіття веде постійно до розширення досвіду за рахунок долучення нових контекстів з привнесенням нових смислів. Міждисциплінарна взаємодія визначає рух від локальних і стандартних контекстів досвіду до різноманітних із залученням нових концептуально-методологічних засад. Така особливість знання є дуже важливою і ефективною для прийняття складних рішень та відповідних дій у ситуаціях невизначеності та неперебачуваності. Осмислення такої проблематики репрезентує новий міждисциплінарний підхід соціальної філософії науки.

«Соціальна філософія науки — підхід і стратегія сучасної філософії науки, основна мета якого полягає у налагодженні взаємодії з іншими науковими дисциплінами (соціально-гуманітарними, природничими, інженерно-технічними), в якій філософ відіграє роль медіатора у спілкуванні вчених з різних галузей наукового знання. Соціальна філософія науки має своїм фокусом дослідження аналіз комунікаційної природи наукового спілкування, яке має міждисциплінарний, науковий і трансдисциплінарний, який виходить за межі наукового, характер, що дозволяє репрезентувати в межах сучасного наукового дискурсу дослідження науки в культурно-історичному контексті як глобальну філософську і соціальну проблему» [6, С. 218–220].

Доволі часто помилки у репрезентації невідомого залежать від налагодження комунікації, від того як розуміють знання і незнання, як це обговорюється, чи не призводить до експертних проблем і значної залежності від людської помилки. Тому можна стверджувати, що будь-яка комунікація, в тому числі й наукова, є проблематичною комунікацією, тому що в її здійсненні мають значення багато чинників, серед яких є особливості розуміння і використання термінів, ситуативність, контекстуальність тощо. Зазначимо, що в цьому зв'язку поняття контексту потрібно розглядати у двох значеннях: як певне середовище і як систему висловів мови. Для соціальної філософії науки важливо тримати в полі зору обидва значення в їх продуктивному зв'язку. З одного боку, взаємовідношення, кореляція знання і соціальності (соціального контексту) відбувається на засадах функціоналізму і контекстуалізму, а з іншого, в науковій комунікації існує спільний фундамент пізнання і розуміння, в межах якого основною опозицією є протистояння позитивізму і герменевтики. Тому важливим є виявлення дотичності методологічних та епістемічних практик наукової комунікації.

Протягом останніх десятиліть в епістемології відбувся «соціальний поворот». Напрацювання в межах соціальної епістемології [13], прикладної епістемології [18] та прикладної філософії [5] використовують інструменти сучасної епістемології для вирішення конкретних питань соціального значення, тобто «як теорії знання, обґрунтування та доказів можна застосовувати до конкретних питань, особливо тих, що мають етичне та політичне значення» [1]. Сучасні технологічні та соціальні розробки суттєво вплинули на зміну кола питань та методологію епістемології, завдяки чому актуалізовані епістемологічні аспекти політичної та соціальної філософії,

права, медицини, а особливо — питання експертизи і наукового авторитету. Весь спектр таких питань з міждисциплінарних позицій досліджує соціальна і прикладна епістемологія, важливою частиною якої є епістемологія колективних переконань. З позицій останньої епістемічним носієм знання є група/колектив [8; 9], де епістемічні агенти взаємодіють з метою вироблення сценаріїв для складних контекстів і ситуацій невизначеності з метою отримання надійних і достовірних знань. Як теорія потенційних несподіванок, так і концепція антикрихкості чи сценарного планування використовує епістемічні формати вироблення складних рішень у ситуаціях невизначеності, в яких індивідуальне знання має перетворюватись на колективне чи знання спільноти, тобто епістемічні суб'єкти взаємодіють щодо вироблення колективних практик прийняття узгоджених рішень і подолання комунікативної розрізненості.

Уявимо, що група епістемічних агентів використовує для формування стратегії прийняття рішень в ситуаціях невизначеності, пов'язаних з передбаченням та прогнозуванням, методологію, розроблену Дж. Шеклом у теорії потенційних несподіванок. Зрозуміло, що епістемічні суб'єкти (знавці й експерти) взаємодіють з метою вироблення надійного і вірогідного знання на підставі напрацьованих колективних практик прийняття узгоджених рішень. Водночас вони мають урахувати, що невизначеність з'являється, коли змінюються умови і обставини, які необхідні для здійснення звичних і стандартних способів життєдіяльності. Як правило, породжує невизначеність комплекс причин, а в її основі закладені декілька джерел. Тому важливим показником оцінки невизначеності є «коефіцієнт чутливості», тобто врахування впливу різних джерел невизначеності на фінальний результат вибору. Такий показник важливий для конструювання «розширеної» невизначеності, яка дозволить більш точно оцінити повноту невизначеності (тобто множину вибору різних альтернатив) та характеризувати спектр можливих варіантів майбутнього розвитку ситуації, як надійних результатів вибору, які допомагають впоратися з непередбачуваністю. Тому методологічно ефективним для епістемічної групи буде використання шкали несподіванок з проходженням всіх етапів її обґрунтування, запропонованих Дж. Шеклом. Саме розширена невизначеність дозволяє групі епістемічних агентів зробити акцент не на передбаченні, а на розумінні та виборі можливих стратегій прийняття спільних рішень.

Зазначимо, що робота учасників епістемічної групи завжди відбувається у складних соціальних контекстах, під якими розуміють «обґрунтування (аргументацію) та переконання в контексті значного розходження (до прямо протилежних суджень, згоди/незгоди, довіри/недовіри) між учасниками; обмін знаннями та інформацією в контекстах непримиренних позицій через напрацювання дорадчих практик тощо» [12]. З огляду на це доречно застосувати способи покращення стійкості передбачення перебігу подій у майбутньому до невизначеності чи хибних прогнозів, які пропонує Насім Таліб через метафору «чорного лебедя» та методологічний концепт антикрихкості.

Проблема неможливості досягнути узгодженого рішення актуалізує питання пізнавальної взаємодії епістемічно рівних агентів, наприклад експертів, які колективно проводять експертизу, щоб прийняти узгоджене рі-

шення. Питання полягає в тому, чи можуть вони припускати, що позиція іншого також може бути рівною і водночас правою? Наприклад, два епістемічні агенти поділяють одне й те саме свідчення, але мають різне відношення до нього з позиції віри і недовіри. В результаті формується ситуація «рівної незгоди», яка починається з незалежно оціненого факту різними учасниками. Особливість ситуації в тому, що епістемічно рівні учасники проводять дослідження паралельно, але їхні кінцеві результати відрізняються. Розв'язання подібних ситуацій передбачає взаємодію нових методологічних та епістемологічних інструментів, що і прагнули продемонструвати автори статті.

Висновки

Отже, сучасна філософія науки залишається школою філософського і теоретичного мислення, але водночас на межі XX-XXI сторіччя стало очевидним, що філософський дискурс науки розгортається, з одного боку, в напрямку розуміння науки як важливого соціального інституту, а з іншого боку, в напрямку обґрунтування науки як соціокультурного проекту і все більше уваги приділяється осмисленню концептуально-методологічних засад взаємодії науки з культурою і соціумом. Заданий новий вимір спрямовує дискурс на обговорення зв'язку науки з перспективами розвитку людства в складних умовах невизначеності й непередбачуваності процесів і сценаріїв розвитку майбутнього. Такий підхід актуалізує увагу дослідників з різних наукових галузей на проблемах, які пов'язані зі знанням, істиною, нормативністю, сталістю, справедливістю, тобто увагу до їх філософського виміру і на таких засадах — творенню спільного майбутнього через включення ідей моральності та новітніх технологій.

Міждисциплінарність соціальної філософії науки зумовлює формування концептуальних засад осмислення науки як соціокультурного явища в його історичному розвитку. В цьому зв'язку згадаємо відому сентенцію Імре Лакатоса: «Філософія науки без історії науки порожня, історія науки без філософії науки сліпа». Можливий розв'язок такої ситуації пролягав через перегляд дисциплінарної структури науки в бік міждисциплінарності й трансдисциплінарності досліджень, що з необхідністю призвело до актуалізації соціально-філософського складника. Роль філософії науки у цих процесах як дисципліни, яка наводить містки між різними підходами до осмислення дійсності та можливостями науки і пізнання, залишається провідною. Соціальна філософія науки сприяє формуванню толерантності, креативності та критичності як ціннісних вимірів наукового пізнання.

Соціальна філософія науки є сучасним підходом філософії науки, основна стратегія якого полягає у налагодженні міждисциплінарної взаємодії з усім спектром наукових дисциплін на концептуальному, методологічному, епістемологічному, комунікативному рівнях, тому формування новітніх інженерних і технологічних практик науки безпосередньо пов'язане з осмисленням впливів на формування відповідних соціальних практик в усіх сферах життя суспільства, що є суттєвим складником сучасного наукового і філософського дискурсу. Безперечно, що позитивне соціальне сприйняття результатів таких взаємодій та взаємовпливів проявляється

в існуванні «спільного переконання в тому, що наука сприяє досягненню схвалених суспільством цілей, а також у спільному відчутті, що цінності науки співпадають (а не суперечать) з базовими культурними цінностями». [6, С. 219]. Що надає підстави аналізу сучасної науки як глобального соціокультурного проєкту з подальшим осмисленням в межах не лише міждисциплінарних, але і трансдисциплінарних та метадисциплінарних підходів.

Соціальна і прикладна епістемологія описує сценарії для складних контекстів, де епістемічні суб'єкти взаємодіють між собою, щоб створити гідні довіри і надійні знання. Саме тому цінності знань, довіри, незгоди, надійності, свідчень перебувають у центрі досліджень. Підхід прикладної епістемології має відношення до розуміння епістемологічних особливостей будь-якої галузі комунікації, де існує проблемність, складність, невизначеність, а розв'язання складно утворених ситуацій передбачає використання нових методологічних та епістемологічних підходів.

Література

- [1] Chase J., Coady D. 2019. The return of applied epistemology. *The Routledge Handbook of Applied Epistemology*. P. 3–12.
- [2] Derbyshire J. 2017. Potential surprise theory as a theoretical foundation for scenario planning. *Technological Forecasting and Social Change*. №124. P. 77–87.
- [3] Derbyshire J., Wright. G. 2014. Preparing for the future: Development of an 'antifragile' methodology that complements scenario planning by omitting causation. *Technological Forecasting and Social Change*. № 82. P. 215–225.
- [4] Феєрабенд П. 2022. Проти методу. Київ : Темпора. 336 с.
- [5] Hubersky L., Shashkova L. 2020. Philosophical education: the turn to the applied philosophy. *Interdisciplinary studies of complex systems*. Number 17. P. 23–33. <https://doi.org/10.31392/iscs.2020.17.023>
- [6] Хамітов Н., Шашкова Л., Крилова С. 2024. Словник новітніх термінів філософії науки і філософії культури. Київ : ВАДЕКС. С. 248–251.
- [7] Кун Т. 2001. Структура наукових революцій / пер. з англ. О. Васильєва. — Київ : Port-Royal. 228 с.
- [8] List Chr. 2011. Group Knowledge and Group Rationality: a Judgment Aggregation Perspective. *Social Epistemology: Essential Readings*, 1st Edition, by A. Goldman (ed.), D. Whitcomb (ed.). Pp. 221–242.
- [9] Pettit Ph. 2011. Groups with Minds of Their Own. *Social Epistemology: Essential Readings*, 1st Edition, by A. Goldman (ed.), D. Whitcomb (ed.). P. 243–268.
- [10] Shackle G. 2017. Epistemics and Economics: A Critique of Economic Doctrines. (1st Edition). New York : Routledge. 495 p.
- [11] Shackle G. 2010. Uncertainty in Economics and Other Reflections. Cambridge : Cambridge University Press. 288 p.
- [12] Шашкова Л. О. 2024. Наукова комунікація в складних соціальних контекстах: підходи соціальної філософії науки та соціальної епістемології. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія* : збірник наукових праць. № 1(39). — С. 23–28. <https://doi.org/10.18372/2412-2157.39.18442>

- [13] Social Epistemology: Essential Readings, 1st Edition, by A. Goldman (ed.), D. Whitcomb (ed.). 2011. 368 p.
- [14] Талеб Насім Ніколас 2025 Антикрихкість. Про (не)вразливе в реальному житті / пер. з англ. Микола Климчук, 8-ме вид. Київ : Наш формат. 400 с.
- [15] Талеб Насім Ніколас. 2019. Прокрустове ложе. Філософські та життєві афоризми / пер. з англ. Валерія Глінка. Київ : Наш формат. 128 с.
- [16] Талеб Насім Ніколас. 2025. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне в реальному житті / пер. з англ. Микола Климчук, 8-ме вид. Київ : Наш формат. 392 с.
- [17] Талер Р., Санстейн К. Поштовх. 2017. Як допомогти людям зробити правильний вибір / пер. з англ. Київ : Наш формат. 312 с.
- [18] The Routledge Handbook of Applied Epistemology. 2019. Edited by David Coady and James Chase. Routledge. New York. 357 p.

References

- [1] Chase J., Coady D. 2019. The return of applied epistemology. *The Routledge Handbook of Applied Epistemology*. P. 3–12.
- [2] Derbyshire J. 2017. Potential surprise theory as a theoretical foundation for scenario planning. *Technological Forecasting and Social Change*. №124. P. 77–87.
- [3] Derbyshire J., Wright. G. 2014. Preparing for the future: Development of an ‘antifragile’ methodology that complements scenario planning by omitting causation. *Technological Forecasting and Social Change*. № 82. P. 215–225.
- [4] Feyerabend P. 2022. Proti metodu. = Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge. Kyiv: Tempora. 336 p.
- [5] Hubersky L., Shashkova L. 2020 Philosophical education: the turn to the applied philosophy *Interdisciplinary studies of complex systems*. Number 17. P. 23–33. <https://doi.org/10.31392/iscs.2020.17.023>
- [6] Khamitov, N. Shashkova L., Krylova S. 2024. Slovník novitních terminů filosofie nauky i filosofie kultury. = Dictionary of the newest terms of philosophy of science and philosophy of culture. Kyiv : VADEX. 290 p.
- [7] Kuhn T. 2001. Struktura naukových revolucí / per. z angl. O. Vasilyeva. = The Structure of Scientific Revolutions / trans. from English by O. Vasiliev. — Kyiv : Port-Royal. 228 p.
- [8] List Chr. 2011. Group Knowledge and Group Rationality: a Judgment Aggregation Perspective. *Social Epistemology: Essential Readings*, 1st Edition, by A. Goldman (ed.), D. Whitcomb (ed.). P. 221–242.
- [9] Pettit Ph. 2011. Groups with Minds of Their Own. *Social Epistemology: Essential Readings*, 1st Edition, by A. Goldman (ed.), D. Whitcomb (ed.). P. 243–268.
- [10] Shackle G. 2017. Epistemics and Economics: A Critique of Economic Doctrines. (1st Edition). New York : Routledge. 495 p.
- [11] Shackle G. 2010. Uncertainty in Economics and Other Reflections. Cambridge : Cambridge University Press. 288 p.
- [12] Shashkova L. O. 2024. Naukova komunikaciya v skladniih socialniih kontekstah: pidhodi socialnoi filosofii nauki ta socialnoi epistemologii. *Vi-*

- snnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Kulturolohiia.* = Scientific communication in complex social contexts: approaches to the social philosophy of science and social epistemology. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy. Culturology.* No. 1(39). — P. 23–28. <https://doi.org/10.18372/2412-2157.39.18442>
- [13] Social Epistemology: Essential Readings, 1st Edition, by A. Goldman (ed.), D. Whitcomb (ed.). 2011. 368 p.
- [14] Taleb Nassim Nicholas. 2025. Antikrihkist. Pro (ne)vrazlive v realnomu zhitti / per. z angl. Mikola Klimchuk, 8-me vid. = Antifragility. On (in)vulnerability in real life / trans. from English by Mykola Klymchuk, 8th ed. Kyiv : Nash format. 400 p.
- [15] Taleb Nassim Nicholas. 2019. Prokrustove lozhe. Filosofski ta zhittyevi aforizmi / per. z angl. Valeriya Glinka. = Procrustean Bed. Philosophical and Life Aphorisms / trans. from English by Valery Glinka. Kyiv : Nash format. 128 p.
- [16] Taleb Nassim Nicholas. 2025. Chornij lebid. Pro (ne)jmovirne v realnomu zhitti / per. z angl. Mikola Klimchuk, 8-me vid. = The Black Swan. On the (improbable) in real life / trans. from English by Mykola Klymchuk, 8th ed. Kyiv : Our format. 392 p.
- [17] Thaler R., Sunstein K. 2017. Poshtovh. Yak dopomogti lyudyam zrobiti pravilnij vibir / per. z angl. = Push. How to help people make the right choice / trans. from English Kyiv : Our format. 312 p.
- [18] The Routledge Handbook of Applied Epistemology. 2019. Edited by David Coady and James Chase. Routledge. New York. 357 p.

Pedagogical psychology

Педагогічна психологія

AGE DYNAMICS OF COGNITIVE STYLES OF THE INDIVIDUAL

Tetyana Bushueva^{1,2}, Alina Averyanova^{1,3}, Liudmyla Lupiiko^{1,4}

ВІКОВА ДИНАМІКА КОГНІТИВНИХ СТИЛІВ ОСОБИСТОСТІ

Тетяна Бушуєва, Аліна Авер'янова, Людмила Лупійко

Abstract. A promising direction of improving the quality of education is the implementation of the ideas of the stylistic approach into teaching practice, in particular, taking into account the cognitive and stylistic features of the subject of study. In determining the age dynamics of cognitive styles, the period of preschool and primary school age is the least researched. The purpose of the article is to present the results of research into the psychological features of the field-dependence-field-independence and impulsivity-reflexivity cognitive styles in children of primary school age. The methods of «Gottshaldt figures», «Comparison of similar drawings» by J. Kagan were used. Based on the position regarding the quadripolarity of cognitive styles, a cluster analysis using Ward's method was used to identify cognitive-style subgroups. The sample consisted of 239 students of grades 1–4 of educational institutions in the city of Kyiv. Analysis of the dynamics of the manifestation of cognitive styles in younger schoolchildren at different stages of education revealed the difference in changes in cognitive styles at this age stage. The field-independence cognitive style in primary school age is in the stage of active formation, there is an increase in field-independence, but unevenly at different stages of education. The impulsivity-reflexivity cognitive style shows stability in elementary school age. The dynamics of the distribution of junior high school students by combined cognitive-style groups is determined. The gender characteristics of the manifestation of cognitive styles in younger schoolchildren are analyzed.

Keywords: cognitive style, field dependence-field independence, impulsivity-reflexivity, dynamics, primary school age

Анотація. Перспективним напрямом підвищення якості освіти є впровадження в практику навчання ідей стильового підходу, зокрема, врахування когнітивно-стильових особливостей суб'єкта навчання. У визначенні вікової динаміки когнітивних стилів найменш дослідженим є період дошкільного та молодшого шкільного віку. Мета статті — представити результати дослідження психологічних особливостей когнітивних стилів

¹ Ukrainian State Drahomanov University, Kyiv, Ukraine

² bushtv2017@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-7512-0037>

³ alina.averyanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2375-3350>

⁴ l.v.lupiiko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-2060-6136>

полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність у дітей молодшого шкільного віку. Застосовувалися методи «Фігури Готтшальдта», «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана. Виходячи із положення щодо квадриполярності когнітивних стилів, для виділення когнітивно-стильових субгруп був використаний кластерний аналіз за методом Уорда. Вибірка складалася із 239 учнів 1–4 класів навчальних закладів міста Києва. Аналіз динаміки прояву когнітивних стилів у молодших школярів на різних етапах навчання виявив різницю змін когнітивних стилів на цьому віковому етапі. Когнітивний стиль полезалежність-полenezалежність у молодшому шкільному віці знаходиться у стадії активного становлення, відбувається зростання полenezалежності, але нерівномірно на різних етапах навчання. Когнітивний стиль імпульсивність-рефлексивність проявляє стійкість у молодшому шкільному віці. Визначена динаміка розподілу молодших школярів за поєднаними когнітивно-стильовими групами. Проаналізовані статеві особливості прояву когнітивних стилів у молодших школярів.

Ключові слова: когнітивний стиль, полезалежність-полenezалежність, імпульсивність-рефлексивність, динаміка, молодший шкільний вік

Загальні тенденції гуманізації та гуманітаризації вітчизняної і закордонних систем освіти реалізуються, насамперед, через індивідуалізацію навчання, що передбачає зосередженість уваги на індивідуальних відмінностях суб'єкта навчальної діяльності. Основна увага приділяється врахуванню індивідуально-психологічних характеристик (мотивації, здібностей, наполегливості тощо). Водночас недостатньо уваги надається врахуванню стильових, зокрема, когнітивно-стильових особливостей учнів. Когнітивний стиль як індивідуально-своєрідний спосіб отримання й опрацювання інформації дає змогу виокремити не лише міжособистісні відмінності, а й прогнозувати і моделювати саму успішність діяльності [8]. Впровадження в практику шкільного навчання ідей стильового підходу, заснованого на індивідуальних відмінностях у сприйнятті, аналізі, структуруванні, осмисленні предмета, що вивчається, може значно підвищити якість процесу освіти [10].

Викладачі повинні володіти знаннями про стильові особливості студентів та використовувати такі підходи до навчання, які будуть відповідати когнітивно-стильовим особливостям студентів [15]. Так, серед чинників низької ефективності опанування іноземною мовою визначається ігнорування в навчанні індивідуальних когнітивних стилів засвоєння навчальної інформації студентами [2]. І. Іванова, І. Мартинюк підкреслюють, що ефективність учбової діяльності студентів значною мірою залежить від того, наскільки добре поєднується методика викладання із домінуючими стильовими характеристиками їх мисленнєвої діяльності. В поєднанні з методикою викладання когнітивний стиль може або сприяти досягненню найкращих результатів, або сповільнювати їх досягнення [4].

За результатами досліджень, когнітивні стилі полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність у поєднанні складають необхідний і достатній стильовий ансамбль для характеристики індивідуальних особливостей процесу пізнання [13, 37].

Аналізується ефект взаємодії моделей навчання та когнітивних стилів студентів [5, 26, 29, 34], старшокласників [31, 33], дошкільників [23]. З урахуванням перспективності досліджень у цьому напрямку особливо-

го значення набуває питання вікової динаміки когнітивних стилів: в який віковий період відбувається становлення стилів, як вони проявляються на кожному віковому етапі, які зміни відбуваються в межах параметрів когнітивних стилів з віком.

Варто зазначити, що переважна більшість досліджень проблематики вікових особливостей когнітивних стилів проводилася на вибірці осіб юнацького та дорослого віку. Питання про наявність когнітивних стилів у дитячому віці на сьогоднішній день залишається відкритим. Так, одні дослідники констатують наявність когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність у дво-трирічних дітей [9], а інші дослідники роблять висновки про несформованість цього стилю навіть у шестирічних дітей [13]. В перших емпіричних дослідженнях визначалася переважна полезалежність молодших школярів і наступне зростання полenezалежності, «пик» якої припадає на підлітковий та ранній юнацький вік [28, 36]. Іншими дослідниками визначався більш ранній період зростання полenezалежності, а саме: у осіб 4–9 років [35], 5–8 років [22], 5–15 років [19]. Дослідження вказують на зниження полезалежності у осіб 18–22 років, та значні кореляції між полезалежністю та віком у осіб 24–50 років [16, 18]. У період дорослості відбувається поступове зростання полезалежності, найбільш інтенсивне — у віковий період 40–50 років [28, 36].

За результатами сучасних досліджень у 9–10-річних молодших школярів переважає полезалежність [11, 12], учні 13–14 років демонструють частково сформований стиль, а у учнів 15–16 років когнітивний стиль досягає свого оптимального рівня сформованості [24]. Відбувається безперервне збільшення полenezалежності у віці з 8 до 15 років, але швидкість цих змін з віком зменшується. В період юності когнітивний стиль полезалежність-полenezалежність проявляє абсолютну стійкість. Юнацький вік пов'язаний з остаточним становленням когнітивного стилю як способом організації інтелектуальної діяльності та формування світогляду [3]. Для більшості студентів притаманна полenezалежність [2, 6]. У віковий період від 24 років і до старості починається процес збільшення полезалежності. Точкою переходу є вік 30 років, після якого перехід в бік полезалежності набирає обертів. Зміни в розвитку когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність зумовлені дозріванням організму та досвідом соціалізації [20]. У літніх людей фіксується зсув від полenezалежності до полезалежності, люди похилого віку схильні покладатися на інформацію з навколишнього середовища [17] і мають більш цілісний стиль обробки інформації, ніж молоді люди [25].

Стосовно статевих особливостей прояву когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність існують суперечливі дані. Дівчата та жінки (порівняно з хлопчиками та чоловіками) визначаються більш полезалежними в усіх вікових групах та в різних типах культури [7, 13]. Інші дослідники зазначають, що статеві відмінності у когнітивному стилі полезалежність-полenezалежність зазвичай не проявляються до восьмирічного віку та в осіб похилого віку [32].

Порівняно із дослідженням когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність суттєво менша кількість досліджень присвячена визначенню особливостей прояву когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність.

В. Messer [30] констатує наявність цього когнітивного стилю у осіб з дошкільного віку. За результатами одних досліджень серед учнів третього класу більшість віднесені до полюсу рефлексивності [12], за результатами інших дослідників серед учнів третього та четвертого класів більшість віднесені до полюсу імпульсивності [11]. Відзначається тенденція до підвищення рівня рефлексивності в підлітковому віці [13], в студентському віці фіксується переважання рефлексивних досліджуваних у порівнянні з імпульсивними [2], з віком рефлексивність зростає, при цьому в похилому віці в найбільшій мірі уповільнюється когнітивний темп [27].

Як свідчить проведений аналіз, робіт, присвячених дослідженню когнітивних стилів в дитячому віці вкрай мало, тому питання індивідуальних стильових особливостей в молодшому шкільному віці та їх впливу на успішність навчання є особливо актуальним.

Метою нашого дослідження є визначення психологічних особливостей когнітивних стилів полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність у дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження: 1) емпірично виявити динаміку прояву когнітивних стилів полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність у молодших школярів на різних етапах навчання; 2) визначити статеві особливості прояву когнітивного стилю у дітей молодшого шкільного віку, 3) виявити особливості поєднання когнітивно-стильових параметрів полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність у дітей молодшого шкільного віку.

Методи та методики дослідження

В дослідженні психологічних особливостей когнітивних стилів полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність у дітей молодшого шкільного віку використано комплекс теоретичних та емпіричних методів.

Для дослідження когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність використовувалася методика «Фігури Готтшальдта». Обробка результатів дослідження передбачала визначення таких показників: Т — загальний час виконання всіх 30 завдань (в хвилинах) та N — кількість правильних відповідей. На основі цих двох показників обчислювався інтегральний показник продуктивності когнітивного стилю за формулою: N/T .

Для дослідження когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність використовувалася методика «Порівняння схожих малюнків» Дж.Кагана. Визначалися: основний показник — латентний час першої відповіді (сума, у хвилинах) та додатковий показник — кількість неправильних відповідей.

Для обробки отриманих даних використовувалися методи математичної статистики.

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи № 286 та навчально-виховного комплексу «Міжнародний ліцей МАУП» міста Києва. Вибірку склали 239 учнів молодшого шкільного віку, серед яких учнів 1 класу — 64 особи (34 хлопчика, 30 дівчат), учнів 2 класу — 58 осіб (34 хлопчика, 24 дівчат), учнів 3 класу — 61 особа (33 хлопчика, 28 дівчат), учнів 4 класу — 56 осіб (26 хлопчиків, 30 дівчат).

Результати та дискусії

Виділення когнітивно-стильових груп здійснювалося на основі положення М. Холодної про квадриполярність когнітивного стилю. М. Холодна виявила феномен «розщеплення» полюсів когнітивного стилю, відповідно до якого, під час діагностики того чи іншого когнітивного стилю виділяються чотири субгрупи досліджуваних, що істотно відрізняються за механізмами своєї стильової поведінки [13].

Найбільш ефективним методом для виявлення стильових субгруп в рамках врахування феномену «розщеплення» полюсів когнітивних стилів є використання кластерного аналізу за методом Уорда. Цей метод спрямований на об'єднання близько розташованих кластерів і «прагне» створювати кластери малого розміру, тому забезпечує більш чіткий поділ досліджуваних на когнітивні субгрупи [14, 21].

В основі розщеплення когнітивних стилів, згідно концепції М. Холодної, лежить базовий механізм сформованості мимовільного інтелектуального контролю. Мимовільний інтелектуальний контроль — це ментальна структура у складі метакогнітивного досвіду, що забезпечує оперативну вибірку регуляцію процесу переробки інформації на субсвідомому рівні. Відповідно до положення про квадриполярний вимір когнітивного стилю, відбувається «розщеплення» полюсів когнітивного стилю на поленезалежність-поленезалежність на 4 субгрупи:

- поленезалежні фіксовані (ригідні, стійко демонструють поленезалежний спосіб поведінки в різних ситуаціях) (ПНЗф);
- поленезалежні мобільні (гнучкі, схильні переходити на поленезалежний спосіб поведінки під впливом вимог ситуації і власних внутрішніх станів) (ПНЗм);
- поленезалежні фіксовані (ПЗф);
- поленезалежні мобільні (латентні поленезалежні) (ПЗм).

Для когнітивного стилю поленезалежність-поленезалежність мимовільний інтелектуальний контроль проявляється у вигляді сформованості контролюючих стратегій, які відповідають за контроль контексту. Щоб виділити просту фігуру в складній фігурі, необхідно контролювати контекст, фокусуватися на релевантних деталях. Поленезалежні фіксовані відрізняються високою швидкістю структурування видимого поля при зниженій здатності до мимовільного інтелектуального контролю. У поленезалежних мобільних рівень мимовільного інтелектуального контролю значно вищий. Поленезалежні фіксовані мають найвищі показники часу знаходження простої фігури в складній. Але уповільнення часу знаходження простої фігури в складній може свідчити також про сформованість контролюючих стратегій. Тому в полюсі поленезалежність виділяється субгрупа поленезалежні мобільні [13].

В результаті кластерного аналізу було виділено 4 субгрупи когнітивного стилю поленезалежність-поленезалежність у досліджуваних молодшого шкільного віку (Див. табл. 1).

Більше половини досліджуваних (55,65%) мають поленезалежний когнітивний стиль. 23,01% молодших школярів становлять субгрупу поленезалежні мобільні.

Таблиця 1. Показники субгруп когнітивного стилю
полезалежність-поленезалежність у молодшому шкільному віці

Показники	Поленезалежні			U-критерій 2	Полезалежні		
	мобільні (n=49)	U-критерій 1	фіксовані (n=57)		мобільні (n=78)	U-критерій 3	фіксовані (n=55)
загальний час	11,65 ± 3,49	904,5**	9,35 ± 1,83	81,0***	14,83 ± 2,06	26,0***	23,75 ± 3,29
кількість правильних відповідей	19,74 ± 2,71	0,5***	10,95 ± 2,91	1804,0	11,73 ± 3,58	880,0***	16,25 ± 4,14
продуктивність	1,84 ± 0,58	609,5***	1,24 ± 0,53	1123,5***	0,82 ± 0,29	1396,5***	0,69 ± 0,18

Примітки: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; U-критерій Манна-Уїтні: 1 — порівняння ПНм та ПНф; 2 — порівняння ПНф та ПЗм; 3 — порівняння ПЗм та ПЗф

залежних фіксованих: мають найвище значення показника загального часу знаходження простої фігури в складній (у зв'язку із зниженою здатністю структурувати просторовий контекст) та невисокий показник кількості правильних відповідей, що визначає найнижчий показник продуктивності, тобто збільшення часу прийняття рішення не призводить до збільшення правильності прийняття рішення. 32,64% вибірки молодших школярів становлять субгрупу полезалежних мобільних, які мають трохи вищий показник продуктивності, ніж попередня субгрупа.

23,85% досліджуваних становлять субгрупу поленезалежних фіксованих: мають нижче значення показника загального часу роботи ніж полезалежні, однак кількість правильних відповідей невелика, тобто збільшення швидкості перцептивного сканування у цих молодших школярів впливає на правильність прийняття рішень. 20,50% досліджуваних складають субгрупу поленезалежних мобільних: мають найвище значення показника кількості правильних відповідей, що визначає найвищий показник продуктивності (зменшення часу перцептивного сканування не впливає на правильність прийняття рішень).

Була проаналізована динаміка розподілу за когнітивно-стильовими субгрупами когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність молодших школярів з першого по четвертий клас навчання (Див. табл.2).

Таблиця 2. Динаміка розподілу за субгрупами когнітивного стилю
полезалежність-поленезалежність дітей молодшого шкільного віку (у %)

Період навчання	Поленезалежні		Полезалежні	
	мобільні	фіксовані	мобільні	фіксовані
1 клас (n=64)	3,13	9,37	51,56	35,94
2 клас (n=58)	12,07	34,48	34,48	18,97
3 клас (n=61)	18,03	31,15	26,23	24,59
4 клас (n=56)	51,79	21,43	16,07	10,71

Серед першокласників переважна більшість (87,5%) відносяться до полюсу полезалежності, 12,5% — поленезалежності. Найменш чисельною є субгрупа поленезалежних мобільних першокласників. У вибірці другокласників до полюсу полезалежності відносяться 53,4%, а 46,6% дітей є вже

поленезалежними. Найбільш чисельні субгрупи полезалежних мобільних та поленезалежних фіксованих, найменш чисельною є субгрупа поленезалежних мобільних другокласників. Порівняно з першокласниками найбільш значущо зменшується кількість полезалежних фіксованих і збільшується кількість поленезалежних фіксованих. В розподілах за субгрупами когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність у досліджуваних першого та другого класу існує статистично значуща відмінність ($\chi^2 = 17,487$; $p < 0,001$). Серед третьокласників полезалежними є 50,8% дітей і 49,2% є поленезалежними. Найбільш чисельними є субгрупи полезалежних мобільних та поленезалежних фіксованих, найменш чисельною є субгрупа поленезалежних мобільних третьокласників. Порівняно з другокласниками в розподілі третьокласників за субгрупами когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність статистично значущих відмінностей не виявлено ($\chi^2 = 1,900$; $p = 0,593$). Серед четвертокласників більшість (73,2%) вже є поленезалежними. Найбільш чисельними є субгрупи поленезалежних мобільних та поленезалежних фіксованих, найменш чисельною є субгрупа полезалежних фіксованих четвертокласників. У розподілах досліджуваних третього та четвертого класу за субгрупами когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність виявлено статистично значущі відмінності ($\chi^2 = 15,312$; $p = 0,002$). Найбільш значущі відмінності: збільшення кількості поленезалежних мобільних дітей. Порівняно з першокласниками в розподілі четвертокласників за субгрупами когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність визначена статистично значуща відмінність ($\chi^2 = 48,880$; $p < 0,001$). Найбільш значущі зміни чисельності субгруп полезалежних фіксованих, полезалежних мобільних та поленезалежних мобільних. Кількість полезалежних фіксованих та полезалежних мобільних четвертокласників зменшилася, а кількість поленезалежних мобільних четвертокласників зросла в порівнянні з учнями першого класу. Субгрупа поленезалежних мобільних, яка є найменш чисельною серед першокласників, стає найчисельнішою серед четвертокласників.

Отже, у субгрупах, які становлять полюс полезалежності відбувається поступове зменшення чисельності молодших школярів з першого по четвертий клас. При цьому у субгрупах, які становлять полюс поленезалежності відбувається стрімке послідовне зростання кількості поленезалежних мобільних дітей і динаміка чисельності фіксованих поленезалежних: збільшення кількості таких молодших школярів на етапі перший-другий клас з повільним поступовим зменшенням їх кількості на наступних етапах навчання. На етапі перший-другий клас відбувається зменшення кількості полезалежних фіксованих і збільшення кількості поленезалежних фіксованих учнів, на етапі третій-четвертий клас відбувається зменшення кількості полезалежних фіксованих і збільшення кількості поленезалежних мобільних учнів.

Для визначення статевих особливостей прояву когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність порівнювалися розподіли за субгрупами хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку (Див. табл. 3) та середні значення показників когнітивного стилю полезалежність-поленезалежність у хлопчиків та дівчат (Див. табл. 4).

Таблиця 3. Розподіл за субгрупами когнітивного стилю
полезалежність-полenezалежність хлопчиків та дівчат молодшого
шкільного вік

Стать	Полenezалежні		Полезалежні	
	мобільні	фіксовані	мобільні	фіксовані
хлопчики (n = 127)	25	36	40	26
дівчата (n = 112)	24	21	38	29

Не виявлено статистично значущих відмінностей у розподілах хлопчиків та дівчат за субгрупами когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність ($\chi_2 = 3,254$; $p = 0,354$).

Таблиця 4. Середні значення показників когнітивного стилю
полезалежність-полenezалежність у хлопчиків та дівчат молодшого
шкільного віку

Показники	Хлопчики (n=127)	Дівчата (n=112)	Критерій Стюдента	
	$M \pm \sigma$	$M \pm \sigma$	t	p
загальний час	$14,54 \pm 5,78$	$15,36 \pm 6,01$	-1,066	0,287
кількість правильних відповідей	$13,72 \pm 4,44$	$14,80 \pm 5,20$	-1,743	0,083
продуктивність	$1,09 \pm 0,58$	$1,11 \pm 0,61$	-0,325	0,746

Порівняння середніх значень показників когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність у хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку не виявило статевих відмінностей за цими показниками ($p > 0,05$).

Когнітивний стиль імпульсивність-рефлексивність характеризується як схильність швидко/повільно приймати рішення в умовах невизначеного вибору. Відмінності між імпульсивними та рефлексивними особами полягають у характері побудови образу ситуації з точки зору її об'єму та ретельності аналізу інформації, яку індивід збирає до прийняття рішення. Переважаючий полюс когнітивного стилю — імпульсивність або рефлексивність — відображає особливості саморегуляції, що пов'язані із взаємодією між «інтелектом» та «афектом». Цей когнітивний стиль найбільш яскраво характеризує ефект «паузи», який є важливою відмінною ознакою функціонування структур мимовільного інтелектуального контролю та, відповідно, рівня інтелектуальної зрілості. Для когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність мимовільний інтелектуальний контроль проявляється в особливостях ментального сканування, пригніченні прояву імпульсивності в ситуації прийняття рішення. Кількість помилок є індикатором мимовільного інтелектуального контролю у вигляді ефективності перцептивного сканування. Відповідно до положення про квадриполярний вимір когнітивного стилю, відбувається «розщеплення» полюсів когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність на 4 субгрупи: швидкі точні (ШТ); швидкі неточні (імпульсивні) (ШНТ); повільні точні (ПТ); повільні неточні (рефлексивні) (ПНТ). В полюсі імпульсивності виділяються дві субгрупи. Члени субгрупи швидкі точні проявляють вищий рівень мимовільного інтелектуального контролю, ніж швидкі неточні. Полюс рефлексивності характеризується збільшенням загального часу виконання мето-

дики. При цьому повільні точні допускають меншу кількість помилок (ніж рефлексивні). Це свідчить про те, що із збільшенням часу виконання методики, рівень ефективності виконання не знижується, тобто досліджувані характеризуються сформованістю механізму мимовільного інтелектуального контролю [13].

У результаті кластерного аналізу вибірка досліджуваних учнів молодшого шкільного віку була розподілена на чотири кластери (Див. табл. 5).

Таблиця 5. Показники субгруп когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність у молодшому шкільному віці

Показники	Полос імпульсивності			Полос рефлексивності			
	швидкі точні (n=90)	U-критерій 1	швидкі неточні (n=50)	U-критерій 2	повільні точні (n=16)	U-критерій 3	повільні неточні (n=83)
час першої відповіді (у хв.)	3,72 ± 1,08	1452,5***	5,25 ± 2,54	28,0***	12,03 ± 3,38	26,0***	10,64 ± 1,46
кількість неправильних відповідей	7,07 ± 1,47	93,0***	10,26 ± 1,05	0,0***	3,50 ± 1,67	310,0***	6,05 ± 1,87

Примітки: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; U-критерій Манна-Уїтні: 1 — порівняння ШТ та ШНТ; 2 — порівняння ШНТ та ПТ; 3 — порівняння ПТ та ПНТ

Найменш чисельною (6,69%) є субгрупа рефлексивних, які мають саме високе значення показника часу першої відповіді і саме низьке значення показника кількості неправильних відповідей, тобто сповільнення темпу перцептивного сканування призводить до збільшення його точності. 34,73% досліджуваних становлять субгрупу повільних неточних, які мають вище значення додаткового показника кількості неправильних відповідей, ніж попередня субгрупа.

Найбільш чисельною (37, 66%) є субгрупа швидких точних, які мають саме низьке значення показника часу першої відповіді і нижчі значення показника кількості неправильних відповідей, ніж швидкі неточні. Останню субгрупу складають 20,92% досліджуваних, у яких збільшення темпу перцептивного сканування призводить до зменшення його точності.

Також була проаналізована динаміка розподілу молодших школярів за когнітивно-стильовими субгрупами когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність з першого по четвертий клас (Див. табл. 6).

Таблиця 6. Динаміка розподілу за субгрупами когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність дітей молодшого шкільного віку (у %)

Період навчання	Імпульсивні		Повільні	
	швидкі точні	швидкі неточні	повільні точні	повільні неточні
1 клас (n=64)	26,56	29,69	7,81	35,94
2 клас (n=58)	32,76	25,86	8,62	32,76
3 клас (n=61)	44,26	18,03	3,28	34,43
4 клас (n=56)	48,21	8,93	7,14	35,71

Більшість першокласників (56,25%) відносяться до полюсу імпульсивності. Найбільш чисельною є субгрупа швидких неточних учнів. Се-

ред першокласників, які відносяться до полюсу рефлексивності (43,75%), більшість становлять субгрупу повільних неточних. Найменш чисельною є субгрупа повільних точних першокласників. У вибірці другокласників порівняно з першокласниками помічається тенденція збільшення чисельності субгрупи швидких точних при зменшенні чисельності субгрупи швидких неточних. Однак в цілому в розподілах за субгрупами когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність у досліджуваних першого та другого класу статистично значущих відмінностей не виявлено ($\chi_2 = 0,669$; $p = 0,880$). Серед учнів третього класу 62,29% відносяться до полюсу імпульсивності і, порівняно з другокласниками, зберігається тенденція збільшення чисельності субгрупи швидких точних при зменшенні чисельності субгрупи швидких неточних. В цілому в розподілах за субгрупами когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність у досліджуваних другого та третього класу статистично значущих відмінностей не виявлено ($\chi_2 = 3,319$; $p = 0,345$), як і у досліджуваних третього та четвертого класу ($\chi_2 = 2,732$; $p = 0,435$). Серед четвертокласників 57,14% відносяться до полюсу імпульсивності та 42,86% — до полюсу рефлексивності, що не відрізняється значущо від розподілу першокласників. Однак кількісний склад субгруп полюсу імпульсивності зазнає змін. Кількість швидких неточних четвертокласників зменшилась, а швидких точних — зросла в порівнянні з учнями першого класу ($\chi_2 = 10,272$; $p = 0,016$).

Для визначення статевих особливостей прояву когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність порівнювалися розподіли за субгрупами хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку (Див. табл. 7) та середні значення показників когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність у хлопчиків та дівчат (Див. табл. 8).

Таблиця 7. Розподіл за субгрупами когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку

Стать	Імпульсивність		Рефлексивність	
	швидкі точні	швидкі неточні	повільні точні	повільні неточні
хлопчики (n = 127)	48	29	5	45
дівчата (n = 112)	42	21	11	38

Не виявлено статистично значущих відмінностей у розподілах хлопчиків та дівчат за субгрупами когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність ($\chi_2 = 3,593$; $p = 0,309$).

Порівняння середніх значень показників когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність у хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку показало, що існують статистично значущі відмінності за показником кількості неправильних відповідей ($p < 0,05$). Дівчатка молодшого шкільного віку допускають меншу кількість помилок ніж хлопчики. Статевих відмінностей за показником часу першої відповіді не виявлено ($p > 0,05$).

Когнітивні стилі полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність відносяться до перцептивного рівня обробки інформації (створення репрезентацій навколишньої дійсності у формі короткочасних перцептивних образів). Відповідно до способу обробки інформації когнітив-

Таблиця 8. Середні значення показників когнітивного стилю імпульсивність-рефлексивність у хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку

Показники	Хлопчики (n = 127)	Дівчата (n = 112)	Критерій Стюдента	
	$M \pm \sigma$	$M \pm \sigma$	t	p
час першої відповіді	5,49 ± 2,72	5,74 ± 2,86	-0,680	0,497
кількість неправильних відповідей	7,13 ± 2,41	6,41 ± 2,76	2,162	0,032

ний стиль полезалежність-полenezалежність характеризує структуру поля (міру артикульованості пізнавальних образів, як здатність долати складно організований контекст), а імпульсивність-рефлексивність — характер контролю (здатність до гальмування і регуляції власної активності). Когнітивний стиль полезалежність-полenezалежність характеризує спосіб сприймання інформації, а імпульсивність-рефлексивність — спосіб реагування на інформацію. Відповідно кожен учень проявляє певну когнітивно-стильову особливість, залежно від переважання та поєднання стильових параметрів когнітивних стилів. Поєднання певних когнітивно-стильових параметрів зумовлює своєрідність навчальної діяльності кожного учня.

Був проаналізований розподіл учнів молодшого шкільного віку залежно від поєднання параметрів когнітивних стилів полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність. Відповідно виділено чотири групи досліджуваних: імпульсивні-полenezалежні, імпульсивні-полезалежні, рефлексивні-полenezалежні та рефлексивні-полезалежні (Див. табл. 9).

Таблиця 9. Розподіл за поєднаними когнітивно-стильовими групами учнів молодшого шкільного віку

когнітивний стиль імпульсивність- рефлексивність	когнітивний стиль полезалежність-полenezалежність			
	полос полезалежності		полос полenezалежності	
	абс. показник	%	абс. показник	%
полос імпульсивності	77	32,22	63	26,36
полос рефлексивності	56	23,43	43	17,99

Найбільшу кількість молодших школярів становить група імпульсивні-полезалежні (32,22%), а найменшу кількість — група рефлексивні-полenezалежні (17,99%).

Для визначення динаміки розподілу молодших школярів за поєднаними когнітивно-стильовими групами, порівнювався кількісний склад цих груп серед учнів перших та четвертих класів.

Більшість учнів першого класу мають імпульсивно-полезалежний когнітивний стиль (48,44%) та рефлексивно-полезалежний (39,06%). Можна виділити такі особливості першокласників з імпульсивно-полезалежним когнітивним стилем, як недостатній рівень уваги, надання поспішних та

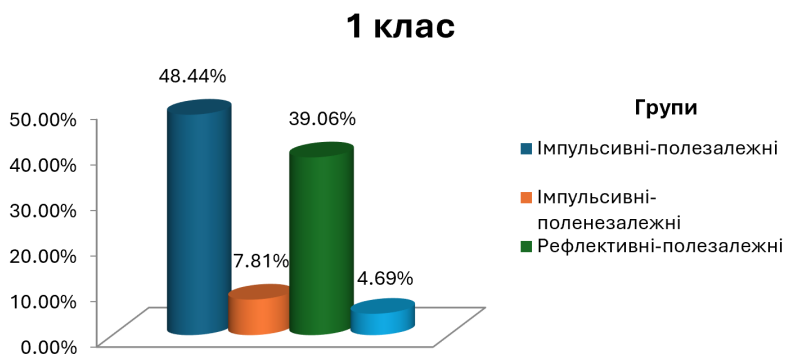

Рис. 1. Розподіл першокласників у поєднаних когнітивно-стильових групах (у%)

необдуманих відповідей, часті запитання, проблеми виділення суттєвої інформації, під час самостійної роботи спостерігається схильність до ігнорування важливої, але менш помітної інформації, швидке вирішення легких завдань, а також швидке та часто помилкове вирішення завдань підвищеного рівня складності, недостатня уважність під час читання умови завдань, невміння самостійно отримувати знання із демонстраційного матеріалу, під час групової роботи орієнтування на думку інших, бажання бути схваленим та отримання підтримки від інших. Рефлексивно-полезалежних першокласників можна охарактеризувати, як учнів, які ретельно і довго обдумують рішення, демонструють більшу глибину розуміння та осмислення інформації, ніж імпульсивно-полезалежні першокласники, повільно виконують складні завдання, не встигають вирішувати контрольні та самостійні роботи до кінця, більш уважні під час читання умов завдання, але демонструють складність знаходження найбільш значимої інформації для вирішення завдання, під час групової роботи схильні надавати право прийняття рішення іншому.

Найменша кількість першокласників складають групи імпульсивно-полenezалежних (7,81%) та рефлексивно-полenezалежних (4,69%).

У вибірці учнів четвертого класу переважають учні, які мають імпульсивно-полenezалежний когнітивний стиль (41,07 %) (учні здатні самостійно опрацьовувати завдання та робити висновки, здатні концентрувати увагу та виділяти важливі та суттєві деталі інформаційного контексту, але внаслідок імпульсивності можуть робити помилки, а також бути неуважними під час читання умови завдань, легкі завдання вирішують швидко, складні — також швидко, але неточно, під час виконання групової роботи не здатні приймати точку зору іншого учня) та рефлексивно-полenezалежний когнітивний стиль (32,14%) (учні вміють акцентувати увагу на важливих деталях інформації, уважно читати умову завдання, ретельно продумувати та надавати зв'язну відповідь, самостійно опрацьовувати завдання різного рівня складності та надавати обґрунтоване рішення, орієнтуються на внутрішні еталони, демонструють впевненість, рішучість та незалежність). Найменшу кількість становлять учні, які відносяться до групи імпульсивні-полезалежні (16,07%) та рефлексивні-полезалежні (10,71%).

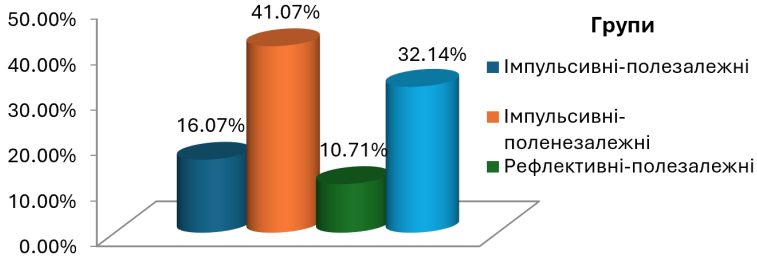
4 клас

Рис. 2. Розподіл четвертокласників у поєднаних когнітивно-стильових групах (у%)

Отже, найменш чисельні серед першокласників групи імпульсивно-полenezалежних та рефлексивно-полenezалежних стають найбільш чисельними серед четвертокласників.

Висновки

Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити, що у молодшому шкільному віці відбувається зростання полenezалежності, але нерівномірно на різних етапах навчання. На початковому етапі (перший-другий класи) відбувається інтенсивне зменшення кількості полезалежних та збільшення кількості полenezалежних фіксованих молодших школярів. На етапі другий-третій класи відсутня значуща динаміка. На етапі третій-четвертий класи — зменшення кількості полезалежних та збільшення кількості полenezалежних мобільних молодших школярів.

Когнітивний стиль імпульсивність-рефлексивність проявляє стійкість у молодшому шкільному віці. Більшість молодших школярів відносяться до полюсу імпульсивності. Зміни в динаміці розподілу учнів за полюсами імпульсивності та рефлексивності відсутні, тільки на полюсі імпульсивності збільшується кількість швидких точних і, відповідно, зменшується кількість швидких неточних молодших школярів.

Динаміка розподілу молодших школярів за поєднаними когнітивно-стильовими групами зумовлена змінами прояву когнітивного стилю полезалежність-полenezалежність: якщо більшість першокласників мають імпульсивно-полезалежний та рефлексивно-полезалежний когнітивний стиль, то більшість четвертокласників мають імпульсивно-полenezалежний та рефлексивно-полenezалежний когнітивний стиль.

Статевих особливостей прояву у молодших школярів когнітивних стилів полезалежність-полenezалежність та імпульсивність-рефлексивність не виявлено.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні зв'язку властивостей уваги та когнітивних стилів дітей молодшого шкільного віку.

Література

- [1] Бушуєва, Т. В., Авер'янова, А. М. 2020. Когнітивний стиль та властивості уваги особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки. 11 (56). 36–47.
- [2] Долинська, Л., Наумова, Ю., & Шевченко, Н. 2020. Психолінгвістичні особливості засвоєння студентами візуально-семантичного образу ієрогліфу при вивченні японської мови. *Psycholinguistics. Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University*. 27 (1), 30–51.
- [3] Герасименко, В. В. 2020. Наукові підходи до вивчення проблеми прояву когнітивних стилів у юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. X. 34. 42–55.
- [4] Іванова, І. О., Мартинюк, І. А. 2021. Стиль мисленнєвої діяльності сучасної студентської молоді як науково-практична проблема. *Науковий журнал Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*, 12(3), 32–42.
- [5] Коваль, І. В. 2018. Когнітивні стилі як індивідуально-психологічні передумови оволодіння іноземною мовою у вищому навчальному закладі. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, (40), 174–184.
- [6] Коструба, Н., Гошовський, Я. 2020. Когнітивно-стильова характеристика комунікативної компетентності студента. *Психологічні перспективи*, (35), 68–82. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-35-68-82>
- [7] Палій, А. А. 2011. Когнітивно-стильові детермінанти індивідуальності. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. (11). 584–596.
- [8] Попова, М. 2019. Значущість когнітивних стилів для різних сфер професійної діяльності. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць* (46), 308–326.
- [9] Сакс, М. 1985. Существуют ли когнитивные стили у двух–трехлетних детей? *Ученые записки Тартуского университета*. Тарту, 722. 80–97.
- [10] Синишина, В. 2022. Вплив когнітивно-стильових характеристик пізнавальної сфери на життєдіяльність особистості. *Наукові перспективи (Naukovi perspektivi)*, 10 (28).
- [11] Скориніна, О. В. 2002. Когнітивний стиль як чинник розвитку пам'яті молодшого школяра. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Київ.
- [12] Стовба, Н. І. 2010. Вплив когнітивно-стильових особливостей учня на розуміння тексту. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал*. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. (10), 266–269.
- [13] Холодная, М. А. 2004. Когнитивная психология. Когнитивные стили.
- [14] Backhaus, K., Erichson, B., Gensler, S., Weiber, R., & Weiber, T. 2023. Cluster analysis. In *Multivariate Analysis: An Application-Oriented Introduction* (pp. 453–532). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.

- [15] Bagheri Masoudzade, A., & Fatehi Rad, N. 2021. Cognitive Styles and Sub-Skills: A Study on the Relationship between Reflectivity/Impulsivity Dimension and Vocabulary/Grammar Development among EFL Learners. *Curriculum Research*, 2(4), 1–10. https://journals.iau.ir/article_693264.html (Accessed: 12.01.2025).
- [16] Cionini, L., Magaro, P., Smith, P., & Velecogna, F. 1979. Relationship between Sex, Age, Education and Field-Dependence: A Cross-Cultural Comparison. *Perceptual and motor skills*, 49(2), 581–582. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/514779/> (Accessed: 12.01.2025).
- [17] Chan, J. S., & Yan, J. H. 2018. Age-Related Changes in Field Dependence–Independence and Implications for Geriatric Rehabilitation: A Review. *Perceptual and motor skills*, 125(2), 234–250.
- [18] Eisner, D. A. 1972. Developmental relationships between field independence and fixity-mobility. *Perceptual and Motor Skills*, 34(3), 767–770. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0031512518754422> (Accessed: 12.01.2025).
- [19] Gaines, R. 1975. Developmental perception and cognitive styles: From young children to master artists. *Perceptual and Motor Skills*, 40, 983–998.
- [20] Gupta, A. 2020. Values and ethics: Attributes influencing self-esteem and cognitive style of adolescents. *Int. J. Home Sci*, 6, 384–388.
- [21] Hatachi, T., Kato, C., & Otsuka, Y. 2020. Cluster analysis of psychological characteristics in elite level rugby players who belong to companies. In *2020 Eighth International Symposium on Computing and Networking Workshops (CANDARW)* (pp. 248–253). IEEE.
- [22] Haywood, K., Teeple, J., Givens, M., & Patterson, J. 1977. Young children's rod-and-frame test performance. *Perceptual and Motor Skills*, 45(1), 163–169.
- [23] He, X., & Li, Y. 2023. Effect of learning methods and cognitive characteristics on preschoolers' online English attainment. *Education and Information Technologies*, 1–19.
- [24] Ho, S., & Kozhevnikov, M. 2023. Cognitive style and creativity: The role of education in shaping cognitive style profiles and creativity of adolescents. *British Journal of Educational Psychology*, e12615.
- [25] Hsieh, S., Yao, Z. F., Yang, M. H., Yang, C. T., & Wang, C. H. 2020. Diffusion tensor imaging revealing the relation of age-related differences in the corpus callosum with cognitive style. *Frontiers in human neuroscience*, 14, 285.
- [26] Kholid, M. N., Hamida, P. S., Pradana, L. N., & Maharani, S. 2020. Students 'critical thinking depends on their cognitive style. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(1), 1045–1049.
- [27] Larsen, W. W. 1982. The relationship of reflection-impulsivity to intelligence and field dependence in older adults. *The Journal of Psychology*, 111(1), 31–34.
- [28] Lee, J. A., & Pollack, R. H. 1978. The effects of age on perceptual problem-solving strategies. *Experimental Aging Research*, 4(1), 37–54.
- [29] Lu, W. L., Dostálová, N., Lacko, D., Šašínková, A., & Šašínka, Č. 2023. From reading style to cognitive style and its possible application: an eye-tracking and CFT approach. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 8(1), 22.

- [30] Messer, B. 1976. Reflection-Impulsivity: A review. *Psychol. Bulletin*. 83(6), 1026–1052.
- [31] Pazhakh, A., & Atabakhsh, S. 2023. Exploring into Spin-Off Approaches, Personality Types and Cognitive Styles: A Case on Iranian EFL Elementary Learners' Reading Comprehension Skill. *Journal of Foreign Language Teaching and Translation Studies*, 8(1), 41–66.
- [32] Rusdi, M., Fitaloka, O., Basuki, F. R., & Anwar, K. 2020. Mathematical Communication Skills Based on Cognitive Styles and Gender. *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 9(4), 847–856.
- [33] Sholahuddin, A., Susilowati, E., Prahani, B. K., & Erman, E. 2021. Using a Cognitive Style-Based Learning Strategy to Improve Students' Environmental Knowledge and Scientific Literacy. *International Journal of Instruction*, 14(4), 791–808.
- [34] Son, A. L., & Fatimah, S. 2020. Students' Mathematical Problem-Solving Ability Based on Teaching Models Intervention and Cognitive Style. *Journal on Mathematics Education*, 11(2), 209–222.
- [35] Vaught, G. M., Pittman, M. D., & Roodin, P. A. 1975. Developmental curves for the portable rod-and-frame test. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 5, 151–152.
- [36] Witkin, H. A., Goodenough, D. R., & Karp, S. A. 1967. Stability of cognitive style from childhood to young adulthood. *Journal of personality and social psychology*, 7(3p1), 291.
- [37] Witkin, H. A., Goodenough, D. R. 1981. Cognitive styles: essence and origins. Field dependence and field independence. *Psychol. Issues* (51):1–141.

References

- [1] Bushuieva, T. V., Averianova, A. M. 2020. Kohnityvnyi styl ta vlastyvoli uvahy osobystosti. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 12. Psykholohichni nauky*. 11 (56). 36–47.
- [2] Dolynska, L., Naumova, Yu., & Shevchenko, N. 2020. Psykholinhvistychni osoblyvosti zasvoiennia studentamy vizualno-semantichnoho obrazu iierohlyfu pry vyvchenni yaponskoi movy. *Psycholinguistics. Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University*. 27 (1), 30–51.
- [3] Herasymenko, V. V. 2020. Naukovi pidkhody do vyvchennia problemy proiavu kohnityvnykh styliv u yunatskomu vitsi. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuha. Psykholohiia navchannia. Henetychna psykholohiia. Medychna psykholohiia*. Kh. 34. 42–55.
- [4] Ivanova, I. O., Martyniuk, I. A. 2021. Styl myslennievoi diialnosti suchasnoi studentskoi molodi yak naukovo-praktychna problema. *Naukovyi zhurnal Humanitarni studii: pedahohika, psykholohiia, filosofii*, 12(3), 32–42.
- [5] Koval, I. V. 2018. Kohnityvni styli yak indyvidualno-psykholohichni perydumovy ovobodinnia inozemnoiu movoiu u vyshchomu navchalnomu zakladi. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psykholohii»*, (40), 174–184.
- [6] Kostuba, N., Hoshovskyi, Ya. 2020. Kohnityvno-stylova kharakterystyka komunikativnoi kompetentnosti studenta. *Psykholohichni perspektyvy*, (35), 68–82. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-35-68-82>

- [7] Palii, A. A. 2011. Kohnityvno-stylovi determinanty indyvidualnosti. Problemy suchasnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy. (11). 584–596.
- [8] Popova, M. 2019. Znachushchist kohnityvnykh styliv dlia riznykh sfer profesiinoi diialnosti. Problemy suchasnoi psykholohii, Zbirnyk naukovykh prats (46), 308–326.
- [9] Saks, M. 1985. Sushchestvuiut ly kohnityvnye styly u dvukh–trekhletnykh detei? Uchenye zapysky Tartuskoho unyversyteta. Tartu, 722. 80–97.
- [10] Synyshyna, V. 2022. Vplyv kohnityvno-stylovykh kharakterystyk piznavalnoi sfery na zhyttiediialnist osobystosti. Naukovi perspektyvy (Naukovi perspektivi), 10 (28).
- [11] Skorynina, O. V. 2002. Kohnityvnyi styl yak chynnyk rozvytku pamiaty molodshoho shkoliara. Avtoref. dyss. ... kand. psykhol. nauk. Kyiv.
- [12] Stovba, N. I. 2010. Vplyv kohnityvno-stylovykh osoblyvostei uchnia na rozuminnia tekstu. Nauka i osvita. Naukovo-praktychnyi zhurnal. Pivdenonoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho. (10), 266–269.
- [13] Kholodnaia, M. A. 2004. Kohnityvnaia psykholohyia. Kohnityvnye styly.
- [14] Backhaus, K., Erichson, B., Gensler, S., Weiber, R., & Weiber, T. 2023. Cluster analysis. In *Multivariate Analysis: An Application-Oriented Introduction* (pp. 453–532). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden
- [15] Bagheri Masoudzade, A., & Fatehi Rad, N. 2021. Cognitive Styles and Sub-Skills: A Study on the Relationship between Reflectivity/Impulsivity Dimension and Vocabulary/Grammar Development among EFL Learners. *Curriculum Research*, 2(4), 1–10. https://journals.iau.ir/article_693264.html (Accessed: 12.01.2025).
- [16] Cionini, L., Magaro, P., Smith, P., & Velecogna, F. 1979. Relationship between Sex, Age, Education and Field-Dependence: A Cross-Cultural Comparison. *Perceptual and motor skills*, 49(2), 581–582. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/514779/> (Accessed: 12.01.2025).
- [17] Chan, J. S., & Yan, J. H. 2018. Age-Related Changes in Field Dependence–Independence and Implications for Geriatric Rehabilitation: A Review. *Perceptual and motor skills*, 125(2), 234–250.
- [18] Eisner, D. A. 1972. Developmental relationships between field independence and fixity-mobility. *Perceptual and Motor Skills*, 34(3), 767–770. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0031512518754422> (Accessed: 12.01.2025).
- [19] Gaines, R. 1975. Developmental perception and cognitive styles: From young children to master artists. *Perceptual and Motor Skills*, 40, 983–998.
- [20] Gupta, A. 2020. Values and ethics: Attributes influencing self-esteem and cognitive style of adolescents. *Int. J. Home Sci*, 6, 384–388.
- [21] Hatachi, T., Kato, C., & Otsuka, Y. 2020. Cluster analysis of psychological characteristics in elite level rugby players who belong to companies. In *2020 Eighth International Symposium on Computing and Networking Workshops (CANDARW)* (pp. 248–253). IEEE.
- [22] Haywood, K., Teeple, J., Givens, M., & Patterson, J. 1977. Young children's rod-and-frame test performance. *Perceptual and Motor Skills*, 45(1), 163–169.

- [23] He, X., & Li, Y. 2023. Effect of learning methods and cognitive characteristics on preschoolers' online English attainment. *Education and Information Technologies*, 1–19.
- [24] Ho, S., & Kozhevnikov, M. 2023. Cognitive style and creativity: The role of education in shaping cognitive style profiles and creativity of adolescents. *British Journal of Educational Psychology*, e12615.
- [25] Hsieh, S., Yao, Z. F., Yang, M. H., Yang, C. T., & Wang, C. H. 2020. Diffusion tensor imaging revealing the relation of age-related differences in the corpus callosum with cognitive style. *Frontiers in human neuroscience*, 14, 285.
- [26] Kholid, M. N., Hamida, P. S., Pradana, L. N., & Maharani, S. 2020. Students 'critical thinking depends on their cognitive style. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(1), 1045–1049.
- [27] Larsen, W. W. 1982. The relationship of reflection-impulsivity to intelligence and field dependence in older adults. *The Journal of Psychology*, 111(1), 31–34.
- [28] Lee, J. A., & Pollack, R. H. 1978. The effects of age on perceptual problem-solving strategies. *Experimental Aging Research*, 4(1), 37–54.
- [29] Lu, W. L., Dostálová, N., Lacko, D., Šašínková, A., & Šašínska, Č. 2023. From reading style to cognitive style and its possible application: an eye-tracking and CFT approach. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 8(1), 22.
- [30] Messer, B. 1976. Reflection-Impulsivity: A review. *Psychol. Bulletin*. 83(6), 1026–1052.
- [31] Pazhakh, A., & Atabakhsh, S. 2023. Exploring into Spin-Off Approaches, Personality Types and Cognitive Styles: A Case on Iranian EFL Elementary Learners' Reading Comprehension Skill. *Journal of Foreign Language Teaching and Translation Studies*, 8(1), 41–66.
- [32] Rusdi, M., Fitaloka, O., Basuki, F. R., & Anwar, K. 2020. Mathematical Communication Skills Based on Cognitive Styles and Gender. *International Journal of Evaluation and Research in Education*, 9(4), 847–856.
- [33] Sholahuddin, A., Susilowati, E., Prahani, B. K., & Erman, E. 2021. Using a Cognitive Style-Based Learning Strategy to Improve Students' Environmental Knowledge and Scientific Literacy. *International Journal of Instruction*, 14(4), 791–808.
- [34] Son, A. L., & Fatimah, S. 2020. Students' Mathematical Problem-Solving Ability Based on Teaching Models Intervention and Cognitive Style. *Journal on Mathematics Education*, 11(2), 209–222.
- [35] Vaught, G. M., Pittman, M. D., & Roodin, P. A. 1975. Developmental curves for the portable rod-and-frame test. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 5, 151–152.
- [36] Witkin, H. A., Goodenough, D. R., & Karp, S. A. 1967. Stability of cognitive style from childhood to young adulthood. *Journal of personality and social psychology*, 7(3p1), 291.
- [37] Witkin, H. A., Goodenough, D. R. 1981. Cognitive styles: essence and origins. Field dependence and field independence. *Psychol. Issues* (51):1–141.

DETERMINANTS OF MORAL MOTIVATION OF YOUTH VOLUNTEER ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF MILITARY OPERATIONS

Iryna Bulakh^{1,2}, Sofia Inkina^{2,3}

ДЕТЕРМІНАНТИ МОРАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ

Ірина Булах, Софія Інкін

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the phenomenon of moral motivation of volunteer activities of young people in conditions of military operations and presents the results of an empirical study of its determinants.

The formation of the modern young generation, in particular, moral, takes place during the war, which leaves an imprint on this process. A significant number of students participate in volunteer activities, but not all of them do this on a permanent basis. Volunteer centers have a positive impact on the development of the personality of young people. Charitable and public activity contributes to the processes of personal growth of young volunteers. In such activities, young men and women find a social space for the embodiment and strengthening of their own moral values, which act as determinants of their moral motivation.

According to the results of the empirical study, it was found that half of the respondents have a high level of moral motivation, and the other half (a third — medium and a tenth — low) show signs of instability and instability of moral motives. Respondents with a high level of moral motivation are characterized by selflessness, willingness to provide assistance without any prejudice, and volunteering is a very important component of their lives; respondents with an average level are also quite actively involved in charity, but their moral motivation is episodic, which leads to unsystematic participation in volunteer activities and lack of initiative; respondents with a low level are prone to selectivity of those whom they want to help and whom they do not, therefore free assistance from them is mostly received by friends and close acquaintances.

The survey results allowed us to identify the following determinants of moral motivation for volunteering: empathy, moral obligation, justice, altruism, national identity, solidarity, tolerance, patriotism. It is these determinants that most encourage young men and women to engage in charitable activities and are their moral values. The listed determinants are embodied in the humanistic, altruistic and prosocial motives of the respondents with a high level and are embodied in their selfless activities. In contrast, the aforementioned motives are not leading among respondents with medium and low levels.

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

² i.s.bulakh@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-0314-8070>

³ sofi.inkina.psychologist@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6908-6291>

Thus, the conducted study determines the need for further study of the outlined problem and the development of practical tools for carrying out complex psychological work with those volunteers who have medium and low levels of moral motivation, which will contribute to the development of the latter.

Keywords: moral motivation, determinants of moral motivation, volunteering, moral values, young people, wartime

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз феномена моральної мотивації волонтерської діяльності молодих людей в умовах воєнних дій і презентовано результати емпіричного вивчення його детермінант.

Становлення сучасного молодого покоління, зокрема, моральне, відбувається під час війни, що накладає відбиток на цей процес. Значна кількість студентів долучається до волонтерської діяльності, проте не всі з них займаються цим на постійній основі. Волонтерський осередок позитивно впливає на розвиток особистості юнацького віку. Добродійна, благодійна, громадська активність сприяє процесам особистісного зростання молодих волонтерів. У такій діяльності юнаки та юнки знаходять соціальний простір для втілення та укріплення власних моральних цінностей, які й виступають детермінантами їх моральної мотивації. За результатами емпіричного дослідження було виявлено, що половина респондентів має високий рівень моральної мотивації, а інша половина (третина — середній і десята частина — низький) виявляє ознаки нестабільності та нестійкості моральних мотивів. Досліджувані з високим рівнем моральної мотивації характеризуються самовідданістю, готовністю надавати допомогу без жодних упреждень, а волонтерство є дуже важливою складовою їх життя; респонденти з середнім рівнем також доволі активно долучаються до благодійництва, проте їх моральна мотивація є епізодичною, що призводить до несистематичної участі у волонтерській діяльності та браку ініціативності; досліджувані з низьким рівнем схильні до вибіркості тих, кому вони бажають допомагати, а кому — ні, тому безоплатну допомогу від них отримують здебільшого друзі та близькі знайомі.

Результати опитування дозволили виокремити такі детермінанти моральної мотивації волонтерської діяльності: емпатійність, моральна обов'язковість, справедливність, альтруїстичність, національна ідентичність, солідарність, толерантність, патріотизм. Саме зазначені детермінанти найбільше спонукають юнаків і юнок займатися добродійною діяльністю та є їх моральними цінностями. Перелічені детермінанти уособлюються в гуманістичних, альтруїстичних і про-соціальних мотивах досліджуваних з високим рівнем і втілюються в їх безкорисливій діяльності. Натомість у респондентів з середнім і низьким рівнями вищезгадані мотиви не є провідними.

Таким чином, проведене дослідження зумовлює необхідність подальшого вивчення окресленої проблеми та розробки практичного інструментарію для здійснення комплексної психологічної роботи з тими волонтерами, які мають середній і низький рівні моральної мотивації, що сприятиме розвитку останньої.

Ключові слова: моральна мотивація, детермінанти моральної мотивації, волонтерство, моральні цінності, молодь юнацького віку, воєнні дії

Вступ

«Воєнні дії», «воєнний стан», «волонтери», «добровольці» — терміни, які наразі торкнулися чи не кожного українця, незалежно від віку, статі та місця проживання, адже вже більше трьох років триває повномасштабне російське вторгнення. Життя мирного населення в умовах війни призводить до нищівних наслідків і трагедій, зокрема, гибелі близьких людей, родичів, друзів, а також втрати житла та особистого майна. Такі кризові

події неодмінно чинять негативний вплив на ментальне здоров'я й психологічний добробут громадян. Через негаразди, проблеми й травми, які спричинює збройний напад, все більше людей потребують допомоги, фізичної, матеріальної, психологічної. Особлива підтримка необхідна незахищеним верствам населення, людям з інвалідністю, пенсіонерам, дітям, які позбавлені батьківського піклування, ветеранам, внутрішньо переміщеним особам та ін. В умовах війни повне державне забезпечення й утримання згаданих категорій населення не завжди можливе. Саме тому потужним джерелом соціальної турботи виступають громадські організації, волонтерські об'єднання, благодійні фонди тощо. До перелічених установ, на добровільних засадах, долучаються морально вмотивовані люди — волонтери.

Значною частиною волонтерів в Україні є молодь. Згідно з даними дослідження, проведеного «Українською Волонтерською Службою (УВС)» та «U-report», яке охопило 4621 молоду людину, станом на 2023-й рік, 74% опитаних доєднувалися до волонтерської діяльності після початку повномасштабного вторгнення, проте з них лише 26% респондентів займалися цим на постійній основі [9]. Окрім того, деякі добровольчі спілки та ініціативи відмічають випадки точкового спаду активності охочих допомагати, адже особистісні ресурси волонтерів, попри їх самовідданість, можуть зменшуватися, що призводить до більш тривалого виконання волонтерських завдань чи скорочення кількості можливостей надання безоплатної допомоги.

Волонтерська діяльність постає важливою та необхідною складовою сучасного суспільства, завдяки якій здійснюється соціальний супровід окремих категорій населення, реалізуються різноманітні активності, що спрямовані на надання психологічної підтримки, психопрофілактики та запобігання негативних соціальних явищ, виконується фізична допомога на місцях, відбувається евакуація жителів прифронтових територій, організовуються збори гуманітарної допомоги чи коштів тощо. Важливо підкреслити й те, що така діяльність буде не менш актуальною в майбутньому, оскільки Україна потребуватиме значних ресурсів, зокрема, волонтерських, для відновлення та відбудови.

Як згадувалося раніше, значна кількість студентів українських ЗВО, займаються волонтерством. Адже юнацький вік — це період активних змін у життєдіяльності молодих людей, їх особистісного становлення, утвердження цінностей, ставлень, поглядів. Саме в цьому віці різні життєві обставини спонукають більшість юнаків і юнок до зростання власної самостійності та незалежності, оскільки вони вступають у навчальні заклади вищої освіти, дехто починає жити окремо від батьківської родини, ще деякі молоді люди роблять перші спроби працювати та будувати партнерські стосунки. Нові можливості часто призводять до здійснення юнаками та юнками інтроспекції, пошуку свого місця в суспільстві, «важелів впливу» на соціум, оточуюче середовище. Під час такого самоаналізу молодим людям неможливо оминати питання розвитку цінностей, моральності, гуманності. Всі ці явища реалізуються безпосередньо в їх міжособистісних взаємодіях, що сприяють моральному становленню юнаків і юнок. Таким чином, молоді люди, які долучаються до волонтерської діяльності, завдяки їй отримують

соціальний простір для втілення моральної мотивації, реалізації власного особистісного потенціалу, застосування здобутих моральних знань і вдосконалення навичок.

Українські вчені Т. Андрущенко та Н. Хворостянко наголошували, що студентські роки наповнені не тільки навчальною діяльністю, а й тренуванням самодисципліни, покращенням соціальних навичок, культурним збагаченням тощо. Позауніверситетська і громадська активність молодих людей сприяє формуванню їх соціальної ініціативності, що виступає важливою передумовою розвитку активної життєвої позиції. Долученість студентів до самоврядування, різноманітних добродійних рухів, громадських організацій позитивно впливає на розвиток особистісних якостей юнаків і юнок, як-от: відповідальності, комунікабельності, самостійності та ін. (Т. Андрущенко & Н. Хворостянко [1]). Таким чином, волонтерство на базі вищезазначених об'єднань спонукає добровольців юнацького віку до кристалізації особистісних властивостей — відповідальності, небайдужості, толерантності, а також до різностороннього особистісного зростання, зокрема, морального.

Зарубіжні вчені E. G. Clary, R. D. Ridge, A. A. Stukas, M. Snyder, J. Copeland, J. Haugen & P. Miene у праці «Understanding and Assessing the Motivations of Volunteers: A Functional Approach» («Розуміння та оцінка мотивації волонтерів: функціональний підхід») однією з важливих функцій волонтерства запропонували ціннісну. За науковою позицією вчених, волонтерська діяльність надає добровольцям можливості для втілення альтруїстичних і гуманістичних цінностей, у формі вияву турботи та надання безкорисливої допомоги [4].

Вітчизняний вчений І. Бех підкреслював, що цінності особистості перетворюючись на мотиви, спонукають її до здійснення моральних, гуманних вчинків. Як доводив науковець, «моралізаторство», точніше абстрактне передавання інформації про ідеали, є малоефективним повчанням, адже залишається чужим для людини, її внутрішньої моральної структури. Такий підхід може призвести до виникнення знання про певну цінність, проте остання не стане діючим моральним мотивом. Зважаючи на такі труднощі, вчений наголошував на важливості включення особистості до ситуацій, де вона зможе в конкретній практичній активності здобути досвід моральних діянь (І. Бех [2]). Однією з таких діяльностей може виступати волонтерська, яка передбачає необхідність вияву емпатійності, альтруїстичності, обов'язковості, солідарності, відповідальності тощо.

Н. Чепелева, М. Смульсон, С. Рудницька та Л. Ширяєва зауважували, що в умовах сучасності особливого розгляду потребує питання формування мілітарної ідентичності в молодих людей в умовах воєнних дій. Моральний розвиток і громадянська свідомість сприяють формуванню такої ідентичності, як складової соціальної. Разом з тим, моральний розвиток особистості прогресує тоді, коли внутрішні моральні принципи, правила, норми виявляються у її вчинках і зумовлюються не тільки причинами зовнішньої необхідності, а й завдяки внутрішній моральній потребі людини, де її власні цінності відображають цінності соціуму та держави загалом (Н. Чепелева, М. Смульсон, С. Рудницька & Л. Ширяєва [12]). Таким чином, воєнні дії та життя в умовах війни інтенсивно впливають на станов-

лення особистості юнацького віку, формуючи нову складову ідентичності — мілітарну, як вияв причетності та включеності до подій, що відбуваються в Україні. Як зазначив В. Зливков, ситуативна мілітарна ідентичність є характерною для української молоді (В. Зливков [5]). Наслідки та вияви такого феномена потребують детального вивчення, проте вже зараз можна стверджувати, що волонтерська діяльність виступає простором для реалізації власних патріотичних і громадянських переконань.

Вчена З. Бондаренко, акцентувала увагу на тому, що волонтерство для молоді не лише про добровільну допомогу, а й про осередок для набуття досвіду, саморозвитку, самореалізації, самовиховання гуманної, культурної, високодуховної та ціннісно-орієнтованої особистості. У волонтерській групі молоді люди відчують власну причетність до реалізації важливих соціальних місій. Окрім того, науковиця додала, що волонтерська діяльність є важливою складовою професійної підготовки майбутніх психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників, адже представники згаданих спеціальностей повинні мати достатній рівень громадянської зрілості та бути толерантними (З. Бондаренко [3]).

Значний внесок у вивчення окремих аспектів мотивації волонтерів здійснила вчена Т. Лях, наголосивши, що молодих людей до волонтерської діяльності спонукають як альтруїстичні мотиви (надавати допомогу, бути корисним для суспільства, робити внесок у вирішення складних соціальних проблем та ін.), так і такі, які здебільшого зорієнтовані на задоволення їх власних потреб, зокрема, соціальних, особистісних, професійних (подолання почуття самотності, прагнення знайти дружні чи романтичні взаємини, здобути практичний досвід тощо). Разом з тим мотиви добровольців не завжди є стійкими та можуть змінюватися в процесі безоплатної активності (Т. Лях [6]). Попри те, що початковими мотивами молодих людей щодо волонтерства не завжди є суто альтруїстичні, осередок, до якого вони потрапляють, може сприяти посиленню саме безкорисливої мотивації. Різноманітні волонтерські об'єднання здебільшого мають затверджений статут чи перелік правил або негласні очікування щодо громадянських і моральних поглядів їх членів. Таким чином, юнаки та юнки, вибудовуючи соціальні зв'язки у волонтерській групі, можуть поступово починати розділяти її цінності.

Прикладом висвітлення цінностей є «Українська Волонтерська Служба (УВС)», про яку вже згадувалося раніше. Зазначена громадська організація уособлює та пропагує такі цінності, як-от: любов, свобода, розвиток, відповідальність, любов до України, про які йдеться на її офіційному вебсайті [10]. Отже, молоді люди юнацького віку в такому середовищі отримують можливості для втілення, розвитку та закріплення моральних цінностей, які виступають детермінантами моральної мотивації волонтерської діяльності.

За науковою позицією Н. Корчакової, волонтерська діяльність є різновидом просоціальної активності, що передбачає вияв емпатійності та співчутливості, прагнення допомагати іншим. Окрім того, готовність до благодійництва, безкорисливої допомоги є свідченням особистісної і просоціальної зрілості молодої людини (Н. Корчакова [7]).

В. Павелків, досліджуючи вплив волонтерської діяльності на формування особистісних якостей молодих людей, зауважував, що волонтерство

є вагомим чинником особистісного розвитку юнаків і юнок. Під час добродійної активності у волонтерів юнацького віку відбувається процес соціальної ідентифікації, саме тому волонтерство виступає не просто безоплатним виконанням певного виду роботи, а інструментом особистісного зростання молодих людей. Вчений наголосив, що цінності, характерні для волонтерського руху, як-от: відкритість, справедливість, відповідальність слугують моральним і етичним дороговказом для особистості юнацького віку (В. Павелків [8]).

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз окресленої проблеми продемонстрував, що цінність феномена «волонтерство» є беззаперечною та особливо актуальною під час кризових періодів у країні. Саме тому надзвичайно важливим є залучення вмотивованих молодих людей до такої гуманістично орієнтованої діяльності. Важливо вказати й те, що волонтерський осередок здійснює позитивний вплив на особистісне зростання й становлення юних добровольців. Попри те, що значна кількість молоді доєднується до благодійних ініціатив, порівняно невелика частина з них займається волонтерством на постій основі. Окрім того, події, які наразі відбуваються в Україні, а саме умови воєнних дій, накладають свій особливий відбиток на становлення молодого покоління. За таких обставин волонтерство може стати простором для самоздійснення, самореалізації, зокрема, морального становлення юнок і юнаків.

Відкритими залишаються питання вивчення особливостей моральної вмотивованості волонтерів юнацького віку, механізмів і детермінант моральної мотивації, їх підтримання та укріплення в часи соціальних криз, воєнних дій.

Метою статті є здійснення аналізу детермінант моральної мотивації волонтерської діяльності юнаків і юнок в умовах воєнних дій. **Завдання** дослідження: 1) виокремити й проаналізувати детермінанти моральної мотивації волонтерської діяльності в юнацькому віці; 2) простежити особливості впливу виокремлених детермінант на моральну вмотивованість волонтерів юнацького віку.

Результати емпіричного дослідження

Для реалізації поставленої мети нами було проведене емпіричне дослідження. Вибірку склали 66 волонтерів юнацького віку (18–23р.), котрі є студентами-волонтерами ЗВО м. Києва, зокрема, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету біоресурсів і природокористування України, Київського національного університету будівництва і архітектури.

На початковому етапі дослідження нами було використано методику «Діагностика моральної мотивації» (адапт. І. Кравченко), метою якої є надання загальної оцінки моральної вмотивованості волонтерів.

Було виявлено, що 50% респондентів мають високий рівень моральної мотивації, у 34,85% опитаних спостерігається середній рівень, а в 15,15% — низький (див. рис. 1).

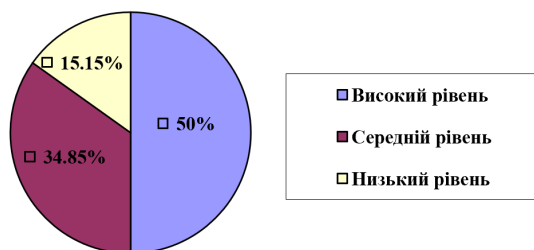

Рис. 1. Голограма розподілу респондентів за рівнями вияву моральної мотивації

Такі показники висвітлюють загальну тенденцію того, що моральна мотивація половини добровольців значною мірою детермінується моральними цінностями молодих людей і спонукає їх долучатися до волонтерства.

Волонтери з *високим рівнем* моральної вмотивованості (50%) схильні не тільки співчувати, а й пропонувати допомогу тим, хто її потребує; вони толерантні та готові відгукнутися на прохання, незалежно від віку, статі чи статусу того, хто звертається; мають добре розвинені комунікативні навички. Зазвичай у добровольців з високим рівнем моральної мотивації волонтерство займає вагомую частину життя.

У досліджуваних з *середнім рівнем* моральної вмотивованості (34,85%) спостерігаються «хвилеподібні», правильніше нестійкі моральні мотиви, що можуть похитнутися під впливом несприятливих обставин. Ці респонденти долучаються до багатьох благодійних ініціатив, проте така активність може бути епізодичною. Окрім того, для них характерна деяка вибірковість тих, кому вони готові безоплатно допомогти.

Решта досліджуваних має *низький рівень* моральної мотивації волонтерської діяльності (15,15%), у яких інші мотиви, що спонукають займатися волонтерством, і вони значно превалюють над моральними. Такі волонтери часто більше зорієнтовані на внесок у власний розвиток, отримання професійного досвіду, побудову дружніх взаємин, аніж на безкорисливе надання допомоги.

На другому етапі дослідження нами було проведено структуроване, включне спостереження та опитування студентів-волонтерів. За результатами здійсненого теоретичного аналізу, було відібрано 15 потенційних детермінант моральної мотивації волонтерської діяльності в юнацькому віці. Респондентам було запропоновано у випадковому порядку такі детермінанти: чесність, солідарність, моральна обов'язковість, альтруїстичність, відданість, толерантність, національна ідентичність, оптимістичність, справедливність, вірність, уважність, емпатійність, поміркованість, романтичність і патріотизм. Завдання полягало в ранжуванні перелічених детермінант, від тієї, яка найбільше спонукає займатися волонтерством, до найменш впливової. Отримані результати наведено на рисунку (див. рис. 2).

Результати опитування продемонстрували, що поділку в 50% перетнули 8 детермінант. Найбільша кількість досліджуваних (93,9%) виокремила *емпатійність*, як найпотужнішу спонуку займатися волонтерством. Молоді люди стверджують, що першочергово саме завдяки співпереживанню вони прагнуть полегшити психологічні чи фізичні страждання людей, які по-

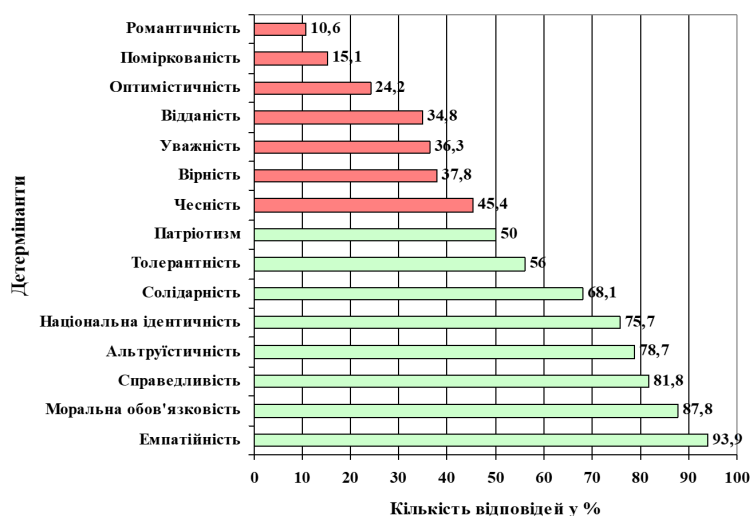

Рис. 2. Гістограма розподілу детермінант моральної мотивації волонтерської діяльності в респондентів

требують допомоги, а також врятувати безпритульних й вилікувати хворих тварин. Наступною за силою впливу серед опитаних виявилася їх *моральна обов'язковість* (87,8%), за якої юнаки та юнки відчувають внутрішній, добровільний моральний обов'язок перед собою, оточенням, військовослужбовцями, які захищають Україну. Таке моральне почуття вони втілюють саме у волонтерстві та служінні. Значна частина респондентів (81,8%) наголосила на важливості *справедливості*, адже ця цінність, за коментарями молодих людей, привертає їх увагу до ситуацій вияву несправедливості. Добровольці акцентують, що не можуть залишатися осторонь, оскільки соціальна бездіяльність і байдужість часто призводять до негативних, подекуди трагічних і критичних наслідків. Характерною для досліджуваних беззаперечно є й *альтруїстичність* (78,7%), як запорука безкорисливості. Юнаки та юнки готові ділитися, віддавати, робити пожертви, організовувати збори коштів. Слід додати, що донорство крові, яким займаються деякі з опитаних респондентів, є яскравим актом вияву альтруїстичності. Вагома частина волонтерів указала на *національну ідентичність* (75,7%), як важливу спонуку щодо громадської активності. Сучасне молоде покоління, яке віднаходить свої ідентичності під час війни, гостро відчуває серйозне значення розуміння власної приналежності до нації, усвідомлення її генетичного коду. Доволі багато добровольців (68,1%) зауважили, що *солідарність* виступає значущим чинником їх моральної вмотивованості. Зазначена цінність обумовлює єдність у волонтерських осередках, спільність мети та бачення майбутнього, задля якого докладаються зусилля причетних. Більше половини (56%) досліджуваних підтвердили важливість *толерантності*, адже в ній виявляється певна гнучкість під час виконання різноманітних добродійних місій. Половина учасників опитування (50%) виокремила *патріотизм*. Любов до Батьківщини й відданість їй втілюється юнаками та юнками у волонтерській діяльності, що спрямована на всесторонню допомогу й сприяння відновленню та відбудові України.

На наступному етапі нами було застосовано «Опитувальник просоціальної мотивації фахівця соціономічних професій» (авт. К. Фоменко [11]). Для нашого дослідження до уваги було взято 3 шкали, а саме: «широкі гуманістичні мотиви», «альтруїстичні мотиви» та «просоціальна мотивація у міжособистісному спілкуванні».

Отримані результати наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Показники розподілу респондентів за рівнями вияву просоціальної мотивації

№	Найменування шкали	Кількість досліджуваних; у %		
		З високим рівнем	З середнім рівнем	З низьким рівнем
1.	Широкі гуманістичні мотиви	72,73	22,73	4,54
2.	Альтруїстичні мотиви	51,52	46,96	1,52
3.	Просоціальна мотивація у міжособистісному спілкуванні	69,70	27,27	3,03
	Загальний показник	64,65	32,32	3,03

Було виявлено, що за всіма шкалами найбільша кількість досліджуваних має *високий рівень* вияву вмотивованості, а саме: «широкі гуманістичні мотиви» (72,73%), «альтруїстичні мотиви» (51,52%) та «просоціальна мотивація у міжособистісному спілкуванні» (69,70%). Такі показники можуть свідчити про наявність у більшості волонтерів доволі сильної моральної вмотивованості.

Гуманістичні мотиви, які досить часто обираються досліджуваними, обумовлюються такими детермінантами, як-от: *емпатійність, моральна обов'язковість, справедливість, патріотизм*, що відповідно займають верхні позиції у ранжуванні. Такі психологічні властивості сприяють гуманному ставленню до людей, тварин, природи й світу загалом, уособлюючи людяність як найбільшу цінність. Опитані з *високим рівнем* (72,73%) гуманістичних мотивів характеризуються прагненням встановлення рівних можливостей для кожного, доброзичливістю, співчутливістю, толерантністю, принциповістю, патріотичністю, милосердям, керуються нормами етики й моралі та безумовною повагою до людської гідності.

У досліджуваних з *середнім рівнем* (22,73%) вияву гуманістичних мотивів може відслідковуватися деяке спрощення в уявленнях про гуманістичні ціннісні орієнтири, що втілюється в певній вибірковості стосовно тих, кому вони вважають за потрібне допомагати.

Добровольці з *низьким рівнем* (4,54%) вияву гуманістичних мотивів зважають на згадані вище властивості, проте не ставлять їх на центральні позиції під час прийняття рішень, здійснення морального вибору, що стосуються волонтерської діяльності.

Альтруїстичні мотиви опитаних (51,52%) з *високим рівнем* їх вияву можуть бути зумовлені такими детермінантами: *альтруїстичність, со-*

лідарність, толерантність, патріотизм. Зазначені властивості спонукають молодих людей до безкорисливого надання допомоги й підтримки тим, хто цього потребує, не очікуючи винагород і не шукаючи особистої вигоди в здійснених вчинках. Таким респондентам просити щось для інших здебільшого простіше, ніж для себе, вони з легкістю відволікаються від власних справ, щоб надати допомогу тому, хто її потребує, адже їм подобається дбати та піклуватися.

Досліджувані з *середнім рівнем* (46,96%) альтруїстичної вмотивованості виявляють таку спрямованість залежно від власного настрою, обставин, переконань, тому не завжди готові безкорисливо допомагати.

Кількість волонтерів з *низьким рівнем* альтруїстичної мотивації є незначною (1,52%). Така тенденція може мати вияв у дуже обмеженій кількості безкорисливої допомоги, яку молоді люди готові надати, без очікувань певної винагороди чи потенційної вигоди.

Просоціальні мотиви більшості досліджуваних (69,70%) свідчать про *високий рівень* орієнтованості волонтерів на соціальну взаємодію, прагнення бути важливою та корисною для інших частиною суспільства й можуть спричинюватися згаданими раніше детермінантами, як-от: *емпатійністю, справедливістю, солідарністю, толерантністю, національною ідентичністю*. Такі респонденти високо цінують дружбу, виявляють повагу до співвітчизників, надають великого значення міжособистісним взаєминам і їх побудові, що спонукає займатися добродійною діяльністю.

Респонденти з *середнім рівнем* просоціальної мотивації (27,27%) характеризуються деякою економією власних ресурсів щодо широкого кола людей і схильністю надавати безоплатні послуги тим, з ким знайомі вони особисто чи принаймні їх близькі.

Невелика кількість (3,03%) досліджуваних продемонструвала *низький рівень* просоціальної мотивації. Зазвичай такі показники свідчать про бажання молодих людей безкорисливо допомагати лише тим, з ким вони перебувають на достатньому рівні розвитку взаємин, тобто родичам і людям з близького оточення, друзям, приятелям та ін.

Важливо відзначити, що детермінанти моральної мотивації волонтерської діяльності, як *національна ідентичність і патріотизм*, можуть виявлятися в усіх описаних мотивах, адже передбачають любов, повагу, турботу, служіння Батьківщині, що втілюється в історії і культурі українського народу.

Висновки

Воєнні дії, що наразі відбуваються, створюють особливі умови існування для всіх жителів нашої країни. Одним з надзвичайно актуальних питань на сьогодні є феномен волонтерства, здійснення його теоретичного аналізу та розробка практичного інструментарію для психологічної роботи з потенційними та діючими добровольцями. Обставини війни накладають специфічний відбиток на розвиток і становлення молодого покоління. Юнаки та юнки масово долучаються до волонтерської діяльності. Значна кількість молодих людей доєднується до волонтерського руху, проте лише порівняно незначна продовжує таку активність на постійній основі. Мо-

жливим поясненням згаданої тенденції слугує переважання у частини добровольців середнього та низького рівня моральної вмотивованості.

Найбільш потужними детермінантами моральної мотивації у волонтерів юнацького віку є такі: емпатійність, моральна обов'язковість, справедливність, альтруїстичність, національна ідентичність, солідарність, толерантність, патріотизм. Виокремлені детермінанти є особистісними цінностями та виявляються в гуманістичних, альтруїстичних і просоціальних мотивах добровольців.

Траєкторією для подальших досліджень є вивчення шляхів посилення моральної вмотивованості волонтерів юнацького віку та їх підтримання на достатньому рівні.

Література

- [1] Andrushchenko, T., Khvorostyanko, N. 2022. Psychological Issues of Students' Social initiative in Higher Education Establishments: Systemic Approach. Міждисциплінарні дослідження складних систем. Київ: УДУ імені Михайла Драгоманова, №20, С. 73–84. <https://doi.org/10.31392/iscs.2022.20.073>
- [2] Бех, І. Д. 2015. *Вибрані наукові праці. Виховання особистості*. (Т. 2) Чернівці : Букрек.
- [3] Бондаренко, З. П. 2008. Волонтерська робота у вищому навчальному закладі. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки: теорія та практика*, № 1, С. 25–30. <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/pedagogics/article/view/1864> (дата звернення: 30.05.2025)
- [4] Clary, E. G., Ridge, R. D., Stukas, A. A., Snyder, M., Copeland, J., Haugen, J., & Miene, P. 1998. Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of personality and social psychology*, 74 (6), 1516–1530. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1516>
- [5] Злишков, Валерій. 2023. Психологічні та соціокультурні аспекти формування мілітарної ідентичності українців. *Вісник НАПН України*, № 5 (2), С. 1–7. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5232>
- [6] Лях, Т. Л. 2013. Планування залучення волонтерів як важливий компонент волонтерської програми. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, № 23 (282), С. 206–213. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2013_23%281%29__26 (дата звернення: 30.05.2025)
- [7] Корчакова, Наталія. 2022. Волонтерська діяльність студентів як прояв їх національної та просоціальної зрілості. Теорія і практика підготовки конкурентоспроможного фахівця як вектор освітніх парадигм: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Тернопіль, Вересень 29–30. С. 136–139. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/27072> (дата звернення: 30.05.2025)
- [8] Павелків, В. Р. 2024. Психологічний вплив волонтерської діяльності на особистісний розвиток молоді. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*, № 23. С. 148–156. https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi23.414
- [9] Українська Волонтерська Служба (УВС). 2023. 74% українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали ре-

- зультати дослідження. <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-do-lucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia> (дата звернення: 30.05.2025).
- [10] Українська Волонтерська Служба (УВС). 2025. Місія та історія. <https://volunteer.country/about-us/misiia-ta-istoriia> (дата звернення: 30.05.2025).
- [11] Фоменко, К. І. 2018. Опитувальник просоціальної мотивації фахівця соціономічних професій. Харківський осінній марафон психотехнологій: Матеріали науково-практичної конференції, Харків, Жовтень 27. С. 72–74. <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/6210> (дата звернення: 30.05.2025).
- [12] Чепелева, Н., Смульсон, М., Рудницька, С., Ширяєва, Л. 2024. Психологічні засади розвитку особистості учнів в умовах війни. Міждисциплінарні дослідження складних систем. Київ: УДУ імені Михайла Драгоманова, № 25, С. 53–72. <https://doi.org/10.31392/iscs.2024.25.053>

References

- [1] Andrushchenko, T., Khvorostyanko, N. 2022. Psychological Issues of Students' Social initiative in Higher Education Establishments: Systemic Approach. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. № 20, С. 73–84. <https://doi.org/10.31392/iscs.2022.20.073>
- [2] Bekh, I. D. 2015. *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannia osobystosti*. (Т. 2) Chernivtsi : Bukrek.
- [3] Bondarenko, Z. P. 2008. Volonterska robota u vyshchomu navchalnomu zakladi. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Pedagogichni nauky: teoriia ta praktyka*, № 1, С. 25–30. <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/pedagogics/article/view/1864> (Accessed: 30.05.2025).
- [4] Clary, E. G., Ridge, R. D., Stukas, A. A., Snyder, M., Copeland, J., Haugen, J., & Miene, P. 1998. Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of personality and social psychology*, 74 (6), 1516–1530. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1516>
- [5] Zlyvkov, Valerii. 2023. Psykholohichni ta sotsiokulturni aspekty formuvannia militarnoi identychnosti ukrainsiv. *Visnyk NAPN Ukrainy*, № 5 (2), С. 1–7. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5232>
- [6] Liakh, T. L. 2013. Planuvannia zaluchennia volonteriv yak vazhlyvyi komponent volonterskoi prohramy. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, № 23 (282), С. 206–213. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2013_23%281%29__26 (Accessed: 30.05.2025).
- [7] Korchakova, Nataliia. 2022. Volonterska diialnist studentiv yak proiav yikh natsionalnoi ta prosotsialnoi zrilosti. *Teoriia i praktyka pidhotovky konkurentospromozhnogo fakhivtsia yak vektor osvithnikh paradyhm: Materialy Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii*, Ternopil, Veresen 29–30. С. 136–139. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/27072> (Accessed: 30.05.2025).
- [8] Pavelkiv, V. R. 2024. Psykholohichni vplyv volonterskoi diialnosti na osobystisnyi rozvytok molodi. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy. Zbiornyk naukovykh prats RDHU*, № 23, С. 148–156. https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi23.414

- [9] Ukrainska Volonterska Sluzhba (UVS). 2023. 74% ukraintsiiv doluchalys do volonterstva pislia 24 liutoho 2022 roku: shcho pokazaly rezultaty doslidzhennia. <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-doluchalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzhennia> (дата звернення: 30.05.2025).
- [10] Ukrainska Volonterska Sluzhba (UVS). 2025. Misiiia ta istoriia. <https://volunteer.country/about-us/misiiia-ta-istoriia> (Accessed: 30.05.2025).
- [11] Fomenko, K. I. 2018. Opytuvalnyk prosotsialnoi motyvatsii fakhivtsia sotsionomichnykh profesii. Kharkivskyi osinnii marafon psykhotekhnolohii: Materialy naukovopraktychnoi konferentsii, Kharkiv, Zhovten 27. S. 72–74. <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/6210> (Accessed: 30.05.2025).
- [12] Chepelieva, N., Smulson, M., Rudnytska, S., Shyriaieva, L. 2024. Psykholohichni zasady rozvytku osobystosti uchniv v umovakh viiny. Mizhdystsyplinnari doslidzhennia skladnykh system. Kyiv: UDU imeni Mykhaila Drahomanova, № 25, S. 53–72. <https://doi.org/10.31392/iscs.2024.25.053>

Discussion platform

Дискусійна платформа

INTERCULTURAL EVALUATION: CONTENT OF THE CONCEPT

*Sylvia Jaskula*¹

МІЖКУЛЬТУРНА ЕВАЛЮАЦІЯ: КОНТЕНТ ПОНЯТТЯ

Сільвія Яскула

Abstract. In the era of growing globalization, the problems of international projects that require cross-cultural evaluation are intensifying. The growing need for cross-cultural evaluation is driving its use by professional experts worldwide, particularly in universities, research institutes, government agencies, schools and the economic sector. This type of evaluation research is increasingly used to determine the values of activities, programs and services of spheres that combine cultures in various areas, such as international cooperation, foreign trade, international educational and scientific exchanges, issues of international security, as well as tourism, health care and insurance services. However, this requires a special approach to research, based on the assessment of jointly agreed criteria, which are often the result of long and skillful negotiations, interaction and dialogue between representatives of various cultural traditions. This is possible in the conditions of reflection of the primary understanding of the relationship between the individual and his culture, and later on the relations between separate cultural systems.

Keywords: evaluation, cultural evaluation, evaluation research, evaluation of values

Анотація. В епоху зростаючої глобалізації інтенсифікується проблематика міжнародних проєктів, які потребують міжкультурної евалюації. Зростаюча потреба в міжкультурній евалюації стимулює її використання професійними експертами в усьому світі, зокрема в університетах, дослідницьких інститутах, державних установах, школах та в економічному секторі. Цей вид евалюаційних досліджень все частіше використовується для визначення цінностей діяльності, програм і послуг сфер, що поєднують культури в різних сферах, таких як міжнародна співпраця, зовнішня торгівля, міжнародний освітній і науковий обмін, питання міжнародної безпеки, а також туризм, охорона здоров'я та страхові послуги. Однак це вимагає особливого підходу до досліджень, заснованих на оцінці спільно узгоджених критеріїв, які часто є результатом тривалих і вправних переговорів, взаємодії та діалогу представників різномітних культурних традицій. Це можливо в умовах рефлексії первинного розуміння взаємозв'язку індивіда та його культури, а згодом відносин між окремими культурними системами.

Ключові слова: евалюація, культурна евалюація, дослідження евалюації, евалюація цінностей

¹ Jagiellonian University, Krakow, Poland. sylvia.jaskula@poczta.onet.pl, <https://orcid.org/0000-0003-2033-5097>

Вступ

В епоху посилення глобалізації зростає кількість і проблематика міжнародних проєктів. Вони повинні враховувати не лише правові, фінансові та технологічні вимоги інфраструктури співпраці, що розширюється, але й різноманітні культурні контексти окремих завдань, що, як наслідок, призводить до появи широкого поля міжкультурних питань. Евалюація досліджень, що визначають цінність цього виду діяльності, природно повинна розробити формулу міжкультурної евалюації, тобто евалюації, заснованої на спільно узгоджених критеріях, які часто є результатом тривалих і вмілих переговорів, взаємодії та діалогу представників складових культур. Це можливо в умовах рефлексії первинного розуміння взаємозв'язку індивіда та його культури, а вже потім відносин між окремими культурами.

Тому для міжкультурної евалюації потрібні спеціалісти з міжкультурної комунікації та компетенцій, міжкультурного менеджменту, антропології знань та соціальних досліджень. Питання діалогу та участі в міжкультурній евалюації, а також евалюація міжкультурного діалогу, міжкультурної участі та сама міжкультурна евалюація все частіше з'являються в темах національних та міжнародних конференцій та у статтях у наукових журналах [2]. Це також є одним із головних сучасних викликів, які ставлять перед собою спеціалізовані оцінювальні евалюаційні асоціації.

Зростаюча потреба в міжкультурній евалюації стимулює її застосування в усьому світі професійними експертами з університетів, дослідницьких інститутів, державних установ, шкіл та економічного сектора. Зокрема, вона використовується для оцінки діяльності, програм і послуг сфер, що поєднують культури в різних сферах, таких як міжнародна співпраця, зовнішня торгівля, міжнародний освітній і науковий обмін, міжнародна безпека, банківська справа і фінанси, а також туризм, послуги, охорона здоров'я і страхування. У кожній із цих сфер були розроблені власні стандарти евалюаційних досліджень, зберігаючи загальну концептуалізацію та тотожність дослідницьких практик, доповнених діалогічним відображенням міжкультурного характеру [9].

Ключові концепти дослідження цінностей

У багатьох країнах світу, де впроваджувалося засади евалюації як у практичному, так і в теоретичному вимірах, інтерес до такого типу досліджень був наслідком процесів демократизації та маркетинга, а також соціальних трансформацій у багатьох сферах життя. Варто зазначити, що запроваджений метод оцінювання евалюації був і залишається тісно пов'язаним зі способом визначення його контенту. Звуження сприйняття розуміння феномена евалюації може зводити її лише до методів вимірювання, процесу збору даних, аналізу чи оцінки реальності, яка досліджується, ігноруючи її процесуальний і соціальний характер.

За цієї причини логічним видається повернутися до історії дослідження евалюації та звернутися до адекватного її розуміння, побудованого на основі більш ніж ста років її практик. Сучасне наукове розуміння евалюації змінювалося з роками, і слід пам'ятати, що визначення поняття «ева-

люація» на початку його існування та після майже 100 років практики є різними. Якщо евалюація зараз має бути основою для надійної практики, то її аналіз має розпочинатися з того, як її розуміють і використовують сьогодні та яких змін вона зазнала з початку свого існування. Посилання на поточні зміни у дослідженні евалюації її коріння здаються необхідними у процесі навчання, розуміння та оцінки його значення. Тим більше, що наступні покоління — від першого до четвертого (і навіть п'ятого [12]) — тих, хто, звертався до її визначення, робили акцент на різних елементах, а отже, різні функції евалюації лягали в основу її практичного використання. Безумовно, протягом понад 100 років визначення феномена евалюації зазнали своєрідної трансформації, але радикально не відірвалися від коренів її визначення, а навпаки — акумулювали загальні досягнення, збагачуючи теорію і практику його застосування з подальшим досвідом, накопиченим у наступних поколіннях.

На наш погляд, одне з найкоротших, найточніших, але й найглибших визначень оцінки евалюації, хоча й ненаукового характеру, запропонувала сучасний британський фахівець з проблеми Хелен Сімонс¹: **«евалюація — це запрошення до розвитку»** [24]. Це визначення дозволяє зрозуміти сенс і важливість вища. Його перша частина — «запрошення» підкреслює елементи добровільності, прийняття і навіть певного стану свідомості, а отже, не примусу чи обов'язку. Друга частина «розвиток» означає динаміку, посилення, інтерактивність і перспективність, що в свою чергу несе в собі елемент соціалізації [18]. Таким чином, у розумінні та практиці евалюації Х. Саймонс наголошує на соціальній та середовищній зрілості для проведення досліджень, значення яких не обмежується лише оцінкою діяльності, а й розумінням її допоміжних функцій.

За тривалий період функціонування евалюації з'явилося багато різних визначень і понять, які не можна не враховувати, переглядаючи вже багату, особливо англійську, літературу, присвячену цьому питанню. Багато з них стосуються лише окремих конкретних аспектів розуміння феномена, звужуючи тим самим функції практичного застосування. Прикладом такого обмеженого сприйняття є терміни, в яких евалюація зводиться до лише способу упорядкованого отримання, збору даних та інформації. Цей аспект, безумовно, є важливим елементом процесу евалюації, але не єдиним і в багатьох випадках не найважливішим. Таким чином, залишається поза увагою весь складний перебіг соціального конструювання евалюації, який іноді включає складні елементи дискурсу між суб'єктами, залученими в процес, і складну аксіологічну рефлексію, що супроводжує дизайн евалюації та визначає її цілі і функції. Зазначимо, що у практичній сфері застосування евалюації її також часто отождествлюють з оцінкою. Як і в різних документах і статтях, присвячених евалюації, цей термін найчастіше,

¹Хелен Сімонс — автор численних публікацій у сфері евалюації, евалюаторка міжнародних програм. Зараз почесний професорка освіти та евалюації в Університеті Саутгемптона та незалежна консультантка з евалюації. Колишній президент Товариства евалюації Великобританії. У своїх оціночних дослідженнях, які проводяться протягом понад 30 років, вона зосереджується головним чином на демократичних процесах, наголошуючи на важливості якісної методології (включаючи наратив і тематичні дослідження). У 1990-х роках тренерка і координаторка перших евалюаційних досліджень, проведених у Польщі в рамках програми SMART.

хоча і не завжди послідовно, замінюється терміном «оцінка», але ця оцінка не має контекстуального характеру, а є спробою визначити відповідність нав'язаним ззовні стандартам і вимогам. Визначення евалюації як оцінки конкретної програми з метою підвищення її ефективності також є вузьким підходом до всього комплексного процесу дослідження, оскільки оцінка є лише одним із елементів евалюації [18].

Багато підходів до розуміння евалюації стверджують, що саме судження не є пріоритетом у процесі евалюації. Особливо після розвитку четвертого покоління евалюації все більше значення надається взаємодії та анімації, а також обговоренню та переговорам між учасниками евалюації. Ракурс сприйняття евалюації як оцінки зосереджує увагу на одному з її елементів, ігноруючи, з одного боку, безліч альтернативних підходів, а з іншого — обмежуючи сферу її застосування та впливу. Якщо ми також розглядаємо евалюацію як галузь розвинутих і систематизованих знань, то у цьому контексті було б важко ототожнювати евалюацію з оцінюванням і аналізувати обидві ці категорії як набір теоретичних концепцій [17].

Наступні покоління евалюації запровадили нові способи її розуміння та застосування. Були також зроблені різні спроби стандартизувати концепцію, включаючи одне з перших визначень, що впорядковує її визначення в четвертому поколінні її впровадження, прийняте Об'єднаним комітетом зі стандартів оцінювання освіти в 1981 році. Евалюація оцінки від першого до четвертого покоління показує шлях відходу від вимірювання чи оціночних аспектів до цінностей, зосереджених на: процесуальності, діалогічності, контекстуальності, соціальності, взаємодії, відкритості, жвавості та цілісності.

Таблиця 1. Процес зміни розуміння евалюації

Покоління евалюації	Розуміння евалюації
Перше покоління — вимірювання (<i>measurement</i>)	Як вимірювання, ототожнення з інструментами вимірювання
Друге покоління — опис (<i>description</i>)	Зведення до опису сильних і слабких сторін програм по відношенню до передбачуваних цілей.
Третє покоління — рішення/оцінка (<i>judgement</i>)	Ототожнення з оцінкою, яка потім використовується в процесі прийняття управлінських рішень.
Четверте покоління — процес (<i>process</i>)	Розуміння як процесу, заснованому на глибокій участі як бенефіціарів, так і всіх сторін, залучених до програми.

Джерело: власні на основі E. G. Guba, Y. S. Lincoln, «Fourth generation evaluation» [Guba, Y. S. Lincoln, 1989; Jaskuła, *Metodologia*, 2013]

У результаті домовленості між представниками найбільших установ, що займаються дослідженням евалюації, вона визначається як «систематичне дослідження цінності або переваг конкретного об'єкта» [15]. Визначення, хоч і коротке, але воно містить багато ключових елементів, які вказують на те, що евалюація виходить за рамки питання «Що ми хочемо знати?», досягаючи його більш широкого сприйняття і застосування у контексті міркувань: «З якою метою?», «На що це має бути спрямовано?», «Як?», «Для чого?», «Які дії ми моделюємо?» та «У якому соціальному середовищі ми оцінюємо дії?» та «Який досвід і які шляхи розвитку ми робимо можливими, цінними та творчими?» Аналіз наступних елементів,

які складають запропоноване визначення евалюації, дозволяє зрозуміти не лише суть розуміння її контенту, а й методологію її застосування:

- а) *систематичність* — означає процесивність і динамічність соціального планування та дизайну евалюації, тому, з одного боку, вказує на складну методологію його проведення (на відміну від одноразового акту дослідження), а з іншого — підкреслює безпосереднє посилання на соціалізований та інтерактивний процес евалюації;
- б) *вивчення цінностей або переваг* — евалюація заохочує аксіологічну рефлексію, оскільки неможливо дослідити цінність конкретного об'єкта чи діяльності без обговорення цінностей, визнаних у даній спільноті, якої стосується дослідження, беручи до уваги весь соціальний контекст;
- в) *наявність окремого об'єкта аналізу* — передбачає цілеспрямованість, унікальність та відмінності того чи того «об'єкта», тому евалюаціонуються конкретні дії, які мають цілеспрямований характер, а не всі ідентифіковані соціальні проблеми, які за своєю природою можуть і не бути навмисними; крім того, дія в ньому повинна мати окремі часові та масштабні межі [13].

Серед безлічі визначень евалюації та тривалої полеміки навколо її розуміння одне є незаперечним: серцевиною самого поняття евалюації є категорія цінності. Майкл Куїнн Паттон¹, один із провідних сучасних фахівців з евалюації, у своєму визначенні розуміння феномена наголошує на важливості цих цінностей, стверджуючи, що жодне визначення евалюації не може бути позбавлена свідомої концентрації на їхньому розпізнаванні, аналізі та поясненні. Автор книги «Utilization — Focused Evaluation» («Використання — цілеспрямована евалюація») підкреслює корисну роль евалюації, яка виражається в ступені використання результатів дослідження. За його словами, висновки досліджень мають шанс бути використаними користувачами евалюації тим більше, чим більше розуміння та участь різних акторів т.зв. сцени евалюації в дизайні самого дослідження. Отже, цінності, на основі яких робляться висновки, повинні бути предметом демократичних переговорів. Цей діалог відкриває шлях до навчання, а потім розуміння феномена евалюації.

Тому під евалюацією слід розуміти «соціалізований процес, спрямований на визначення цінності даного об'єкта або дію відповідно до критеріїв, прийнятих шляхом діалогу, з метою його кращого розуміння та розвитку» [20]. Тому її не можна плутати з оцінкою, контролем, аудитом, акредитацією чи вимірюванням [8, 11, 14]. Цілком зрозуміло, що евалюація існує в конкретному соціальному контексті, глибоко пов'язаному з напрямками його трансформації, а отже, і соціальної діяльності, часто виступаючи стимулом її розвитку, а не обмежуючись лише прийомами вимірювання, аналізу та оцінки дійсності, що досліджується. Як систематичний аналіз цінності соціальних програм і стратегій, це стає дискурсом, діалогом і переговорами [18]. Це відбувається вже на початку самого процесу евалюації,

¹Майкл Квінн Паттон — незалежний експерт з евалюації з понад 40-річним досвідом роботи в дослідженнях евалюації, колишній президент Американської асоціації евалюації. Автор багатьох книг з теорії та практики, творець концепції евалюації, орієнтованої на використання з підкресленням її корисної ролі.

ініційованого дискусією між зацікавленими сторонами з метою визначення його основних елементів, якими є не лише основний об'єкт, цілі, одержувачі, але й ключові питання оцінювання, критерії, індикатори та способи його використання. Таким чином, евалюація стає рефлексивним визнанням і навіть підтримкою цінності конкретної дії, як результату соціалізованого процесу, як специфічної додаткової вартості, що визначає її важливі функції. Дуже часто вони вислизують з поля зору навіть спеціалістів, що займаються евалюацією, хоча вони чудово описані в майже столітній історії дослідження евалюації, особливо в т.зв. «евалюації четвертого покоління» [4]. У його підході евалюація стає свідомим процесом соціальних змін, а не просто процесом запису та обробки даних. Цей процес може бути більш-менш демократичним, діалогічним або, навпаки, відчуженим і навіть деструктивним. Усвідомлення цих власних особливостей процесу змушує говорити про його власну методологію, що, у свою чергу, означає власну цілеспрямованість, яка не зводиться до правильності конкретної науково-дослідницької діяльності і визначає суспільний зміст евалюації.

Таким чином, етапи процесу евалюації не є довільним кроком дослідника, а мають впливати з більш загальної точки зору соціалізації всіх учасників процесу, зосереджена навколо об'єкта дослідження як своєрідного імпульсу для рефлексії, пізнання себе та інших і, нарешті, аналізу висновків.

Міжкультурна евалюація проти мультикультурної евалюації

Поняття мультикультуралізму та міжкультуралізму (обидва терміни все ще плутають один з одним і неправильно вживають як синоніми) з'являються в наукових міркуваннях протягом багатьох років у контексті викликів, з якими стикаються люди в 21 столітті. Ці інтереси зазвичай ґрунтуються на роздумах про динамічні зміни, спрямовані на створення світу без кордонів і називаються глобалізацією. Для деякого глобалізація, яка спричиняє змішання, синергію та численні зустрічі культур, стає бажаним процесом, який дає надію на вирішення багатьох проблем. Для інших це виглядає як небезпечне явище. Незалежно від того, яку точку зору ми приймаємо, для того, щоб спільна діяльність, що передбачає інтеграцію та взаємодію, проходила в гармонії, необхідний добре продуманий і належним чином спланований процес міжкультурної евалюації. Потреби в цьому типі евалюаційних досліджень протягом багатьох років породжували соціальні, політичні та культурні зміни, що призвело до залучення багатьох груп людей до процесів, які є не стільки мультикультурними, скільки міжкультурними.

Однією з областей із зростаючим рівнем мультикультуралізму та міжкультурних явищ є транснаціональні, а також місцеві освітні програми, що охоплюють як шкільну, так і університетську освіту, а також широкі системи навчання та курсів для потреб конкретних установ майже в усіх сферах життя. Діяльність, яка здійснюється в рамках міжкультурної освіти, створює можливість протистояти конфліктам, розвивати міжкультурні контакти та спілкування, а також формувати ставлення чутливості до ін-

ших культур. Все частіше в світових і польських реаліях ми маємо справу з мульти- та міжкультурною освітою, яка потребує програм підтримки їх розвитку. Перший відкидає всі форми дискримінації та водночас підтримує плюралізм, представлений шкільною спільнотою, тоді як міжкультурна освіта виходить за рамки простого існування пліч-о-пліч і входить у процеси «моделювання власної культури, набуваючи ставлення толерантності та поваги до інших культур» [21, 22].

Ця відмінність є результатом різних визначень понять мультикультуралізму та міжкультуралізму, які, хоча вони мають спільні сфери розуміння, не повинні використовуватися як взаємозамінні. Його наслідком є розрізнення між мультикультурною та міжкультурною діяльністю, що має стати досліджень їхньої цінності. Зростаюча потреба у міжкультурних проєктах створює потребу у проведенні міжкультурної евалюації, яке враховує потреби та можливості культурно різноманітних учасників більше, ніж традиційне оцінювання. Це дуже серйозний аргумент для розвитку відповідно орієнтованої евалюації, яка повинна враховувати культурне розмаїття спільнот та їхню діяльність. Міжкультурна евалюація, сформована як через специфіку свого предмета, так і через специфіку використаної методології, стає викликом для сучасних стратегій евалюації не лише в освітній сфері. Це також особливий тип гуманістичної ідеології вартостей та область соціальної практики, яка обслуговує розвиток діяльності, що поєднує різні культури. Можливості для міжкультурної евалюації полягають не лише в адаптації та реагуванні на потреби політичної системи, переважаючих ідеологій та участі держав і суспільств у міжнародному економічному та культурному житті, а й у вивченні природи та значення соціальних змін і творення нових сфер людської діяльності, досі не охоплених організованим та автентичним діалогом.

Кожний вид евалюації конститується культурою і реалізується в її специфічному середовищі. Тому евалюація не існує поза культурою. Її планування, перебіг і розуміння є елементом реальності, представленої за допомогою символічної системи, спільної культурної спільноти. Індивідуальне вираження культури виявляється у творенні значень, наданих інформацій, з урахуванням конкретних ситуацій і контексту. Таким чином, міжкультурна евалюація вимагає створення спільних значень у відповідних культурних контекстах через зустріч акторів на сцені евалюації, які походять з різних культур. Зростаючі явища їхньої взаємодії також присутні в сфері евалюації. Висновок полягає у тому, що міжкультурна евалюація також є формою спілкування, яка впливає на рівень розуміння її застосування. Культуралізм, який супроводжує евалюацію, зосереджується на тому, як у культурних спільнотах створюються та трансформуються значення. Створення сенсу є інтерпретаційним за своєю природою, позначене двозначністю та чутливе до ситуаційного та соціального контексту. У широкому значенні культуралізм розуміє культуру як систему цінностей, а також прав, влади та можливостей, тоді як у вузькому значенні він пов'язує вимоги культуралістського підходу з конкретними видами діяльності, включаючи дослідження та оцінку у сфері евалюації.

Міжкультурна евалюація передбачає втручання значень, наданих індивідами в культурному контексті. Це змушує евалюаторів постійно на-

магатися зіставити те, що дана культура вважає цінним, із способами, за допомогою яких люди адаптуються до вимог [25, С. 112]. Це підвищить важливість ролі евалюації та використання її результатів, але, передовсім, це дозволить зрозуміти її ідею незалежно від культурного розмаїття осіб та організацій, які в ньому беруть участь. Це, звісно, пов'язано з ризиком піддатися конфлікту внаслідок неоднозначності та множинності тлумачень цінностей і значень. Однак евалюація, яка уникає такого ризику, загрожує відчуженням. Таким чином, міжкультурна евалюація стає систематичним дослідженням цінностей конкретної дії на основі критеріїв, прийнятих у результаті діалогу між представниками різних культур.

Зазначена діалогічність процесу евалюації забезпечується повним і рівноправним партнерством учасників, залучених до процесу та дизайну дослідження. З цієї причини міжкультурна евалюація має включати елементи оцінювання, перетворюючись на дослідження, яке залучає представників різних культур до вивчення логіки евалюації та навчання таким навичкам, як встановлення цілей, визначення пріоритетів, постановка запитань, вибір критеріїв та показників, а також інтерпретація даних, прийняття рішень на їх основі та зв'язування процесу з його результатами [3].

Партипаційна евалюація (за участю сторін) в особливий спосіб надає всім учасникам евалюаційної сцени відчуття волі та підвищеної відповідальності. Спільний підхід до евалюації передбачає виявлення змін через процеси, в яких беруть участь ті, хто впливає та перебуває під впливом діяльності, що евалюаціонується. Спільна евалюація залучає учасників і користувачів результатів дослідження таким чином, що виходить за рамки простих консультацій. Цей метод передбачає повне та рівноправне партнерство учасників, залучених до процесу планування, аналізу, надання думок та використання результатів евалюаційного дослідження. Це є спільним обдумуванням цінностей, які використовуються в проєкті евалюації, таким чином дозволяючи ідентифікувати відповідні, релевантні дослідницькі питання та, як наслідок, використовувати отримані результати. Це сприяє відчуттю участі та спільного прийняття рішень не лише в плануванні дослідження, але й у всьому процесі, включаючи етап використання отриманих результатів евалюації. Це також може бути діяльність, яка розвиває почуття свободи волі та впевненість у собі, зміцнюючи почуття ототожнення учасників з процесом дослідження. Це дає змогу не лише розвивати навички евалюації, а й спільне навчання, створення стратегій та планування діяльності. Це уможливило розвиток демократичних, захоплюючих методів лідерства та зміцнює груповий процес, сприяючи дослідженню різних думок і точок зору. Таким чином, це може призвести до змін у стратегіях і діяльності.

Цей тип евалюації особливо часто використовується для вивчення міжнародних програм. Залучення до дослідницького процесу представників різних культур дозволяє дізнатися про різні ракурси отримання даних, краще їхнє розуміння та ширшу перспективу використання отриманих результатів. Здається, не лише з теоретичної точки зору, але й з практичної, що неетично та ненадійно проводити дослідження мульти- та міжкультурних програм без активної участі представників усіх залучених культур. Сам процес інтерпретації інформації культурно різноманітний, і лише з цієї причини він не повинен виконуватися евалюатором — представником однієї культури.

Форма спільного соціального дослідження, заснованого на культурно різноманітних представниках, була схвалена ООН [23] і використовується для підтримки розвитку міжнародної діяльності в багатьох країнах, включаючи Канаду¹, США² та Нову Зеландію³. Завдяки участі культурно різноманітних учасників у міжнародних проєктах, міжкультурна та партиципативна евалюація стає природним явищем у таких умовах, залучаючи та включаючи гетерогенні соціальні групи в дослідницький процес. Проте рівень і тип участі сторін обов'язково змінюватиметься залежно від типу проведеного дослідження, наприклад, між евалюацією на місцевому рівні та евалюацією, що здійснюється на макрорівні [5]. Важливо розглянути мету залучення зацікавлених сторін таким чином, щоб максимізувати ефективність підходу, що базується на їхній участі та мультикультурності [16].

У центрі як партиципативної, так і міжкультурної евалюації знаходиться пошук можливостей використання даних евалюації для практичного вирішення проблем, враховуючи контекст і рівень розвитку евалюаційної діяльності. Принцип проведення такої евалюації полягає у залученні якомога ширшої групи учасників до наступних етапів процесу евалюації та проєкту таким чином, щоб забезпечити активну та зрозумілу участь сторін в окремих фазах. Починаючи від діагностики потреб у проведенні самого евалюаційного дослідження і закінчуючи використанням отриманих результатів.

Завдяки цьому учасники процесу мають відчуття свободи під час евалюації — це означає, що вони фактично впливають на його дизайн, представляючи висновки та приймаючи пов'язані з ними рішення — і можуть зосередитися на процесі та результатах, які вони вважають справді важливими. Тут домінує командна робота, яка має на меті розвивати та підтримувати, передусім, почуття відповідальності учасників за те, як буде розроблена та виконана евалюація. У такій моделі відіграє роль модератора, навчає розпізнавати цінності, переводити їх у дослідницькі процедури та інтерпретувати важливість кожного етапу в процесі евалюації.

І партиципативний, і міжкультурний підходи наголошують насамперед на важливості самого процесу евалюації, розглядаючи його як стимулятор залучення та участі в евалюаційній діяльності. Ці аспекти евалюації, таким чином, спрямовані не на «вимірювання досягнутих ефектів», а скоріше на стимулювання процесів розвитку по відношенню до конкретних видів діяльності, як місцевого, так і міжнародного плану. Таким чином, мета такого типу евалюації полягає не лише в тому, щоб заохотити учасників процесу взяти участь у розробці дослідження та аналізі його результатів, а й спонукати учасників діалогу до свідомого впровадження змін. Суть дослідження зосереджена на організації такої співпраці між евалюаторами та іншими зацікавленими особами й установами. А це у свою чергу зміцнить почуття відповідальності учасників процесу, а також важливості — водночас гарантуючи, що їхні реальні потреби та проблеми, як індивідуальні, так і громадські, і в той же час різноманітні культурні, визнаються, аналізуються і стануть предметом оцінки цінності.

¹<http://www.oecd.org/dataoecd/8/3/35135226.pdf>

²http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNABS539.pdf

³<http://nzaidtools.nzaid.govt.nz/participatory-evaluation>

Висновки

Існуючі міжнародні програми евалюації не завжди враховують істотні відмінності в системах цінностей і в моделях організаційної культури евалюаційних програм. Вони часто стандартизують прийняті критерії евалюації, встановлені домінуючими дослідницькими центрами. Значною мірою вони підпорядковані управлінським стратегіям, які мають свій політичний контекст. Існуючий стан справ у таких уніфікованих проєктах не враховує той факт, що процеси глобалізації, а також інтернаціоналізація завдань багатьох інституцій призводять не лише до стандартизації, а й до диверсифікації соціальних контекстів евалюаційної діяльності [7]. Ця ситуація викликає необхідне зростання інтересу до проблеми соціальної, екологічної та культурної адекватності багатьох евалюаційних досліджень, якщо вони не мають бути проявом інституційного домінування та часто самооб'єктивації. Міжкультурна чутливість і компетентність евалюаторів стає все більш необхідною навичкою в цих умовах. Зрештою, вона не існує без елементарних компетенцій у сфері спілкування, тому інтерес до міжкультурної комунікації у сфері евалюації є одним із найважливіших викликів у її сучасних застосуваннях [6].

Домінування прийнятих управлінських стратегій, реалізоване через уніфікацію критеріїв евалюації, пронизує сферу її проєктування, методології, а потім і висновків. Все частіше антропологи та соціологи піднімають проблему «культурного редукціонізму» [19], який проявляється не тільки в нав'язуванні цілей і предмета евалюації, а й у вищезазначених критеріях визначення цінностей та у профілі компетенції евалюаторів, які розглядаються, як «технократи» в процедурі управління евалюацією. Без урахування контекстуального розмаїття евалюаційних програм, а потім культуралізації процесу проєктування та культурної адаптації критеріїв евалюації міжнародна евалюація без міжкультурної евалюації загрожує соціальним відчуженням або інтеграцією в механізми відтворення існуючих владних відносин. Інтеграція «евалюаційної взаємодії» в єдину організаційну культуру проєкту часто стає неможливою, особливо коли вона реалізується в культурно різноманітних середовищах, в яких ні евалюатори, ні ті, хто піддається евалюації, не мають спільного коду цінностей і значень. З цих причин міжкультурна евалюація ставить питання чутливості, суб'єктивності та надійності евалюаційного дослідження, яке може стати елементом міжкультурної освіти, демократизації дослідницьких процедур і стратегій, а також стимулятором партнерських відносин між учасниками всього процесу евалюації як тип культурної взаємодії. Вони також можуть стимулювати навички та практику міжкультурного діалогу.

У дослідницькій практиці дуже складно визначити реальні межі конкретної культури, тому міжкультурна евалюація є типом підходу, ставлення та дослідницької аксіології, а не об'єктивною сферою її застосування. Врахування компонентів культурної спадщини груп і середовищ, які беруть участь в евалюації, стає стратегічним моментом міжкультурної евалюації, як у разі врахування культурної специфіки конкретного середовища та діяльності, що здійснюється в ньому, так і коли вони є різноманітними. Таким чином, діалог в евалюації дозволяє уникнути пасток транскультурної евалюації, які спрямовані на прийняття єдиних, але в жодному

разі не узгоджених, посилянь і критеріїв визначення цінностей, які переходять від однієї культури до іншої або не є спадщиною жодної з них. Така стратегія, хоча й методологічно можлива, доречна лише у випадку культурно «нечутливих» видів діяльності, тобто тих, що залишаються у сфері техніки та технології, хоча й вони часто культурно позначені та інтегруються у світ людської цивілізації.

Систематизовані процедури рефлексії цінностей, реалізовані у свідомо здійснюваній соціальній діяльності, майже завжди стикаються з проблемою різноманітності та різних способів сприйняття того, що становить їхній зміст і обсяг. Якщо ці процедури самі по собі є формою соціальної дії, вони повинні враховувати їхню культурну адекватність, прийнятність і способи існування в умовах сучасного мульти- та інтеркультуралізму. Таким чином, планування евалюаційних досліджень, а також їхньої реалізації повинні розробити метод їхньої модерації, відбору та соціального визнання особами, групами чи установами, які беруть участь у цьому процесові. Діалог між суб'єктами процесу, вибудованого таким чином, є суттю міжкультурної евалюації, яка може являти собою відкриття не лише для різноманітності, але й для синергії, взаємопроникнення та, нарешті, згоди щодо цінностей, які вважаються спільними або становлять сферу до узгодження. Міжкультурна евалюація в епоху інтернаціоналізації транснаціональних і міжрегіональних проєктів стає цінною стратегією розвитку міжкультурного діалогу в реалії сучасної організаційної культури та динамічні соціальні зміни, враховуючи як специфічні, так і суспільні цінності учасників евалюації.

References

- [1] Cullingford C., 1997. Assessment versus Evaluation. London. CASSELL.
- [2] Feurstein M. T. 1991. Partners in Evaluation: Evaluating Development and Community Programmes with Participants. London. MacMillan.
- [3] Freeman J. 1994. Participatory Evaluations: Making Projects Work, "Dialogue on Development", International Centre, The University of Calgary, Canada, Technical paper no. 94/21994
- [4] Guba E. G., Lincoln Y. S. 1989. Fourth generation evaluation. London. Sage Publications.
- [5] Gujit I. 2014. Participatory Approaches, Methodological Briefs: Impact Evaluation 5, UNICEF Office of Research, Florence.
- [6] Hamond B. Van, Haccou R., (red.). 2013. Zdobywanie i ewaluacja kompetencji społecznych. Projekt Atlas, Polskie Forum Osób Niepełnosprawnych, Warszawa.
- [7] Hogan R. L. 2007. The historical development of program evaluation: Exploring the past and present. "Online Journal of Workforce Education & Development". 2 (4).
- [8] Jaskuła S. 2011. Ewaluacja versus akredytacja — dwa światy w jednej przestrzeni. *Ewaluacja w edukacji: koncepcje, metody, perspektywy* / (red.) B. Niemierko, M. K. Szmigiel. Kraków. Wyd. Grupa Tomami.
- [9] Jaskuła S. 2016. Dialog w ewaluacji międzykulturowej. *Mosty nadziei. Jagiellońskie inspiracje dialogu międzykulturowego* / (red.) L. Korporowicz, P. Plichta. Kraków. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- [10] Jaskuła S. 2013. Metodologia procesu ewaluacyjnego. *Ewaluacja programów operacyjnych – aspekty teoretyczne, metodologiczne i praktyczne* / (red.) S. Ernest, A. Etmańska, J. Konkel, J. Rudnicka, Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu, Toruń.
- [11] Jaskuła S. 2012. *Mutualizm ewaluacji i diagnozy edukacyjnej. Regionalne i lokalne diagnozy edukacyjne* / (red.) B. Niemierko, M. K. Szmigiel. Kraków. Wyd. Grupa Tomami.
- [12] Jaskuła S. 2010. O potrzebie re-ewaluacji w społeczeństwie nadmiaru informacji. *Ewaluacja programów operacyjnych – konteksty, dylematy, praktyki* / (red.) K. Kasprzyk, Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu, Toruń.
- [13] Jaskuła S. 2013. Pedagogika ewaluacji, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”. *Kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej. Nr 4 (64). S. 45–54.
- [14] Jaskuła S., Korporowicz L. 2014. Odrębność i współgranie. Polskie relacje diagnostyki i ewaluacji edukacyjnej, „Ruch Pedagogiczny” 2.
- [15] Joint Committee on Standards for Educational Evaluation 1981: Standards for Evaluations of Educational Programs, Projects and Materials, McGraw-Hill, New York.
- [16] Kalaga W. (red.). 2007. Dylematy wielokulturowości. Universitas. Kraków.
- [17] Kierzkowski T. 2002. *Ocena (ewaluacja) programów i projektów o charakterze społeczno – gospodarczym w kontekście przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. Warszawa.
- [18] Korporowicz L. 2010. Interakcyjna misja ewaluacji. *Ewaluacja w nadzorze pedagogicznym. Konteksty* / (red.) G. Mazurkiewicz. Kraków. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- [19] Korporowicz L. 2012. Refleksja jako działanie. O stałej potrzebie przełamania redukcji w pojmowaniu badań ewaluacyjnych w edukacji / (red.) B. Niemierko, M. K. Szmigiel. Kraków. Wyd. Grupa Tomami.
- [20] Korporowicz L. 2010. Współczesne koncepcje ewaluacji w kontekście wyzwań rozwoju regionalnego. *Ewaluacja programów operacyjnych na poziomie regionalnym – teoria i praktyka*, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole
- [21] Lewowicz T., A. Szczurek-Boruta, J. Suchodolska (red.). 2011. Pedagogika międzykulturowa wobec wykluczenia społecznego i edukacyjnego. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- [22] Nikitorowicz J. 1995 *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Uniwersyteckie ‘Trans Humana’, Białystok 1995
- [23] Participatory Dialogue: Towards a Stable, Safe and Just Society for All. 2007 United Nations. 168 p. [https://www.un.org/esa/socdev/publications/prtcprtry_dlg\(full_version\).pdf](https://www.un.org/esa/socdev/publications/prtcprtry_dlg(full_version).pdf) (Accessed: 10.01.2024).
- [24] Simons H. 1987. Getting to Know School in a Democracy. The Politics and Process of Evaluation, The Falmer Press, London.
- [25] Yevtukh V. 2012. Intercultural Dialogue: Efficient Construct of the Integrative Development of Polyethnic Societies. *Mobility of cultures*, (ed.) L. Korporowicz, „Politeja”, 20/1.

BETWEEN CONFORMITY AND RESISTANCE:
TRANSFORMATIONS OF SOCIAL AND RELIGIOUS IDENTITY
IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES
OF UKRAINE

Oleksandr Poznii^{1,2}, Yuliia Horbova^{1,3}, Alla Yaroshenko⁴

МІЖ КОНФОРМІЗМОМ І СПРОТИВОМ: ТРАНСФОРМАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА
ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Олександр Позній, Юлія Горбова, Алла Ярошенко

Abstract. This article explores the transformation processes of social and religious identity among residents of the temporarily occupied territories of Ukraine under prolonged political, informational, and symbolic pressure from the Russian Federation. The study applies a multi-paradigmatic approach, combining symbolic interactionism, social identity theory, and the concept of social resistance. Based on a mixed-methods design—including 26 in-depth interviews and a quantitative survey of over 2,000 respondents—the research documents the dominance of a hybrid identity that oscillates between external conformity and latent resistance. The findings reveal a marked divergence between public and private self-identification, particularly concerning national affiliation, language use, and participation in religious life. The study also identifies the increasing instrumentalization of the religious sphere for propagandistic purposes and shows that return migration to the occupied territories is primarily driven by household and economic factors rather than ideological support for the occupying authorities. The results are of particular importance for further understanding of identity changes in crisis conditions and expand the understanding of multilevel transformational processes that arise under the influence of occupation.

Keywords: temporarily occupied territories, social identity, religious identity, conformity, resistance, hybrid identity, social conflict, propaganda

Анотація. У статті досліджуються процеси трансформації соціальної та релігійної ідентичності мешканців тимчасово окупованих територій України в умовах тривалого політичного, інформаційного та символічного тиску з боку Російської Федерації. Робота репрезентує поліпарадигмальний підхід до вивчення запропонованої проблематики, поєднуючи символічний

¹ Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

² oleksandr_poznii@kneu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0006-5673-7775>

³ horbova.yuliia@kneu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6686-0546>

⁴ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. yaroshenkonpu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8389-7639>

інтеракціонізм, теорію соціальної ідентичності та концепцію соціального спротиву. На основі якісного (26 глибинних інтерв'ю) та кількісного (опитування понад 2000 респондентів) дослідження зафіксовано домінування гібридної соціальної ідентичності, що балансує між зовнішнім конформізмом і латентним спротивом. Встановлено розбіжності між публічною та приватною самоідентифікацією, особливо в питаннях національної приналежності, мови та участі в релігійному житті. Виявлено, що релігійна сфера дедалі частіше використовується як інструмент пропаганди, а повернення на ТОТ зумовлене переважно побутовими й економічними причинами, а не ідеологічною підтримкою окупаційної влади. Отримані результати набувають особливого значення для подальшого осмислення ідентичнісних змін в кризових умовах, та розширюють розуміння різноманітних трансформаційних процесів, які виникають під впливом окупації.

Ключові слова: тимчасово окуповані території, соціальна ідентичність, релігійна ідентичність, конформізм, спротив, гібридна ідентичність, соціальні конфлікти, пропаганда

Вступ

Наукове вивчення проблематики трансформаційних змін у структурі соціальної та релігійної ідентичності в умовах тимчасової окупації Російською Федерацією частини території України на даний час постає вкрай актуальним напрямком досліджень. Окупація супроводжується не лише воєнними діями, але й суттєвими культурними та ціннісними перетвореннями в свідомості населення. На даний час тимчасово окуповані території поступово перетворюються на простори тотального соціального/символічного контролю, в рамках якого окупаційною владою формуються та насаджуються нові наративи національної приналежності, запроваджуються на різних рівнях процеси русифікації, використовуються пропагандистські механізми, під впливом яких суттєво деформуються соціальні уявлення про «своє» та «чуже». У цьому контексті дослідження структурних змін у соціальній та релігійній ідентичності мешканців ТОТ набуває особливої значущості для концептуального розуміння соціальних явищ та процесів, які відбуваються/виникають у зоні конфлікту.

Актуальність соціологічного вивчення цієї теми, по-перше, зумовлена необхідністю фіксації зовнішніх проявів лояльності чи опору до окупаційної влади, а по-друге — визначенням внутрішньої логіки ідентичнісних виборів, які частково формуються на перетині між конформізмом, що обумовлений загальним прагненням людей вижити в кризових умовах, і латентним або відкритим спротивом, який має прояв у різних соціальних практиках. Зміни та зсуви в соціальній ідентичності в умовах окупації можуть не мати радикального, одномоментного характеру, при цьому вони відбуваються переважно поступово — через постійний тиск у соціальному, політичному, релігійному та інформаційному просторі. Така ситуація детермінує появу специфічного типу, який умовно можна класифікувати як «гібридну ідентичність», що зберігає елементи доокупаційного соціального досвіду і при цьому включає адаптивні реакції та поведінкові практики, які проявляються як відповідь на нові умови.

У цьому контексті слід підкреслити, що в сучасному українському соціологічному дискурсі простежується певний дефіцит комплексних ем-

піричних досліджень, присвячених взаємопов'язаності явищ конформізму та спротиву в рамках ідентичнісних трансформацій під час окупації. Здебільшого наявні наукові пошуки присвячені тематиці колабораціонізму, вивченню довіри до окупаційних інституцій, проте практично не вивчаються складні, багаторівневі процеси трансформації соціальної та релігійної самоідентифікації під впливом маніпуляції символами, пропаганди й вимушеної адаптації. Таким чином, запропонована тема пропонує можливість як емпірично зафіксувати ідентичнісні зміни під час окупації, так і розширити розуміння різнорівневих трансформаційних процесів, які виникають під впливом окупації.

Метою даної статті є визначення та осмислення механізмів трансформації соціальної та релігійної ідентичності мешканців тимчасово окупованих територій України, які виникають під пропагандистським впливом окупаційних інституцій. Окрема дослідницька увага спрямована на аналіз проявів конформізму або спротиву від місцевих жителів, окремо ці процеси розглядаються у часовій та регіональній ретроспективі окупації.

Аналіз наукових досліджень з обраної проблематики

Перш ніж перейти до розгляду досліджень та публікацій, які, на нашу думку, є вкрай важливими в контексті обраної нами наукової оптики, зауважимо, що запропонована проблематика має поліпарадигмальний характер, тому буде репрезентуватися крізь призму низки підходів та концепцій. Спочатку розглянемо одне з ключових для нас понять конформність. Вона здебільшого формується під впливом комплексу механізмів соціального контролю та різних інституцій, причому на даний час засоби масової інформації відіграють цілком вирішальну роль у її прояві [1]. Зауважимо, що феномен соціального конформізму постає певною універсалією для різних культур, хоча ступінь конформності може суттєво відрізнятися та мати різні прояви [2]. Наукові пошуки низки дослідників дозволяють визначити, що конформістська поведінка може вплинути на сутнісні характеристики адаптації людини до зовнішнього середовища та мати частково негативні прояви, особливо в кризових/воєнних умовах. Наукове вивчення індикаторів конформізму має ключове значення для розуміння різноманітних соціальних явищ і розробки ефективної політики, особливо щодо боротьби із протиправною поведінкою та проявами колаборації в умовах окупації [3].

У цьому контексті протилежним явищем до конформізму є соціальний спротив. В межах якого різні соціальні групи намагаються протистояти домінуючому впливу здебільшого владних інституцій і різних культурних норм, які за певних обставин не сприймаються як соціально прийнятні практики та мають тенденцію до певного соціального дистанціювання/відторгнення. Наукову концептуалізацію цього явища можна знайти в роботах G. Sage, B. Beal, M. Hynes, D. McFarland, N. Fox та інших дослідників [4, 5, 6, 7, 8]. Хоча сам спротив за певних обставин має потенціал змінити домінуючі соціальні відносини, він часто стикається з протиріччями та пристосуваннями, які можуть виникати при трансформації соціально-економічного та політичного простору, особливо в умовах тривалої окупації та цілеспрямованого впливу пропаганди.

Зауважимо, що під впливом як конформізму, так і соціального спротиву відбуваються й суттєві зміни в соціальній ідентичності населення. У цьому контексті звернемо увагу власне на теорію соціальної ідентичності, в межах якої науковці намагаються пояснити роль самоідентифікації в групових процесах та міжгрупових відносинах [9, 10, 11]. Наявними є й спроби категоризації різних видів соціальної ідентичності — індивідуальної, інтеракційної, інституційної [12]. Слід підкреслити, що для нашого дослідження важливим є й розгляд однієї зі складових соціальної ідентичності, а саме етнічної та національної. У межах цього напрямку особливої уваги заслуговують роботи В. Євтуха щодо тематики поліетнічності [13].

У межах релігійного простору також формуються й особливі прояви ідентичності. Так, на думку, М. Wetherell «релігійна ідентичність є складним соціальним явищем, яке охоплює соціальні межі як релігійних/конфесійних спорідненостей, так і відмінностей» [14, С. 36]. Це явище відіграє вирішальну роль у формуванні психологічних/соціальних процесів, пропонуючи унікальний «сакральний» світогляд і певне місце/приналежність до певної релігійної спільноти. Релігійна ідентичність може сприяти як соціальному благополуччю, так і призводити до негативних наслідків, якщо виникають релігійні конфлікти [15]. У цьому контексті вивчення трансляції/передачі релігійної ідентичності між поколіннями є вкрай актуальним науковим напрямком, що включає різні виміри: груповий, емоційний, етичний, культурний [16]. Попри те, що релігійна ідентичність є скоріше сталим явищем, вона може зазнавати суттєвих змін під впливом різних факторів. Так, низка науковців розглядають трансформацію релігійної ідентичності в контексті глобалізації, цифровізації різних соціальних процесів та соціальних змін [17, 18, 19].

У нашому дослідженні ми поєднуємо всі означені соціологічні категорії та розглядаємо їх прояви в межах тимчасової окупації частини територій України Російською Федерацією, в умовах якої мають прояви як соціальний супротив і конформізм, так і зміни ідентичностей. На даний час наявними є низка скоріше поодиноких досліджень, спрямованих на вивчення цієї проблематики. Так, згідно з науковими пошуками А. Осіпчук та А. Суслова, ставлення українців до мешканців окупованих територій загалом нейтральне або скоріше негативне, що потенційно вказує на прояви соціальної напруги та бажання дистанціюватися від проблем людей, які опинилися в таких умовах [20, С. 102]. Однією з конформних відповідей постає й явище колабораціонізму з окупаційною владою, при цьому воно може проявлятися як на рівні привілейованих соціальних груп, так і маргінальних [21, С. 7]. В цьому контексті Н. Никифорова зазначає, «що молодь, як соціальна група, на яку спрямований достатньо суттєвий пропагандистський вплив, стикається як із низкою соціально-економічних проблем, так і з пошуками власної ідентичності» [22, С. 31]. Так, в окупованих містах (на прикладі м. Бердянськ) мешканці сприймають своє оточення як чуже та вороже, а окупанти при цьому впроваджують політику «урбіциду», щоб зруйнувати соціальну єдність і нав'язати своє бачення минулого та майбутнього [23]. Наявними є й наукові дослідження спротиву саме окупації. Наприклад, політичне дистанціювання та відсутність довіри до окупантів можуть посилити спротив [24], а на схильність до активного

чи латентного спротиву також впливає й поведінка окупанта [25]. Розуміння цих факторів має вирішальне значення для розуміння різноманітних реакцій на ситуацію окупації та умов соціальної нестабільності.

Попри зростаючий інтерес до теми ідентичності в умовах окупації, більшість наявних досліджень зосереджуються на окремих аспектах — політичних орієнтаціях, проявах колабораціонізму, ставленні до державних інституцій чи питаннях медіавпливу. Натомість комплексні наукові заміри та емпіричне вивчення саме трансформацій соціальної та релігійної ідентичності в умовах воєнної окупації лишаються доволі фрагментарними в межах українського наукового дискурсу. Наявні тільки поодинокі роботи, які б одночасно враховували динаміку конформізму, спротиву та змін у релігійній поведінці на теренах ТОТ. У цьому контексті запропоноване дослідження заповнює важливу наукову лакуну, фокусуючись на ідентичнісних стратегіях виживання, пристосування та спротиву, які виникають під впливом окупації.

Методологія

Для надання емпіричної репрезентації запропонованої проблематики звернемося до результатів унікального соціологічного дослідження «Ідентичність на тимчасово окупованих територіях: адаптація, виживання, трансформації», проведеного командою Active Group за участі авторів [26]. Збір емпіричної інформації складався з двох комплексних етапів. Перший етап дослідження стосувався отримання якісної пояснювальної інформації, яка надала можливість певним чином реконструювати суб'єктивні смисли, які люди вкладають у поняття «свій/ чужий», віри, а також виявити практики адаптації та спротиву в повсякденному житті та поведінкових практиках. Теоретичним підґрунтям цього етапу стало використання інтерпретативної соціологічної парадигми та використання потенціалу символічного інтеракціонізму, відповідно до яких ідентичність формується через соціальні взаємодії й інтерпретацію символів, що циркулюють у соціальному середовищі. У цьому контексті доцільним є й використання теорії соціальної дії, яка надає можливість інтерпретації значущості індивідуальних мотивацій у прийнятті як особистісних, так і групових рішень і побудові моделей адаптаційної поведінки за умов окупації. Використовуючи пояснювальний потенціал цих парадигм, ми можемо підкреслити, що мешканці ТОТ постають не лише як об'єкти зовнішнього впливу (окупаційної влади, релігійних інституцій та пропагандистських механізмів), а й як актори, що свідомо або інтуїтивно конструюють власні сценарії/практики дій — від мовчазної лояльності або колабораціоналізму до прихованого чи відкритого спротиву. Концептуально важливим для нашого дослідження постає й використання наративного підходу до інтерпретації соціальної інформації, в рамках якого особисті історії інформантів розглядаються крізь призму пояснювальних кейсів.

Для отримання емпіричної пояснювальної інформації нами був обраний дослідний потенціал методу глибинного напівструктурованого інтерв'ю з використанням опитувальника (гайду інтерв'ю). Для забезпечення безпеки інформантів (які особливо на новоокупованих територіях висловлю-

вали побоювання щодо участі в інтерв'ю, оскільки могли б потрапити під фізичну розправу з боку окупаційної влади) всі інтерв'ю проводилися за допомогою месенджерів (WhatsApp, Telegram, Signal). Було опитано 26 респондентів, які проживають на території тимчасово окупованих територій. Відбір респондентів відбувався методом «снігової кулі», спираючись на залишкові особисті контакти інтерв'юєрів у даній області. Збір даних відбувався у період з грудня 2024 по січень 2025 року. Особливу увагу було приділено етичності дослідження: анонімність, добровільність участі та захист персональних даних були визначені нами як основний дослідний пріоритет на кожному етапі проведення опитувань. Соціально-демографічний портрет респондентів виглядає наступним чином:

Таблиця 1. Соціально-демографічний портрет респондентів

Стать		Вік респондента		Область проживання	
Чоловіки	12	18–35	4	Донецька область	10
Жінки	14	36–55	16	Луганська область	3
		>55	6	Херсонська область	3
				Запорізька область	5
				АР Крим	5

Другим етапом нашого дослідження стало репрезентативне кількісне онлайн-опитування. Воно мало на меті валідувати та поглибити інформацію, отриману під час інтерв'ю, зафіксувати відповідні тенденції, дослідити їхню поширеність серед населення України та визначити відповідні статистичні зв'язки між окремими елементами соціальної ідентичності та релігійної практики. У цьому контексті базовою теоретичною рамкою виступає теорія соціальних репрезентацій, яка дозволяє пояснити, як формуються й укорінюються уявлення про «своє» і «чуже», «нормальне» і «ненормальне/відхилене» в умовах воєнної пропаганди, релігійної поляризації та маніпулятивного тиску. Крім того, для інтерпретації отриманих кількісних даних застосовуються положення теорії національної ідентичності, яка надає можливість розглядати націю як уявлену спільноту, яка підтримується через ритуали, медіа і різні політичні наративи. В умовах окупації такі уявлення безумовно зазнають трансформацій у різних соціальних просторах.

Для збору кількісної статистичної інформації було обрано метод CAWI-опитувань, який базувався на основі дослідного інструментарію (анкети), розробленого за результатами обговорень з експертами, дотичними до обраної проблематики, з відповідними коригуваннями, внесеними після опрацювання інформації з глибинних інтерв'ю. Опитування проводилося з 10 по 14 січня 2025 року. Вибіркова сукупність — понад 2000 респондентів, що дозволяє говорити про репрезентативність результатів із допустимою статистичною похибкою — до 1,46% при 95% довірчому інтервалі (з урахуванням дизайн-ефекту).

Виклад основних результатів

Тимчасову окупацію Російською Федерацією частин територій України умовно можна поділити на дві хвили: 1 хвиля — починаючи з 2014 року. У цей період як військовим характером, так і умовно мирним шляхом за допомогою механізмів псевдореферендумів було окуповано територію АРК Крим та частини Донецької та Луганської областей. Мешканці цих територій більше десяти років знаходилися під пропагандистським та маніпулятивним впливом окупаційної влади, яка намагалась активно змінювати суспільну свідомість та ідентичнісні компоненти, зокрема під впливом Російської Православної Церкви. З 2022 року з початком повномасштабного російського вторгнення окупації зазнали частини територій Херсонської та Запорізької областей. Їхні мешканці опинилися у стані як військової, так і інформаційної блокади. Окупантами були запущені ті самі механізми пропаганди, які вже були апробовані під час першої хвилі окупації — насадження наративів російської величі, повернення «ісконних російських» земель тощо. Оскільки ці території перебувають під окупацією набагато менше часу, ймовірно, зміни в соціальній та релігійній ідентичності можуть бути не настільки суттєвими. Для того щоб емпірично зафіксувати ідентичнісні трансформації, основні смислові наративи та фрейми, надані респондентами з тимчасово окупованих територій, будуть розподілені на два типи: 1 хвиля («староокуповані території»); 2 хвиля («новоокуповані території»). Для конкретизації змін у суспільній свідомості українців по відношенню до мешканців ТОТ будуть використані результати кількісної складової дослідження. Отже, перейдемо до викладення основного матеріалу.

Трансформації в соціальній ідентичності

Одним із ключових індикаторів, які дозволяють визначити ідентичнісні показники, є власне те, ким себе вважають мешканці тимчасово окупованих територій. Отримані наративи [26, С. 3] дозволяють нам зафіксувати, що власне питання соціальної самоідентифікації для інформантів, які вимушені залишатись на тимчасово окупованих територіях, є складним і багаторівневим. Умовна більшість інформантів чітко вказує на відмінність етнічної приналежності та власне формально наданого російського громадянства. При цьому сам характер самоідентифікації суттєво залежить від області та часових рамок окупації.

Можемо визначити наступні тенденції щодо специфіки національної самоідентифікації. Для староокупованих територій наявні два домінуючих наративи: показове віднесення себе саме до мешканців конкретної області/міста — «донецчани», «луганчани» тощо. Респонденти, які висловлюють такі думки, здебільшого умовно протиставляють себе як українцям, так і росіянам — підкреслюючи скоріше свою територіальну унікальність. При цьому слід відмітити, що для українців, які вже понад десять років знаходяться під пропагандистським впливом окупаційної влади, достатньо поширеною є самоідентифікація себе як росіян. Частина інформантів це пояснює історичним відношенням цих територій до Росії, спільним

радянським минулим чи більш прагматичними міркуваннями — отриманням російського громадянства/паспорта, що дозволяє отримувати певні соціально-економічні переваги. В цьому контексті ми можемо спостерігати загалом негативні прояви конформності — тобто люди не звертають особливої уваги на власну національну ідентичність і готові пристосовуватись до оточуючих соціально-політичних змін при можливості отримати умовні «бонуси».

На новоокупованих територіях (Запорізька, Херсонська обл.) переважна більшість інформантів вважають себе все ж таки українцями, але публічно намагаються не декларувати цього через страх переслідувань та фізичної розправи. Відкрите позиціонування себе як українця вважається респондентами як вкрай небезпечне. Превалююча більшість акцентує увагу на масовому виїзді людей, лояльних до України (здебільшого в перші роки війни). Серед тих, хто залишився, переважають ті, хто за особистих обставин не може вдатися до такого кроку, нейтральні (без чіткої політичної позиції/пристосування) або проросійськи налаштовані мешканці. Цікавою є тенденція, що неодноразово респонденти ідентифікують себе як російськомовні українці, що в цілому відповідає мовленнєвій специфіці цих регіонів. Хоча чимало мешканців новоокупованих регіонів усе ще ідентифікують себе українцями, на практиці превалює стратегія приховування цієї ідентичності з міркувань безпеки.

Трансформацію соціальної ідентичності, зокрема національної, можна зафіксувати на основі спостережень інформантів щодо умовної кількості людей, які себе вважають українцями або відносять себе до росіян. Базуючись на відповідях респондентів на питання «Чи багато людей, які вважають себе росіянами або українцями?» [26, С. 4], можна зробити висновки про те, що чим довше триває окупація, тим більше українців, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, схильні ототожнювати себе з громадянами Росії. Здебільшого це відбувається не з ідеологічних міркувань, а з позиції забезпечення власної безпеки та адаптації до кризових умов. Респонденти, які вважають себе українцями, намагаються не афішувати це, особливо на староокупованих територіях, де публічна проукраїнська позиція сприймається як суспільно неприйнятна. На новоокупованих територіях ще зберігається значна кількість мешканців, які ідентифікують себе як українці. Однак і там помітна тенденція до зменшення цієї частки — під тиском пропаганди, потенційних чи явних репресій. Суттєва кількість мешканців староокупованих територій публічно декларують себе росіянами або «громадянами ДНР/ЛНР». Просторова та інформаційна ізоляція детермінують поступове витіснення української ідентичності. Штучно створені умови життя на ТОТ створюють простір для примусової русифікації в приватному, освітньому та публічному просторі. Отримання російського паспорта здебільшого сприймається як необхідна та нав'язана умова виживання, проте в деяких випадках і як маркер ідентичності.

Як було зафіксовано в теоретичному обґрунтуванні нашої роботи, мова є одним із факторів, який формує ідентичність різних соціальних груп. В цьому контексті респондентам було поставлено проєктивне запитання «Чи впливає мова, якою говорить людина на те, ким вона себе вважає?» [26, С. 5]. Тематика зв'язку між мовою спілкування та національною ідентичністю є достатньо емоційно чутливою і часто використовується в про-

пагандистських цілях для виправдання різних політичних та маніпулятивних дій або певної делегітимізації ідентичності. Втім, більшість інформантів демонструють достатньо чітке розмежування цих понять. Так, згідно з думками респондентів, незалежно від регіону їх мешкання, мова спілкування не є визначальним чинником/проявом ідентичності. Неодноразово акцентується увага на тому, що людина може говорити російською і при цьому вважати себе українцем, або навпаки. Проукраїнськи налаштовані опитувані пов'язують мову з багатокomпонентними процесами самоусвідомлення. Згідно з їх висловлюваннями, мова певним чином формує світоглядні позиції та дійсно має вплив на відчуття належності до нації. Низка респондентів прямо вказує на те, що протиставлення мови і національності — це скоріше штучно створений та нав'язаний дискурс, який практично не відповідає реальному світосприйняттю мешканців ТОТ. Примітно, що ці конотації не мають суттєвої залежності від того, де на даний час перебувають інформанти (староокуповані чи новоокуповані території). В цьому контексті звернемось до кількісної складової нашого дослідження.

Таблиця 2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Тема мови більше об'єднує чи розділяє Україну?»

Виключно об'єднує	7,6
Більше об'єднує	21,2
Більше розділяє	38,5
Виключно розділяє	20,5
Важко відповісти	12,2

Як ми бачимо, згідно з результатами опитування, більше половини респондентів сприймають мовне питання як здебільшого чинник розділення, а не об'єднання мешканців країни. Об'єднуючі показники: можемо зазначити, що 59% опитаних вважають, що тема мови більше або виключно розділяє країну, що скоріше вказує на поляризуючий потенціал цієї теми. Натомість лише 28,8% схильні вважати мову об'єднавчим фактором. Цей дисбаланс репрезентує наявний складний соціокультурний статус мовної проблематики в умовах війни, коли мовна ідентичність дедалі частіше стає маркером громадянської лояльності або приналежності до «свого» культурного простору. Для суттєвої кількості мешканців України російська мова ототожнюється з ворожою та суспільно неприйнятною.

Продовжуючи дослідження маркерів ідентичності, зауважимо, що культурні традиції, які мають прояви в різних святкових практиках (світські та релігійні свята), займають суттєве місце в житті та світосприйнятті людей. Одним із механізмів пропагандистського впливу окупаційної влади є примусове насадження свят, які відносяться до російських традиційних наративів, та активне агресивне витіснення українських свят. Відповіді інформантів на питання «Чи святкують люди українські/російські свята?» надали можливість визначити, як саме виглядає ця частина життя населення на тимчасово окупованих територіях [26, С. 6].

В окупаційних умовах святкування українських державних та місцевих свят набуває нових, прихованих форм або взагалі зникає з публічного простору. Інформанти незалежно від територіального розміщення вка-

зують, що відповідно до побудованого російського дискурсу, відзначення українських свят є повністю неможливим у публічному форматі. Проукраїнськи налаштовані мешканці змушені обмежуватися приватними, вузькими родинними практиками святкування, здебільшого вдома. Частина респондентів, особливо молодь, сприймає святкову символіку виключно утилітарно — як можливість для проведення дозвілля (Новий рік, День народження). Вони не надають значення політичному чи ідентифікаційному контексту свята. Низка проросійськи налаштованих опитуваних висловлюють суттєве обурення щодо змін у церковному календарі в Україні. Такі зміни інтерпретуються ними як прояв втручання влади в релігійний простір та сприймаються вкрай негативно. Особливо яскраво ця тенденція прослідковується на староокупованих територіях. Фіксуються прояви втрати пам'яті про значущість українських державних святкових дат, що є результатом тривалого впливу інформаційної ізоляції та пропаганди. На всіх ТОТ російські державні та радянські свята офіційно продовжують святкуватися та набувають прояву обов'язкових «культових» практик. Так, до умовно традиційного набору радянських та російських свят — 9 травня (День Перемоги) й 23 лютого (День радянської армії) — додалися такі дати, як «День Росії», «День народної єдності», а також регіональні свята нового типу, типу «Дня воз'єднання ДНР із РФ». Це вказує на поступову імплементацію стратегії культурної інтеграції та символічного закріплення контролю над тимчасово окупованими територіями з боку Росії.

Слід звернути увагу, що попри повну заборону відзначення українських свят на територіях ТОТ, примітною є кількість інформантів, здебільшого з новоокупованих територій, які їх святкують, намагаючись зберегти як свою національну ідентичність, так і чинити спротив впливу російської пропаганди, яка намагається різними механізмами впливати на суспільну свідомість. Вони ж декларують відсторонення від участі в російських святкуваннях. Водночас інформанти визнають, що на рівні міської інфраструктури й наявного медіапростору створюється відповідна «атмосфера», яка стимулює примусову участь або принаймні пасивну присутність на святкових заходах.

Трансформації в релігійний ідентичності

Релігійна тема в інтерв'ю виявилася достатньо складною для аналізу. Більшість респондентів не вказують, що є віруючими, і здебільшого до церкви ходять зрідка. За їх спостереженнями, відвідувачі — це переважно люди похилого віку. Водночас у контексті війни для частини мешканців віра, а не церковні інституції, стають джерелом моральної опори та підтримки та визначаються як спосіб впоратися зі страхом невизначеності та постійною загрозою для життя — як від окупантів, так і від обстрілів [26, С. 10].

Інформанти здебільшого не помічають наявності відкритої політичної пропаганди в церквах, але зазначають, що знають про те, що в молитвах поминають російських воїнів та бажають перемоги армії РФ. За спостереженнями опитуваних, навіть у зруйнованих містах насамперед відновлюються храми, до яких спрямовуються російські настоятелі. Це вказує на

розуміння окупаційною владою важливості церкви як інструменту формування лояльності до Росії. Інформанти з новоокупованих територій висловлюють певний спротив щодо відвідування церков під патронатом російської православної церкви та вказують, що люди відмовляються відвідувати їх навіть на важливі церковні свята.

Відповіді респондентів надали можливість зафіксувати й певні пропагандистські механізми, які використовує окупаційна влада в релігійній сфері, намагаючись змінювати свідомість мешканців через поєднання сакральних практик з маніпулятивним впливом [26, С. 10]. Релігійне середовище на тимчасово окупованих територіях все більше використовується Росією як канал трансляції політичної пропаганди, зокрема через проповіді, церковні обряди та медіаприсутність РПЦ (наявні згадки щодо трансляцій проповідей через різні канали ЗМІ — телебачення, соціальні мережі, радіо тощо). Слід звернути увагу на те, що фіксуються випадки молитов, спрямованих на підтримку російської армії, в яких присутні згадки про «захисників», заклики до «єдності православних народів» та навіть згадування монархічних образів, таких як «молитви за царя». Іноді цей образ ретранслюється на постать президента РФ. Ці практики свідчать про спробу сакралізувати та певним чином легітимувати воєнну агресію, надати їй релігійного виправдання, використовуючи мову примирення як ширму для поширення окупаційного тиску.

В цьому контексті варто звернути увагу на різну глибину впливу. Так, можемо спостерігати тенденцію, що респонденти з новоокупованих територій частіше дізнаються про певні заполітизовані меседжі церкви з новин або публічних заяв (оскільки намагаються дистанціюватися від фізичної присутності на цих заходах), тоді як на староокупованих територіях цей вплив набув більш поширеного та повсякденного характеру. Низка інформантів чітко вказує на наявність пропаганди в межах релігійних обрядів, інші ж скоріше заперечують таке явище, при цьому вказуючи на його наявність у медійному полі. Така інституційна амбівалентність релігійної сфери формує ситуацію, в якій церква зберігає зовнішній образ духовної опори, але фактично функціонує як вкрай потужний ретранслятор окупаційної ідеології.

Загалом, можна зафіксувати певний варіант соціальної мутації, тобто поєднання проявів сакрального і політичного, які характерні для авторитарних режимів, а на тимчасово окупованих територіях України набувають особливих проявів, оскільки населення розглядає церкву як певний моральний авторитет. Це значною мірою сприяє трансформації релігійної ідентичності місцевих мешканців, підміняючи духовні сенси/аспекти сконструйованими інструментами формування лояльності до окупаційної влади.

Пропагандистський вплив на ідентичність

На основі проаналізованої нами літератури можемо підкреслити, що формування ідентичності «росіянина/руського» постає одним з ключових векторів окупаційної політики на тимчасово окупованих територіях. В нашому дослідженні ми так само знайшли цьому підтвердження [26, С. 11].

Жителі тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської області та АРК Криму, які вже ідентифікували себе як «росіяни» ще до 2014 року, не потребували додаткового політичного та пропагандистського переконання. Їхня проросійська налаштованість сприймалася окупаційною владою як необхідний базис для своєї легітимації. Низка інформантів вказує на примусове отримання російських паспортів та інтерпретує це як ще один елемент примусової русифікації. Навіть ті, хто не відчуває себе росіянином, змушені були приймати нав'язану юридичну ідентичність, оскільки це дає можливість хоч якось продовжувати існувати/працювати в умовах окупації та забезпечувати свої сім'ї.

Акцентуємо увагу на тому, що потенційна можливість оплачувати/придбати житло, отримати певну фінансову перспективу чи посаду виступає ще одним інструментом залучення місцевого населення до взаємодії з окупантами. Таке явище можна визначити як примусовий конформізм або насаджену колаборацію. Одним із головних інструментів впливу на ідентичність постають і розвинуті практики матеріального заохочення (підвищення пенсій, одноразові виплати, гуманітарна допомога), до яких люди вимушені вдаватися за умов тотального зубожіння. Такі механізми здебільшого спрямовані на пенсіонерів та представників вразливих груп населення. Окрім того, завдяки використанню пропагандистських наративів, як то («російська велич», «історична приналежність», «захист», «повернення до батьківщини»), окупаційна влада намагається створити позитивний та суспільно бажаний образ російської значущості та виправдання будь-яких, здебільшого протиправних дій. Це підкріплюється й обов'язковою наявністю візуальної символіки (прапори, портрети «вождів»), свят і «відроджених» традицій. При цьому інформанти акцентують увагу на тому, що російська влада більше займається заборонаю українського, ніж побудовою російської культурної ідентичності.

Повернення українців на ТОТ

У завершальній частині нашої роботи розглянемо тенденцію повернення українців до тимчасово окупованих територій. Інформацію щодо такого явища було надано інформантами під час проведення глибоких інтерв'ю. Респонденти неодноразово підкреслювали, що знають особисто про такі випадки чи чули від знайомих. Наявні вказівки й на те, що це умовно друга хвиля повернення. Першу хвилю місцеві мешканці спостерігали восени 2022 року, коли люди були вимушені переїхати зі своїх домівок, але після пів року перебування на підконтрольних Україні територіях поверталися на тимчасово окуповані території під впливом різних факторів як особистісних, так і зовнішніх. В рамках кількісного дослідження ця інформація була верифікована.

Отримані результати свідчать про скоріше фрагментовану обізнаність українців щодо повернення людей. Найбільша частка опитуваних — майже 40% — вказує, що особисто таких випадків не знає, але чула про їх існування, при цьому ще 30,4% чули про такі випадки, проте не володіють конкретною інформацією. Такі показники можуть вказувати на наявність у суспільному уявленні певного образу «вимушеного повернення», який

Таблиця 3. Відповіді респондентів на питання «Чи знаєте ви про випадки повернення людей з частини України, підконтрольної українській владі, на тимчасово окуповані території?»

Знаю і багато	12,8
Знаю, але небагато	30,4
Я особисто не знаю, але чув, що такі люди є	36,9
Такого немає, або майже немає	7,5
Важко відповісти	12,4

здебільшого залишається поза межами безпосереднього досвіду, але присутній на рівні чуток, медійної репрезентації або побутового обговорення. Втім, 12,8% підкреслили, що особисто знають про наявну кількість таких випадків. Загалом, попри зафіксовану наявність певного рівня поінформованості, дані свідчать про неоднозначність або часткове усвідомлення уявлень про масштаби й мотиви повернення на тимчасово окуповані території. Ймовірно, це можна пояснити обмеженістю доступної інформації щодо таких випадків та складністю розуміння таких дій. Далі перейдемо до більш детального вивчення визначеної тенденції. Респондентам було поставлене питання щодо визначення факторів/причин повернення людей на тимчасово окуповані території.

Отримана статистична інформація причин/мотивів повернення людей на тимчасово окуповані території репрезентує складну конфігурацію ідентичнісного вибору, сформованого у ситуації соціальної та фінансової невизначеності. Фіксуються й показники які вказують на те, що рішення про повернення в основному не є проявом спротиву українській владі або певним висловлюванням підтримки окупаційної влади, а скоріше навпаки, воно обумовлюється потребою збереження звичних складових соціальної реальності. До них можемо віднести: наявність сім'ї або близьких на тимчасово окупованій території — 67%, відсутність фінансових можливостей для життя на підконтрольній Україні території — 65,7%, та загалом бажання повернутись до умовно звичного життя. Визначені мотиваційні чинники можуть вказувати на латентний конформізм, що має скоріше не ідеологічний чи емоційний прояв, а відноситься до бажання повернутись в умови (при цьому здебільшого не гарантовані), які можуть надати мінімальне відтворення повсякденного життя, хоч і в політично деформованому окупаційному середовищі.

Слід звернути увагу й на достатньо високий рівень пояснювальних характеристик щодо втрати роботи, наявних соціально-економічних адаптаційних труднощів, недостатньої чи фрагментарної підтримки внутрішньо переміщених осіб з боку влади, суму за власною домовкою та знайомими, які залишились під окупацією. Все це вказує на те, що для значної частини вимушено переміщених осіб соціальна ідентичність залишалась вкрай тісно пов'язаною з локальним соціальним та територіальним простором, вкоріненою культурною пам'яттю та усталеними формами громадянського життя, які важко відтворити в нових умовах. В цьому контексті, з одного боку, повернення людей на тимчасово окуповані території має прояв ско-

Таблиця 4. Відповіді респондентів на питання «На ваш погляд, які основні причини спонукають людей повертатися на тимчасово окуповані території?»

Наявність сім'ї або близьких на тимчасово окупованій території	67,0
Відсутність фінансових можливостей для життя на підконтрольній Україні території	65,7
Втрата роботи або джерела доходу в місцях переміщення	51,3
Відсутність можливості адаптуватися до нового місця проживання	36,2
Потреба доглядати за нерухомістю або майном на тимчасово окупованій території	33,3
Брак підтримки або допомоги з боку держави чи гуманітарних організацій	33,1
Ностальгія за домом і звичним способом життя	32,4
Невпевненість у стабільності життя на території підконтрольній Україні	31,2
Психологічний дискомфорт і відчуття ізоляваності в місцях переміщення	22,1
Невдоволення умовами життя в інших регіонах	17,6
Небажання інтегруватися в нову громаду	10,4
Віра в обіцянки окупаційної влади щодо економічних чи соціальних переваг	10,1
Переконаність у швидкому закінченні окупації	9,7
Більш стабільні умови життя на тимчасово окупованій території порівняно з місцями переміщення	5,7
Відчуття безпеки на тимчасово окупованій території через відсутність активних бойових дій	4,5
Відсутність доступу до засобів інформації, що об'єктивно висвітлюють ризики повернення	3,6
Відчуття обов'язку перед рідним краєм	3,1
Інше	1,5
Важко відповісти	7,2

ріше соціального виживання (як відповідь на труднощі адаптації в новому середовищі), а з іншого боку має прояви вимушеної подвійної ідентичності, в межах якої люди визнають себе українцями, але вимушені повертатися в окупаційний простір. Це пояснює й достатньо невелику кількість згадувань щодо віри в обіцянки окупаційної влади щодо економічних чи соціальних переваг — 10,1%, що вказує на те, що відкрите прийняття нової російської ідентичності лишається скоріше винятком, ніж нормою.

Висновки

Підбиваючи підсумки, акцентуємо увагу на ключових результатах проведеного дослідження.

- 1) Ідентичність українців, які залишились на тимчасово окупованих територіях України, перебуває в стані глибокої гібридизації, соціальної мутації й певного рівня адаптивного балансування між зовнішнім конформізмом і здебільшого латентним спротивом. Соціальні та релігійні ідентичності в умовах як довготривалої (понад 10 років), так

- і умовно меншої окупації (3 роки) не постають фіксованими та сталими структурами. Здебільшого їх можна охарактеризувати як плинні конфігурації, які постійно змінюються під впливом політичного та пропагандистського тиску, суттєвої інформаційної ізоляції та втручання навіть у релігійну сферу.
- 2) Особливістю сучасного ідентичнісного поля на тимчасово окупованих територіях є складноструктуроване функціональне розщеплення між публічним і приватним: показова/публічна лояльність до окупаційної влади дедалі більше має характер примусового, вимушеного або раціонального пристосування, тоді як приватна, внутрішня ідентичність – зокрема національна та релігійна – зберігається у формі пам'яті, мовної (прихованої) практики, родинних зв'язків або звичних традиційних практик.
 - 3) Окремим вектором трансформації соціального простору на тимчасово окупованих територіях є релігійна сфера, де інституційна присутність РПЦ супроводжується пояснювальною сакралізацією військової агресії та нав'язуванням мілітаризованої релігійної риторики, яка має прояв у практиках молитв та служінь.
 - 4) Мотиви повернення до тимчасово окупованих територій пов'язані переважно з побутовими, економічними та сімейними/родинними факторами, тоді як моральні або ідеологічні чинники мають незначний вплив. Це ще раз підкреслює, що ідентичнісна трансформація не є наслідком свідомої підтримки окупаційного порядку, а формується в умовах нестабільного соціально-економічного середовища та адаптаційних труднощів.
 - 5) Емпірично зафіксованою ознакою окупаційної політики РФ є впровадження системного соціально-ідеологічного контролю, що виявляється в зміні календаря свят, домінуванні пропаганди в освітньому, культурному та релігійному просторах. У відповідь на це місцеве населення демонструє амбівалентні практики поведінки, де підтримка або участь у штучно сконструйованих ритуалах/заходах часто не є результатом зміни ідентичності, а радше – зовнішньою адаптацією при збереженні внутрішньої лояльності до України.

Література

- [1] Mišović, Dušan. 2022. Conformity and Deviance. *Sociológia - Slovak Sociological Review* 54 (6): 523–538. <https://doi.org/10.14712/23363525.2022.6>
- [2] Xue, Yang. 2023. Conformity and Collective Memory: The Influence of Group Identity. *The Proceedings of the National Academy of Sciences* 120 (12). <https://doi.org/10.61173/tpnq8k30>
- [3] Patacchini, Eleonora, and Yves Zenou. 2010. Social Networks and Parental Behavior in the Intergenerational Transmission of Religion. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1622142>
- [4] Sage, George H. 2007. Resistance. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by George Ritzer. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss238>

- [5] Beal, Becky. 1995. Disqualifying the Official: An Exploration of Social Resistance through the Subculture of Skateboarding. *Sociology of Sport Journal* 12 (3): 252–267. <https://doi.org/10.1123/ssj.12.3.252>
- [6] Hynes, Maria. 2013. Reconceptualizing Resistance: Sociology and the Affective Dimension of Resistance. *The British Journal of Sociology* 64 (4): 559–577. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038>
- [7] McFarland, Daniel A. 2004. Resistance as a Social Drama: A Study of Change-Oriented Encounters. *American Journal of Sociology* 109 (6): 1249–1318. <https://doi.org/10.1086/381913>
- [8] Fox, Nick J., and Pam Alldred. 2017. Social Structures, Power and Resistance in Monist Sociology: (New) Materialist Insights. *Journal of Sociology* 53 (4): 792–808. <https://doi.org/10.1177/1440783317730615>
- [9] Hogg, Michael A. 2016. Social Identity Theory. *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory*, edited by Shelley McKeown, Reeshma Haji, and Neil Ferguson, 3–17. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1
- [10] Marilyn B. Brewer. 2001. Identity Problems in Multinational Societies. *Political Psychology* 22 (2): 267–282. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229>
- [11] Hornsey, Matthew J. 2008. Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review. *Social and Personality Psychology Compass* 2 (1): 204–222. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x>
- [12] Jenkins, Richard. 2000. Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. *Current Sociology* 48 (3): 7–25. <https://doi.org/10.1177/0011392100048003003>
- [13] Євтух, Володимир. 2014. Поліетнічність як конструкт *modus vivendi*. *Сучасні тенденції модернізації суспільства*. 4: 70–78. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-4/8.pdf>
- [14] Werbner, Pnina. 2010. Religious Identity. *The SAGE Handbook of Identities*, edited by Margaret Wetherell and Chandra T. Mohanty. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446200889.n14>
- [15] Ysseldyk, Renate, Kimberly Matheson, and Hymie Anisman. 2010. Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective. *Personality and Social Psychology Review*. 14 (1): 60–71. <https://doi.org/10.1177/1088868309349693>
- [16] Hervieu-Léger, Danièle. 1998. Religion as a Chain of Memory. *International Sociology* 13 (2): 213–229. <https://doi.org/10.1177/026858098013002005>
- [17] Herbert, David. 2006. Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World. *Nova Religio* 10 (2): 137–142. <https://doi.org/10.1525/NR.2006.10.2.137>
- [18] Coleman, Simon, and Peter Collins, eds. 2006. Religion, Identity and Change: Perspectives on Global Transformations. Routledge. <https://www.routledge.com/Religion-Identity-and-Change-Perspectives-on-Global-Transformations/Coleman-Collins/p/book/9781138275874>
- [19] Титаренко, В. 2021. Трансформація релігійної ідентичності в контексті глобалізації: причини та наслідки. *Cxid*. 1 (1), 43–47. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(1\).225560](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(1).225560)

- [20] Осипчук, А., і Суслов, А. 2024. Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія* 7: 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111>
- [21] Зубченко, Олександр. 2022. Колабораціонізм як проблема: фактори та особливості формування в умовах російської окупації. *Політичне життя*. 3 (55): 75–80. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)
- [22] Никифорова Н., Чаплик М. та Сікорська І. 2022. Повсякденне життя абітурієнтів освітніх центрів «Донбас-Україна» (Соціологічне дослідження). *Міжнародний науковий журнал університетів та лідерства*. (14), 30–41. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-30-41>
- [23] Курило, Н. О. 2019. Погляд молоді з тимчасово окупованих територій на події в Україні 2014–2019 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* 6(329) Ч.1: 16–25. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6\(329\)-1-16-25](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-16-25)
- [24] Collard-Wexler, Adam. 2013. Rebel Alliances and Civilian Cooperation: The Logic of Collective Insurgency. *Columbia University Academic Commons*. <https://doi.org/10.7916/D8BZ6D8M>
- [25] Darden, Keith. 2009. Resisting Occupation: Mass Schooling and the Creation of Durable National Loyalties. Manuscript, Georgetown University. <https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/11/book-overview.pdf>
- [26] Active Group. 2025. Звіт за результатами глибинних інтерв'ю з респондентами з тимчасово окупованих територій (ТОТ) за темою «Ідентичність». <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanih-teritoriyax/>

References

- [1] Mišovič, D. 2022. Conformity and deviance. *Sociológia - Slovak Sociological Review*, 54(6), 523–538. <https://doi.org/10.14712/23363525.2022.6>
- [2] Xue, Y. 2023. Conformity and collective memory: The influence of group identity. *The Proceedings of the National Academy of Sciences*, 120(12). <https://doi.org/10.61173/tpnq8k30>
- [3] Patacchini, E., & Zenou, Y. 2010. Social networks and parental behavior in the intergenerational transmission of religion. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1622142>
- [4] Sage, G.H. 2007. Resistance. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. G. Ritzer (Ed.), Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss238>
- [5] Beal, B. 1995. Disqualifying the official: An exploration of social resistance through the subculture of skateboarding. *Sociology of Sport Journal*, 12(3), 252–267. <https://doi.org/10.1123/ssj.12.3.252>
- [6] Hynes, M. 2013. Reconceptualizing resistance: Sociology and the affective dimension of resistance. *The British Journal of Sociology*, 64(4), 559–577. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038>

- [7] McFarland, D. A. 2004. Resistance as a social drama: A study of change-oriented encounters. *American Journal of Sociology*, 109(6), 1249–1318. <https://doi.org/10.1086/381913>
- [8] Fox, N. J., & Alldred, P. 2017. Social structures, power and resistance in monist sociology: (New) materialist insights. *Journal of Sociology*, 53(4), 792–808. <https://doi.org/10.1177/1440783317730615>
- [9] Hogg, M. A. 2016. Social identity theory. *Understanding peace and conflict through social identity theory*. S. McKeown, R. Haji, & N. Ferguson (Eds.), Springer. p. 3–17. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1
- [10] Brewer, M. B. 2001. Identity problems in multinational societies. *Political Psychology*, 22(2), 267–282. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229>
- [11] Hornsey, M. J. 2008. Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 204–222. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x>
- [12] Jenkins, R. 2000. Categorization: Identity, social process and epistemology. *Current Sociology*, 48(3), 7–25. <https://doi.org/10.1177/0011392100048003003>
- [13] Evtukh, V. 2014. Polietnichnist' yak konstrukt modus vivendi. *Suchasni Tendentsiyi Modernizatsiyi Suspilstva*, 4, 70–78. <https://stmm.in.ua/archiv/ukr/2014-4/8.pdf>
- [14] Werbner, P. 2010. Religious identity. *The SAGE Handbook of Identities*. M. Wetherell & C. T. Mohanty (Eds.). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446200889.n14>
- [15] Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. 2010. Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60–71. <https://doi.org/10.1177/1088868309349693>
- [16] Hervieu-Léger, D. 1998. Religion as a chain of memory. *International Sociology*, 13(2), 213–229. <https://doi.org/10.1177/026858098013002005>
- [17] Herbert, D. 2006. Religion and civil society: Rethinking public religion in the contemporary world. *Nova Religio*, 10(2), 137–142. <https://doi.org/10.1525/NR.2006.10.2.137>
- [18] Coleman, S., & Collins, P. (Eds.). 2006. Religion, identity and change: Perspectives on global transformations. *Routledge*. <https://www.routledge.com/Religion-Identity-and-Change-Perspectives-on-Global-Transformation/s/Coleman-Collins/p/book/9781138275874>
- [19] Tytarenko, V. 2021. Transformatsiya relihiynoyi identychnosti v konteksti hlobalizatsiyi: prychny ta naslidky. *Skhid*, 1(1), 43–47. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(1\).225560](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(1).225560)
- [20] Osypchuk, A., & Suslov, A. 2024. Vyklyky dlya sotsial'noy zghurtovanosti pisly deokupatsiyi: Sotsial'no-politychna reintegratsiya ta stavlennya do meshkantsiv tymchasovo okupovanykh terytoriy. *Naukovi Zapysk NaUKMA. Sotsiologiya*, 7, 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111>
- [21] Zubchenko, O. 2022. Kolaboratsionizm yak problema: Faktory ta osoblyvosti formuvannya v umovakh rosiys'koyi okupatsiyi [Collaborationism as a problem: Factors and features of formation under Russian occupation]. *Politychne Zhyttya*, 3(55), 75–80. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)

- [22] Nykyforenko, N., Chaplyk, M., & Sikorska, I. 2022. Povsyakdenne zhyttya abiturientiv osvithnikh tsentriv 'Donbas-Ukrayina'. *Mizhnarodnyy Naukovyy Zhurnal Universytetiv ta Liderstva*, (14), 30–41. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-30-41>
- [23] Kurylo, N. O. 2019. Pohlyad molodi z tymchasovo okupovanykh terytoriy na podiyi v Ukrayini 2014–2019 rr. *Visnyk Luhanskoho Natsional'noho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni Nauky*, 6(329) Ch.1, 16–25. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6\(329\)-1-16-25](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-16-25)
- [24] Collard-Wexler, A. 2013. Rebel alliances and civilian cooperation: The logic of collective insurgency. Columbia University Academic Commons. <https://doi.org/10.7916/D8BZ6D8M>
- [25] Darden, K. 2009. Resisting occupation: Mass schooling and the creation of durable national loyalties. Georgetown University Manuscript. <https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/11/book-overview.pdf>
- [26] Active Group. 2025. Zvit za rezultaty hlybynnykh interv'yu z respondentamy z tymchasovo okupovanykh terytoriy (TOT) za temoyu «Identychnist'». <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanix-teritoriyax/>

TRANSFORMATIONS IN EDUCATION IN THE CONTEXT OF AI (PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

Andrii Kyrychenko¹, Zoya Stezhko²

Abstract. The ability of philosophical methodology in optimizing the outputs of scientific and pedagogical study of artificial intelligence (AI) and its implementation in the educational process are analyses in the paper. Implementation of philosophical and methodological principles into a certain scientific research makes possible to highlight that the society forms intellect of a personality; artificial intelligence as a direct analogue of authentic intelligence can only exist in fantasy or as an ideal. Positive aspects of the use of AI are outlined, as well as main threats from its use which are of a methodological nature. In particular, scientific and pedagogical work will be carried out using simplified models of thinking and in a partly artificial reality. Examples of the introduction of philosophical methodology into scientific and pedagogical research are shown with the following goals: to stay within the philosophical line of measure; to reach the stage of tolerance, psychological stability. It is pointed that such threats could only be minimized but only on the global scale applying philosophical methodology. Conclusion: the task is extremely complex, but it is adequate to the complexity of AI challenges; its solution is possible only on the basis of combining efforts of politics, philosophy, ethics, psychology, economics and pedagogy. At this stage, philosophical and methodological guidelines in scientific and pedagogical activities can be taken into account as markers.

Keywords: authentic intelligence, artificial intelligence, philosophical methodology, conceptual unity, contradiction, freedom, philosophical line of measure, academic integrity

Introduction

Currently, the relevance of the topic of artificial intelligence and its modifications is growing rapidly. The prospects of the global influence of artificial intelligence determine global tasks for educators and scientists to train personnel and expand scientific and pedagogical capabilities in the formation of a dynamic balance of danger (harm) and benefits in the process of its application. At the same time, we draw attention to the specifics of today's situation. It is no longer just a question of expanding AI access to educational information and continuing scientific and pedagogical research. It is about the need for a quali-

¹ Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine. kyrychenkoam@kntu.kr.ua, <https://orcid.org/0000-0002-4335-9588>

² Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine. zoiastieg@u.kr.net, <http://orcid.org/0000-0002-0172-4487>

tative leap in this process, which provides a sharp intensification of the efforts of teachers and scientists, the formation of a “trajectory of modern theoretical generalizations and motivational orientation of the education of the future” [1, P. 78]. This position about art education, in our opinion, also corresponds to the mission of philosophy. The formation of a trajectory of modern theoretical generalizations in the study of AI presupposes their deepening into the field of philosophical methodology (of course, along with the use by educational practitioners and educational researchers of the possibilities of interdisciplinary and general scientific methods). Only it brings the research of certain AI manifestations (or their totality) into the general strategic direction, intensifying and optimizing this process.

Another important feature of philosophical methodology is its connection with folk wisdom, with common sense of an ordinary citizen, that is the main mass consumer of artificial intelligence achievements. And this is the main condition for the prevailing of benefits over threats from its application, because (ideally) it leads to the correspondence of AI achievements to the personal interests of each citizen. All of the above determines the relevance of the topic of our article.

Analysis of recent studies and publications

From a rather rich list of publications on artificial intelligence and its modifications, we will focus on the analysis of scientific studies that summarize its typical assessments and implementation possibilities.

A. Panukhnik, calls artificial intelligence “an effective and modern pedagogical mechanism” of combining education and science, but rightly points out that “it is worthwhile to dwell on highlighting and detailed analysis of the key advantages and negative sides of AI use in education and the search for higher school applicants” [2, p. 207]. Wankhede deepens the study of artificial intelligence, comparing its modifications ChatGPT, Bing Chat and ChatGPT-4, and argues for the feasibility of their use and capabilities in the educational process [3].

M. Halaweh is an active supporter of the idea of implementing artificial intelligence in the educational process; he substantiates the opinion that combining students’ creativity with artificial intelligence will give high results, freeing them from routine work, and gives recommendations on the effective application of artificial intelligence in teaching and research [4].

M. Farrokhnia, S. K. Banihashem, O. Noroozi & A. Wals, while appreciating artificial intelligence (as means of personalizing learning, expanding the information base), see it as a threat to virtue through the spread of plagiarism and a danger of cognitive skills decline. Recommendations for practitioners to master the technology of artificial intelligence are noteworthy [5]. M. Sullivan, A. Kelly, P. McLaughlan also, expressing their hope that the use of AI will improve student performance, specify the risks. And these are problems of morality, virtue, and the loss of critical thinking skills by applicants. They see the solution in a call for active, public discussion by the academic community of the topic of artificial intelligence in education [6].

Yu N. recognizes both the benefits of artificial intelligence (e.g. assistance to knowledge seekers with disabilities) and potential threats to education

on. Among the dangers of implementing artificial intelligence in education, he singles out the difficulty of verifying the reliability of scientific works, the ability of AI to spread misinformation, and excessively high trust in artificial intelligence. Yu N. concludes that since the expansion of artificial intelligence in education entails a fundamental rethinking of pedagogy itself, the existing research on AI is not enough and should be continued and deepened [7] is valid.

“A fundamental rethinking of pedagogy itself” involves the inclusion of the content of philosophical methodology (categories, principles, methods) as the core of the general competencies of future specialists¹, as the leading narrative of pedagogical research and social engineering. But it is so hard. Even a brief analysis of studies and publications reveals two problems.

Problem one. There is a danger of simply “slicing” the facts and fragmenting the research. After all, most articles describe and analyze all new research results of individual AI manifestations and individual facts of their implementation in practice. As a result, a conditional horizontal chain of cause-and-effect relations of one fact with another is formed as a supposed basis for a future theory.

The origins of such logic are known to be in the sphere of everyday thinking, common sense. But philosophical methodology warns that such an attitude has no prospects in scientific research, because a fact as an objective single phenomenon does not exist in principle; a fact is perceived mainly through a “network” of subjective preferences and has a hand “fan” of interpretations. Therefore, if we continue AI research in this paradigm — in the paradigm of mere accumulation of facts and results of inductive analysis — we can expect a “bad infinity” (to use Georg Hegel’s expression) — research and discussions will enter the mainstream of populism and eclecticism, and their implementation — the “mainstream” of chaos — possibly on a global scale.

Problem two. Deepening inductive research and discussions can lead to deepening disagreements (let’s also take into account a person’s attributive ability to absolutize his own position, which often turns into emotional aggressive conviction). And “deep disagreements are characteristically resistant to rational resolution” [8, P. 1], and therefore resistance to truth.

But the logic of the inductive formation of knowledge (conceptual unity) from the mass of facts and the mass of their perceptions in the methodological paradigm is different. “It presupposes a certain ‘cognitive vertical’, namely, a consistent deepening of consciousness — from a multiplicity of primary diverse ideas about reality to the reflection of this reality at the conceptual, and then at the categorical level” [9, P. 198]. That is, knowledge is being formed in sequence — ordering certain facts — their meaningfulness (finding causal link, “semantic nodes”) — building a conceptual scheme (argumentation scheme) at the beginning from concepts, then from the philosophical categories, which — finally — represents itself an extremely broad basis for scientific study and its implementation in use.

“The difficulties of conceptualization”, even ways of determining the “conceptual content of perception” [10, P. 88], are extremely great. The difficulties

¹We are impressed by the words of A. Kapiton: “It has been proven that the professional competence of specialists is not a simple sum of knowledge in all principles of university graduates, but is the result of a formed set of general cultural, professional and general competencies” [11, P. 49].

of realizing the deductive requirements of philosophical methodology, including in the field of AI, also pose a huge problem. But if not taking this way, talking about optimizing the future through the use of artificial intelligence on a global scale is very difficult.

Does all of the above mean that the process of understanding and determining ways to implement AI is now going down the wrong path? Of course not. Analysis of publications shows:

- 1) the beginning of the classical study (comprehension) of the new and its implementation in the practice of social life;
- 2) diversity, some contradiction of analysis and “ambivalence” of AI implementation, which indicates that the conceptual unity, synthesis of knowledge as a result of the accumulation of the critical mass of information and its analysis are possible in the future;
- 3) through numerous, various studies and implementation, the philosophical principle of continuity is partially realized as the objectively necessary preservation and further development of everything rational, that has been reached at previous stages, without which a significant moving forward is impossible either in knowledge or in the practice of implementation.

Outputs about the need to continue and deepen the analysis of such a phenomenon as artificial intelligence and its modifications indicate, rather, an intuitive understanding of the regularities of this process among scientists and pedagogies. And the use of the characteristics “partially”, “possibly” indicates some approximations, chaoticalyness of the direction of studies, but sometimes great efforts with low results.

In general, we can draw the following conclusion. The absence of a natural connection between philosophical methodology and specific scientific methods of any research, including artificial intelligence, is normal and even necessary at the initial stage of accumulating a critical mass of the results of an inductive analysis of individual facts. But today scientists already need efforts combining of scientific methods and philosophical methodology since the studies of the manifestations of artificial intelligence, as it seems to us, begins gradually to “go in circles”. Therefore, the further inductive analysis advisable to carry out in line with the deduction of philosophical methodology, along the “cognitive vertical”.

Based on above mentioned, **the purpose** of the study was to argue for the need to take into account philosophical and methodological settings and their capabilities in the formation of a dynamic balance of the danger and the benefit from the application of artificial intelligence and its modifications in scientific and pedagogical activities.

Research results

At the beginning, let us briefly clarify the thesis about the need to turn up to philosophical methodology as a condition for the effectiveness of scientific and pedagogical research of artificial intelligence and its modifications. In general, philosophy is outside of science and does not pretend to be objective and unambiguous of its knowledge, but it concentrates in itself the thousand-year

wisdom of generations and is “the intellectual scouting” in getting knowledge. This is what allows giving a priority to abstract provisions and deductive conclusions, which form general strategic direction for certain scientific research. The brilliant answer to the question which philosophical school or direction belong the abstract provisions are meant? — Georg Hegel said — “different systems which the history of philosophy presents are not irreconcilable with unity” [12, P. 12], “we may either say, that it is one philosophy at different degrees of maturity: or that the particular principle, which is the groundwork of each system, is but a branch of one and the same universe of thought” [ibid.].

Let us briefly analyze the level of general understanding of artificial intelligence at present. The review of publications shows that there is no clear, unambiguous definition for AI yet. Numerous definitions are limited due to its versatility. Typical definitions of AI are through a set of features known today, for example: “Artificial intelligence (AI) is a certain set of methods, types and means, including hardware and software, that implement one, some or all cognitive functions (CF), sufficiently equivalent to human cognitive functions” [13, P. 47]. However, such methods of defining AI, firstly, are unlawful in the methodological aspect — artificial intelligence cannot exist as a direct analogue for authentic intelligence — it exists in this form only in fantasies or as an extremely expressed value, i.e. the ideal (a feature of the ideal is also fundamental unattainability, and imperativeness of performance; it is there as an organizing power that turns people’s existence into a purposeful process); secondly, the permanent “approximate” equate of artificial and authentic intelligence contains a danger of a psychological nature: it contributes to over excessive mental pressure of the mass consciousness. That’s why the time has come, in our opinion, to form a stricter “framework” for the study of AI although the polyvariance of definitions of AI is rightful at the beginning, where the psychological and philosophical, and methodological aspects will be taken into account.

Today it is already generally acknowledge that the artificial intelligence system could be adapted to educational needs and goals of almost every participant in the pedagogical process in accordance with its characteristics and capabilities (i.e., it can optimize an individual approach based on variable data). But research and teaching methods that are part of the AI discourse are often used chaotically (i.e. outside the system), with a strong sensory component; sometimes the first, intermediate or superficial results of the analysis are absolutized; global conclusions are made based on one or a combination of several methods. This is a “trap”, since such conclusions will be only partially reliable, and together with the area of research, they expand the share of approximation and, as a result, confusion. And “...today most students have a low threshold of understanding of the importance of personal data protection; they are gullible; ... have a poor understanding of the workings of social network algorithms; they do not distinguish fact from judgement; they have a low level of critical thinking when consuming information. As a result, students are easy to manipulate, they believe misinformation; ... unconsciously commit criminal acts and share personal data without realising the potential consequences” [14, P. 67]. Note - if students “do not distinguish fact from judgement; have a low level of critical thinking when consuming information”; do not know from what

general positions it is necessary to check specific information, it means that our education has problems in the field of philosophical methodology.

First, let's highlight the main thing. On the background of growing confusion and anxiety in comprehending the manifestations of AI, a panic expectation of "complete fusion" of artificial and authentic intelligence in the near future is forming. But there is a methodological attitude of rational philosophy and philosophy of science about the determining role of the social factor in the formation of intelligence, and it says: the intelligence of an individual is formed only by society. The creation — artificial intelligence — will never surpass its creator — society; it can only infinitely approach the original — authentic intelligence, which includes rationality (and formal logic as its basis), creativity, irrationality and emotionality. AI "thinks" and acts when the discoveries of geniuses are transferred to university textbooks. Therefore, we do not consider it legitimate to refer to any modifications of artificial intelligence as an objective cause of crises. These are manifestations of the existentiality of human fear, i.e. the underlying "willingness to be afraid". But we believe that "AI not only conceals the complex, contradictory nature of cognition, but also underestimates the role of the subject and his or her ability to make intellectual efforts" [15, P. 71].

Here it is important to pay attention to an essential danger — complete identification of formal logic and rationality (inherent in the sphere of common sense) can lead us into a false space of neglecting rationality in the methodological aspect. The theory of rational argumentation is much broader than formal logic, it is a methodology of persuasion through: the value of a rational argument; the coherence of arguments; the acceptability of an argument (taking into account cultural and ideological contexts); the rhetorical and sensual persuasiveness of an argument (philosophers joke that nothing persuades like a properly constructed speech). But artificial intelligence functions only according to the algorithms of formal logic, and this has given rise to a very dangerous tendency in education, namely, prolonged computer use unwittingly leads to a certain "narrowing" of a student's authentic intelligence, reducing it to a "computer" (i.e. formal-logical) way of thinking as a contradiction to creative thinking. With the long-term dominance of computer "intelligence", the educational process loses the need and then the opportunity to apply creative initiative in irrational forms of cognition, where subjectivity plays a humanistic role. When developing methods and forms of work organisation in the sphere of education, social engineering, we consider it necessary to take this danger into account.

Let us demonstrate the usefulness of taking into account philosophical methodology in the study and use of AI and its modifications in higher education using example of the functioning of the principle of contradiction.

1. The philosophical principle of contradiction is important for scientific and pedagogical activity. The contradiction of reality (Hegel - "Contradiction leads forward") naturally extends, 1) to man - "...in man creature and creator are united: in man, there is not only matter, shred, excess, clay, ... chaos; but there is also the creator, the sculptor, the hardness of the hammer, the divinity of the spectator and the seventh day do you understand this contrast?" [16, P. 226] to society - one of the main reasons for social progress is the contradiction

between the desire for a goal and the impossibility of its implementation at the present time; 3) to public consciousness - the contradiction between the truths of common sense and the philosophical vision of essence (...“sound” common sense. It harps on the demand for palpable utility and inveighs against knowledge of the essence of beings, which essential knowledge has long been called “philosophy” [17, P. 1]. It follows that every innovation, inevitably, constitutes a unity of positive and negative, in the social aspect — good and bad. Therefore, the main condition for optimising the result of activity is to observe the philosophical line of measure. For a person of common sense this methodological attitude looks understandable (it has even entered folk wisdom through proverbs) and solvable. In reality, this task is so complex, so important - but it is adequate to the complexity and importance of AI challenges. Read more:

Philosophers have described innate human qualities that have a negative connotation for society: 1) the beginning of all our thoughts and actions is “personal interest” (C. Helvetius); 2) the desire for absolute freedom (i.e. arbitrariness) is inherent in human nature “genetically” (S. Freud); 3) the irrational trait of absolutization of one’s own position, one’s own rightness is innate (F. Nietzsche). This means that the power of personal interest is irrepressible and commensurate with the irrepressible craving for arbitrariness, with the absolutization of one’s own rightness; their unification leads to the fact that a person does not see (often does not want to see) the boundaries of the permissible, accepted by society as the norm and is not ready to observe the line of measure either in thinking or in actions. Friedrich Nietzsche said it with fury and pain: measure (proportionality): “is strange to us, let us confess it to ourselves; our itching is really the itching for the infinite, the immeasurable. Like the rider on his forward panting horse, we let the reins fall before the infinite, we modern men, we semi-barbarians — and are only in OUR highest bliss when we — ARE IN MOST DANGER” [16, P. 224].

Why is the principle of contradiction so important for the research and implementation of artificial intelligence? The point is that it becomes obvious that it is impossible to find only positive solutions to AI “problems”. Accepting the contradiction of reality as a regularity, in our opinion, will help to optimise the methods and techniques of social engineering in scientific and pedagogical activities, because the accents change: understanding the impossibility of completely eliminating something negative and undesirable reconciles with reality; leads away from absolutisation of one’s own opinion; “neutralises” the panic “readiness to be afraid”; directs research and implementation of AI in the social direction — the ability to find a single truth in opposites, develop tolerance and search for compromises.

There is also a danger, commensurate with the global nature of the problems of artificial intelligence. If local manifestations of subjective unfairness in the process of using AI achievements are left without proper response, it will entail not only a decline in the intellectual level of the nation: most importantly, there may be a stratification of young people into an elite — who have formed motivation, finances, “new habits of mind” [18] — and a much larger segment of young people who do not recognize the need to make the effort to acquire knowledge. By doing this, they objectively put themselves in a subordinate position. But these young people will also realize their desire for

freedom. And “...an increase in the number of young people who view freedom as a complete disregard for society threatens its very existence” [19, P. 21].

It is also becoming obvious that the implementation of artificial intelligence in practice is accompanied by a powerful psychological component. The real danger of a large-scale mental disorder of mankind is being realized. In the educational environment, the problem is no longer reduced only to the weakening of students’ cognitive abilities or the use of plagiarism. The worldview and psychological — “...and justice demands” [20] danger of formation of antisocial archetypes of youth comes to the global level. This is a huge force that can be “directed against particular forms and demands of civilization or against civilization altogether” [20, P. 22]. In the future, this stratification may lead to global social consequences.

We consider an adequate response to global problems and challenges of AI to be the formation of a deductive cognitive vertical, which will be based on the philosophical and methodological requirements of searching for a single truth in opposing approaches, searching for the immanent connection between freedom and responsibility, as well as other methodological requirements. In education, this is the introduction of highly specialized, interdisciplinary, general scientific models and research methods into the mainstream of philosophical methodology, which determines the direction of optimizing research results and implementing AI.

The sequence of deduction of the cognitive vertical: philosophical and methodological requirements (conceptual stage) — their rational understanding by interdisciplinary methodology through the analysis of cause-and-effect relationships (emotional-intellectual stage) — the formation of the “new normality” in the system of students’ value, for example, in fashion (emotionally expressive stage). This content should become the basis for the development of patterns, models and methods of work for teachers. As a result, the ambivalence of problems and the contradictory (up to the point of measure) nature of their solution in moral and psychological aspects will be perceived almost as a habit, and radicalism, emotional absolutization of one’s own position — almost as a deviation.

However simplicity of the implementation of this scheme in the practice of education is somewhat deceptive. Here lies a global problem that can cause radical emotions. It concerns not only the practice of the educational process, but also the activity of people in all spheres. This is the famous “healthy” human mind” (Heidegger). Its inconsistency distorts the essence. And then “philosophical beings are covered up and distorted, semblance comes to power. In it the non-essence of truth comes to the fore” [17, P. 8]. And scientific and pedagogical work will be carried out according to simplified thinking patterns and in conditions of a partly artificial reality. Conversely, constant consideration of the requirements of philosophical methodology will contribute to a significant increase in the efficiency of scientific and pedagogical research, models and methods of social engineering, even in such a complex field as artificial intelligence.

Conclusions and prospects for further research

All of the above defines both some initial conditions for the future grandiose work in the scientific and pedagogical sphere and the prospects for further research. The maximum (out of the possible) realisation of the requirements that AI puts forward to teachers and scientists is possible only on the basis of combining the efforts of philosophy, pedagogy, ethics, psychology, economics and (most importantly) politics. That is, approaches to its solution should be commensurate with the problem itself: the solution can only be comprehensive and on a global scale. Now, in our opinion, in the process of developing effective methods for determining the dynamic balance of benefit and harm from the use of AI achievements in education, it is advisable to take into account philosophical and methodological attitudes as markers, gradually translating them from individual manifestations of folk wisdom into a general theoretical system of necessary requirements.

However, our statements and assessments of the role of philosophical methodology in scientific and pedagogical activities to optimise the results of AI implementation in practice should be considered as a field for discussion and as a possible methodological guideline for further research.

References

- [1] Andrushchenko T.I., Andrushchenko T.V., Vashchenko K.. 2023. Philosophy of culture as a systemic paradigm of modern education. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 22. 77–86. <https://doi.org/10.31392/iscs.2023.22.077>
- [2] Panukhnyk O. 2023. Artificial intelligence in the educational process and scientific research of higher education applicants: responsible boundaries of AI content. *Galician economic journal*. 83. 4. 202–211. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.04.202
- [3] Wankhede C. 2024. ChatGPT vs Bing Chat: What's the difference and which one to use?. <https://www.androidauthority.com/chatgpt-vs-bing-chat-3292126/> [Accessed 01.02.2024].
- [4] Halaweh H. 2023. ChatGPT in education: Strategies for responsible implementation. *Contemporary Educational Technology* 15(2). 421–423. https://www.researchgate.net/publication/369040639_ChatGPT_in_education_Strategies_for_responsible_implementation [Accessed 01.02.2024].
- [5] Farrokhnia M., Banihashem S., Noroozi O. & Wals A. 2023. A SWOT analysis of ChatGPT: Implications for educational practice and research. *Innovations in Education and Teaching International*. <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2195846>
- [6] Sullivan M., Kelly A., McLaughlan P. 2023. ChatGPT in higher education: Considerations for academic integrity and student learning. *Journal of Applied Learning & Teaching*. 6 1, 3–40. <https://doi.org/10.37074/jalt.2023.6.1.17>
- [7] Yu H. 2024. The application and challenges of ChatGPT in educational transformation: New demands for teachers roles. *HELIYON*, <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e24289>

- [8] Aberdein A. 2019. Courageous Arguments and Deep Disagreements. *Topoi*. 40. 1205–1212. <https://doi.org/10.1007/s11245-019-09679-w>
- [9] Stezhko Z., Shalimova N. 2022. Problems and Prospects for the Formation of a General Methodology of Knowledge. *Philosophical Reflections. Filosofija-Sociologija*. 33. 3, 197–205. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v33i3.4765>
- [10] Kozak P. 2018. The Many Faces of Conceptualism. *Diametros*. 57. 88–100. <https://doi.org/10.13153/diam.1237>
- [11] Kapiton A. 2023. Information and Computational Competence of Future Information Technology Specialists. *Information Technologies and Learning Tools* 93. 1. 49–67. <https://doi.org/10.33407/itlt.v93i1>
- [12] Hegel H. 1830. *Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*. Part One. <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/sl/slintro.htm> [Accessed 01.02.2024].
- [13] Baranov O. 2018. The Internet of Things (IoT): Tuning of Services by Bots with Artificial Intelligence. *Information and Law*. 4(27). 46–70. <http://ippi.org.ua/baranov-ia-internet-rechei-iot-regulyuvannya-nadannya-poslug-robotami-zi-shtuchnim> [Accessed 01.02.2024].
- [14] Rudenko Yu., Drushlyak M., Chamonya V., Ostrog M. & Semenikhin A. 2023. Developing the ability of students to resist information influences. *Information Technologies and Learning Tools*. 94. 2. 54–71. <https://doi.org/10.33407/itlt.v94i2.5162>
- [15] Stezhko Z., Khmel T. 2023. Artificial intelligence as a sociocultural phenomenon: educational dimension. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 24. 68–74. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i24.295317>
- [16] Nietzsche F. 2013. *Beyond good and evil*. [EBook #4363]. Translated by H. Zimmern. <https://epub.us/wp-content/books/beyond-good-and-evil-by-friedrich-wilhelm-nietzsche.pdf/> [Accessed 01.02.2024].
- [17] Heidegger M. 2011. *On the Essence of Truth*. <https://aphelis.net/wp-content/uploads/2011/02/Martin-Heidegger-On-the-Essence-of-Truth.pdf> [Accessed 01.02.2024].
- [18] Heick T. 2020. *How 21st Century Thinking Is Just Different*. Retrieved from. <https://www.teachthought.com/critical-thinking/21st-century-thinking/> [Accessed 01.02.2024].
- [19] Bubnova I., Kazachenko O. 2018. Dynamics of the semantic content of the meaning of the word freedom. *Psycholinguistics*. 23. (2). 11–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2018_23_2_3 [Accessed 01.02.2024].
- [20] Freud S. 1930. *Civilization and its discontents*. <https://www.stephenhicks.org/wp-content/uploads/2015/10/FreudS-CIVILIZATION-AND-ITS-DISCONTENTS-text-final.pdf> [Accessed 01.02.2024].

Reviews

Рецензії

THE CIVILIZATION MISSION OF THE HUMAN MIND

*Volodymyr Muliar*¹

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА МІСІЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗУМУ

Володимир Муляр

Рецензія на книгу: Андрущенко Віктор Просвітницька одіссея розуму / Віктор Андрущенко. — Київ : Знання України, 2025, 523 с.

«Якщо Бог хоче покарати людину, він відбирає у неї розум. Людина ж без розуму перетворюється у тварину. За його відсутності вона піде на будь-який злочин, навіть проти людини і людяності. Така «людина» втрачає свої людські якості й стає «звіром», якому немає місця серед людей цивілізованого світу». Я цитую слова, які наводить Віктор Андрущенко на 14 сторінці своєї нової книги «Просвітницька одіссея розуму», яка нещодавно вийшла друком у видавництві «Знання України». Із задоволенням її прочитав і можу стверджувати, що перед нами, безсумнівно, чергова знакова праця відомого вченого.

Як і будь-яка цікава книга, «Просвітницька одіссея розуму» знакова в багатьох аспектах. Перший з них і ключовий, безперечно, стосується феномену, який заявлений в назві книги. Йдеться про розум. Абсолютно справедливо констатуючи той факт, що «від часу становлення людини як *Homo sapiens* і до наших днів розум подолав десятки, сотні, а може, й тисячі злетів і падінь, які не переживала, мабуть, жодна інша якість, притаманна людині» (с. 18), автор так само справедливо і без найменшої долі сумніву стверджує, що «можливість бути розумною істотою закладена в людині генетично, від народження» (с. 20). Цю думку він яскраво ілюструє на прикладі вчень видатних інтелектуалів минулого. Почавши з Гомера як автора безсмертних поем «Іліада» і «Одіссея», автор послідовно згадує сім давньогрецьких мудреців, Мілетську школу філософії, піфагорійців, мислителів елейської школи, софістів і багатьох інших. Особливий увазі читача пропонується видатна постать Платона, який фактично перший в історії західноєвропейської інтелектуалістики надав розуму якості «деміурга», що є не тільки інструментом пізнання природи і свого місця в ній, але й виступає засобом, який формує контури майбутнього розвитку світу. Далі послідовно з різними оцінка згадуються такі іме-

¹ Polissia National University, Zhytomyr, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-1585-7328>

на, як Р. Декарт, Е. Роттердамський, Н. Кондорсе, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Ніцше і багато інших. Навіть в тому короткому екскурсі про еволюцію ідеї розуму помітно, наскільки автор сповнений високим оптимізмом і абсолютною впевненістю в цивілізаційній місії людського розуму. І це створює особливе тло цієї книги, яка пронизана глибокою переконаністю в тому, що саме розум є тим універсальним і незамінним засобом вдосконалення не тільки людського світу, але і світу взагалі. Дозволю собі стверджувати, що книга Віктора Андрущенка — це не просто чергова знакова праця відомого вченого. Його «Просвітницька одісея розуму» — це своєрідний гімн розуму, абсолютне переконання автора у розумі як винятковій, а фактично сутнісній властивості людини як істоти, що, за блискучим висловом Еразма Роттердамського, якого цитує автор, «робить людину людиною» (с. 19), і втративши яку, за не менш блискучим висловом Марі Жана Антуана Ніколя де Кондорсе, про якого пише Віктор Андрущенко, людина стає демонічною силою історії (с. 19). Перефразовуючи Еразма Роттердамського, можна сказати, що книга Віктора Андрущенка наскрізь проникнута похвалою розуму!

Другою знаковою особливістю книги Віктора Андрущенка є вчасність її оприлюднення. Можливо, вона не мала б такої цінності років 30-40 тому або за такий самий час в майбутньому. Саме сьогодні «Просвітницька одісея розуму», як на мене, отримує свою особливу актуальність. І це легко пояснюється тими процесами, що відбуваються в сучасному світі, який перебуває в глибокій турбулентності. Звичайно, людська історія знала не один приклад перехідних процесів та епох, своєрідних, за влучним висловом К. Поппера, напружень цивілізації, коли людям здавалося, що світ зійшов з розуму і скоро наступить його кінець. Так було в часи життя і творчості славнозвісного Платона, коли ламалися вікові устої грецьких полісів, які сам давньогрецький геній дуже важко переживав і яким чинив опір, як міг. Так було і на зламі західноєвропейських часів Середньовіччя та Відродження, що прекрасно описав Й. Хейзінга. Дозволю процитувати його слова з праці «Осінь середньовіччя: Дослідження форм життєвого укладу і форм мислення в XIV та XV століттях у Франції і Нідерландах». Він писав: «Жодна епоха (мабуть в європейській історії — В. М.) не нав'яже людині думку про смерть з такою наполегливістю, як XV століття. Життя проходить на тлі безперервного заклик: *memento mori*. Ренесанс прийде лиш тоді, коли зміниться тон життя, коли приплив згубного заперечення життя втратить всю свою силу і ... повіє освіжаючий вітер...» (с. 149, 368). Очевидно, щось подібне було і на зламі XIX і XX століть, яке викликало низку видатних творів на зразок «Присмерку Європи» О. Шпенглера тощо.

В принципі, така сама епоха наступає і в наш час. З тією лише різницею, що сучасний світ увійшов в свою інформаційну епоху, що якісно вирізняє особливості його перехідних процесів від усіх попередніх в людській історії. Турбулентність нинішнього світу характеризується відкритим, здійснюваним без зайвих сентиментів, руйнуванням базових основ міжнародного порядку, створеного після Другої світової війни. Одним з суттєвих контекстів цього дуже небезпечного для доль багатьох народів, а можливо і для всього світу, процесу є той, що в останні десятиріччя світ

поступово сповзає в авторитаризм. Наростає і посилюється новітня хвиля диктатур. Це особливо видно по зовнішній політиці росії, яка за президента путіна набрала яскраво вираженого агресивного характеру. Його виступ на Мюнхенській безпековій конференції 2007 року, війна в Грузії, незаконна анексія Криму і, нарешті, широкомасштабна війна, яку російська агресивна держава розв'язала проти незалежної України — це послідовні кроки одного процесу перетворення сучасної росії в державу, яка відкинула міжнародне право, знехтувала базовими документами з міжнародної безпеки. А, значить, знехтувала і розумом. Особливу тривогу викликають дії нової американської адміністрації з її заявами щодо Гренландії, Панам, Сектора Гази та інших частин світу. Поки що недостатньо доказів, але дії американської влади лише посилюють побоювання про те, що сильні світу цього все менше і менше послуговуються розумом у своїх діях.

Особливості трансформаційних процесів сучасного світу, показані мною вище, є лише невеликою частиною суттєвих змін, які повною мірою охарактеризовані автором книги. Віктор Андрущенко, як і належить відомому вченому, мислить глобально. Зокрема, він пише: «Світ охопило безумство, і здається, що він падає в безодню... . Матеріальна і духовна культура, цивілізація загалом увійшли в зону соціальної турбулентності, потерпають від невизначеності, безперспективності. Людство розгубилось перед реальністю, втратило орієнтири, довіру до вічних загальнолюдських цінностей, міжнародних інститутів, до людей, а відтак — і до себе, до своєї здатності змінити світ (або щось у власному житті) на краще» (с. 37). Проте, як справедливо вважає автор книги, підстав для розпачу у людства немає. Варто лишень напружити мізки, ще раз уважно переглянути власну історію і усвідомити, що такі періоди в історії людства обов'язкові, бо, з одного боку, руйнують застарілі принципи життєдіяльності людини, а з іншого - змушують і залучають людей до переосмислення фундаментальних підвалин власного життя, сенсу історії, обрисів майбутнього. Єдине, що потрібно розуміти — це те, що витoki сучасної духовної кризи, на переконання Віктора Андрущенко, знаходяться у позаминулому столітті, де першим і головним серед низки її чинників стало «всеперемагаюче вчення марксизму», що безпідставно поширилось світом як нібито остання надія на загальне щастя, як нитка Аріадни, тримаючись за яку, людство зможе вийти з утаємниченого лабіринту всіх суспільних негараздів (с. 39). В книзі справедливо, на мою думку, піддаються критиці більшість теоретичних положень марксизму, які виявилися хибними. Серед них про: співвідношення мислення і буття; необхідність ліквідації приватної власності; визначальну роль матеріального виробництва над духовним, базису щодо надбудови; вчення про імперіалізм як останню, загниваючу стадію суспільного розвитку; історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму; соціалістичну революцію як рушійну силу прогресу; диктатуру пролетаріату як єдино можливу форму державності після перемоги соціалістичної революції; про статус націй («пролетаріат не має вітчизни»); відмирання соціалістичної держави, її переростання в комуністичне самоуправління; комунізм як єдино цивілізаційне майбутнє людства (с. 69).

Варто зазначити, що критичне ставлення автора книги до вчення марксизму визріло, очевидно, не сьогодні. Відомо, що ще на світанку україн-

ської незалежності Віктор Андрущенко одним з перших у вітчизняній філософії поламав застарілий на той час поділ цієї науки на діалектичний та історичний матеріалізм, запропонувавши напрям соціальної філософії, який відповідав світовим стандартам. А за кілька років видав дві знакові в цьому контексті книги: спочатку у співавторстві з Миколою Михальченком вийшов курс лекцій «Сучасна соціальна філософія» у двох виданнях, а потім одноосібний підручник для студентів «Історія соціальної філософії». Публікації з критичним переосмисленням марксизму ми можемо спостерігати і надалі, на протязі всієї творчої діяльності автора книги. Думається, що книга «Просвітницька одісея розуму» свідчить про остаточний розвив її автора з марксизмом. І це є ще однією знаковою особливістю цієї праці Віктора Андрущенка.

Неможливо оминати увагою ще одну знакову особливість «Просвітницької одісеї розуму». Йдеться про подолання наслідків «радянщини» сучасним українським соціумом. На мою думку, «радянщина» і «всеперемагаюче вчення марксизму» є в даному контексті органічно поєднаними явищами. Тому автор і розглядає ці проблеми послідовно одна за одною. Марксизм став теоретичною, а фактично ідеологічною опорою політичного режиму в колишній «імперії зла», а радянщина — її результируючою практикою. Ось чому, як справедливо зазначає Віктор Андрущенко, «радянщина» пронизувала собою всі сфери суспільного та індивідуального життя людей, починаючи від виробництва та матеріального життя в цілому і закінчуючи так званим «єдиним радянським народом», що був зітканий «силою партії» з різних етносів, народностей, націй та їх ментально різноспрямованих культур (с. 89). А сутнісними особливостями «радянського способу життя» стали подвійна мораль, відірваність влади і народу, втрата меж добра і зла, правди і брехні, зведення до нуля цінності людської індивідуальності та особистості тощо.

В контексті розвінчання автором «всеперемагаючого вчення марксизму» і подолання «радянщини» дозволю собі висловити власні думки. По-перше, щодо часу виникнення марксизму, особливо його політичної частини як найбільш категоричної у порівнянні з іншими складовими цього вчення. Цей час, як відомо, співпадає з низкою революційних подій в Європі 1848—1849 років. Зокрема, у Франції в 1845—1846 роках був неврожай, внаслідок чого наступного року розгорілась економічна криза. Замість того, щоб провести певні реформи і підтримати величезні маси голодних людей, розлючений уряд заборонив так звані обіди для людей. Така недальновидна політика французького правлячого класу збурила зубожілих людей, що і стало конкретним приводом до виступу їх проти уряду, який в лютому 1848 року переріс в революцію. В Німеччині в 1848 році виступи народних мас послідовно охопили Баден, Баварію, Кельн, Берлін. Повсталі вимагали політичних прав і свобод. В травні 1849 року повстання захопило Дрезден, далі поширилось на Рейнську область, яке було жорсткою придушене королівською армією. В Італії революція почалася на Сицилії, де безземельне селянство та робітники сірчаних копалень нещадно експлуатувалися і проживали в жахливих умовах. За подібним сюжетом розгорталися революційні події і в Астрійській імперії. Таким чином, можна констатувати, що виступи повстанців проти урядів вказаних країн були

зумовлені важким становищем великих мас людей і небажанням правлячих класів його покращити. Саме ця, на мою думку, недолуга, а фактично антинародна позиція правлячих верств вказаних країн стала не тільки причиною революційних подій, але й додатковою причиною надзвичайно категоричного змісту «Маніфесту комуністичної партії» поряд з тими причинами, на які справедливо вказує Віктор Андрущенко, характеризуючи хибність і шкідливість марксистського вчення. Звичайно, це ніяким чином не виправдовує хибність вчення основоположників європейського комунізму, але, можливо, допомагає додатково пояснити крайню категоричність «всеперемагаючого вчення марксизму».

По-друге, стосовно живучості «всеперемагаючого вчення марксизму», про яке роздумує автор книги. Як на мене, то корені цієї живучості також великою мірою лежать в змісті революційних подій середини XIX століття. Природне прагнення рівності великими масами обездолених людей, особливо в плані матеріальної рівності, були інтерпретовані засновниками марксизму як очевидцями і навіть учасниками тих процесів у якості прагнення фундаментальної основи соціальної справедливості. Така підміна понять логічно впливала з матеріалістичної філософії К. Маркса і Ф. Енгельса, а саме, їх базового принципу первинності матерії і вторинності духу. Думається, що і сучасні «модерні марксистки» виходять саме з цих, по суті, хибних постулатів, свідомо чи несвідомо експлуатуючи природні прагнення людей до соціальної справедливості.

По-третє, щодо «радянщини». Очищення від неї, якому автор книги абсолютно справедливо приділив дуже багато уваги, є винятково актуальним питанням для українців. Воно, на моє переконання, майже не є або не є зовсім актуальним для росіян в силу простої причини: ця маса людей генетично є «радянськими», якщо виходити з тієї характеристики «радянщини», яке дає Віктор Андрущенко в своїй книзі, а її я вважаю досить точною (с. 88, 92, 93, 105, 111, 120 тощо). Адже російський народ фактично вирощений в страшній суміші з ординської жорстокості, хамства і безкультур'я, багатовікової озлобленості та імперської агресивності, тотальної брехні, тобто всього того, що складає хребет «радянщини». Тому я впевнений, що «радянщина» цього народу почалася не з часів жовтневого перевороту 1917 року і захоплення влади більшовиками в росії. Корені російської «радянщини», на мою думку, були засіяні ще з ординських часів і послідовно та наполегливо вирощувались впродовж усієї історії московської, а потім і російської держави. А події, що пов'язані з монопольним впливом «всеперемагаючого вчення марксизму», лише посилили цю генетичну сутність російської людини. Ось чому я глибокий песиміст щодо використання «радянщини» з ментальності російського народу.

Зовсім по-іншому постає питання очищення від «радянщини» для українців. «Радянщина» генетично не притаманна нам, бо ми — інший народ, сформований в абсолютно інших, ніж росіяни, умовах: природних, історичних, соціальних тощо. Ми володіємо низкою таких первинних, даних нам від початку формування нашого народу як суспільності, особливостей, які корінним чином відрізняють нас від росіян. Це — і відомий антеїзм на противагу «кочівництву» росіян, і індивідуалізм на відміну від «общинності» московитів, і кордоцентризм, і низка інших важливих яко-

стей, притаманних українській ментальності. Однак, варто пам'ятати, що велика частина українців більше трьох з половиною сотень років існувала в рамках російської держави, а тому зазнала суттєвого впливу російської ментальності, яка насаджувалася нам, як і усім іншим народам величезної імперії. Саме цей факт особливо шкодить українцям зараз, коли ми прагнемо відродити первісну нашу природу. Тому процес очищення українців від «радянщини» повинен включати як звільнення від впливу «всеперемагаючого вчення марксизму», так і подолання наслідків впливу російської «радянщини».

Важливо сказати про ще одну знаковість книги Віктора Андрущенка. Червоною лінією, яка пронизує собою весь сюжет його праці, є висновок про органічний взаємозв'язок розуму з освітою, культурою і вихованням. Автор переконливо доводить, що такий взаємозв'язок ніколи в історії не переривався: злет розуму відбувався завдяки успішності освіти, культури і виховання, а «сон розуму» означав руйнування цивілізованих засад функціонування соціуму, занепад його освітніх і культурних основ. Остання теза змістовно висвітлена на прикладі сучасної росії. Віктор Андрущенко формулює не тільки свої власні думки з цього приводу (с. 13, 15, 16, 31 тощо), але й висловлювання відомих інтелектуалів минулого та сьогодення (Г. Гегель, с. 18, 30; І. Кант, с. 30; Ф. Бекон, с. 51 та ін.). І це не дивно. Бо, незважаючи на те, що, як зазначає сам автор книги, «в основі розуму — людська генетика природи» (с. 16), все ж таки «щоб жити по-людськи, треба навчитись працювати й полюбити працю, освоїти знання, історичний досвід, надбання науки і культури, людської повсякденної практики, настанови батьків, коротше кажучи, пройти горнило освіти і виховання, науки і практики, долучитись до глибокої гуманістичної культури» (с. 15).

Зазначу, що значна частина «Просвітницької одісеї розуму» (чотири розділи) присвячена темі освіти, яка для Віктора Андрущенка є чимось особливим. Вона завжди була тим засобом, за допомогою якого людина піднімалася до висот, робила з себе людину, відточувала свої надані від природи і набуті в процесі соціалізації людські сили. «Освіта, - справедливо пише автор книги, - відкриває людині навколишній світ, допомагає розібратись у хитросплетіннях «істини» і «похибки», «добра» і «зла», «красивого» і «потворного». Вона формує параметри світосприйняття, світобачення, світорозуміння людини, зрощує пріоритети, за якими людина рухається у майбутнє. Неувага до освіти, що нерідко практикувалась в історії тих чи інших народів, веде до виснаження, а далі — до втрати розуму, спричиняла їх блукання у пітьмі, часто зіштовхувала між собою у кровопролитних війнах, доводила до розпаду. І тільки «сонячний промінь» просвітництва відроджував і нарощував розум, дарував людству бачення єдино вірного шляху до виходу із тунелю, надихав на конструктивну працю» (с. 31).

Хочу підкреслити, що особливе ставлення автора книги до феномену освіти мене не дивує, адже сам автор є не просто відомим вченим-філософом. Практично все своє свідоме життя Віктор Петрович віддав освіті. Спочатку як студент філософського факультету, потім як викладач, що пройшов шлях від асистента до професора. Є у біографії Віктора Андрущенка і період, коли він обіймав високі посади Заступника міністра, Першого заступника Міністра освіти і науки України, де практично орга-

нізував підготовку та впровадив у життя Концепцію гуманітарної освіти України. А потім у нього визріла ідея філософії освіти — нового напрямку у структурі філософії як науки. Та її практична реалізація у вигляді Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України — унікальної і єдиної на теренах пострадянського простору наукової установи, головні завдання якої лежать у площині осмислення ролі та значення освіти в сучасному світі. А надалі — посада ректора одного з провідних педагогічних вишів України, яку він обіймає до сьогодні. Кому, як не йому знати, що таке людський розум і як він може бути зрощений освітою, культурою та вихованням! Ось чому я не здивований ні оригінальною назвою книги академіка Андрущенка, ні надзвичайно цікавим її змістом, і навіть стилем та формою створення.

І насамкінець. Я абсолютно переконаний, що рецензована мною книга Віктора Андрущенка — це не просто чергова монографічна праця, яких в його багаторічній науковій діяльності маса. Я думаю, що «Просвітницька Одісея розуму» не один раз ним обдумана і передумана, осмислена і перемислена, врешті вистраждана ним. Знаючи автора більше сорока п'яти років і будучи вдячним долі за те, що більшу частину свого свідомого і творчого життя є його вдячним учнем і колегою, дозволю стверджувати: Віктор Андрущенко йшов до творення цієї книги роками, можливо і протягом усього життя, прискіпливо відточуючи свій розум з метою духовно-світоглядного, інтелектуального та морального самовизначення. І це, можливо, найголовніша знаковість цієї праці автора і особлива її цінність для читача.

UKRAINIAN SOCIETY IN EMERGENCY CONDITIONS: SOCIOLOGICAL DIMENSION

Volodymyr Yevtukh¹

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Володимир Євтух

Рецензія на книги: Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 334 с.

Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 450 с.

Моніторинг соціальних змін «Українське суспільство», який здійснювався Інститутом соціології НАН України з 1992 року, а його результати публікувалися спеціальними випусками, зажив доброї слави як у теоретиків, так і у практиків. Його успіх ґрунтується на різнобічній й професійно відпрацьованій інформації про ключові аспекти суспільного життя нашої країни. До того ж, він насичений коментарями, що містяться у статтях, які у кожному випуску концентрують увагу на нагальних питаннях, характерних для періоду, у час якого відбувається конкретне соціологічне дослідження. Нагадаю, що у тематичних розділах палітра соціологічних (а у більш широкому сенсі соціальних) опитувань охоплює увесь спектр розвитку українського суспільства — від «економічної ситуації» до динаміки «соціальних змін» (скажімо, медичне обслуговування, благополуччя сім'ї, суспільна мораль, умови праці та дозвілля, громадянська та соціальна захищеність, міжнаціональні відносини та мова спілкування, місцеві контексти тощо), включаючи, як годиться для соціологічного опитування, демографічні дані респондентів.

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. yevtukh@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2746-2283>

Достовірність даних Моніторингу забезпечується стабільністю вивіреної науково закоріненої методики соціологічного дослідження, завдяки чому вибудовується тяглість переконливих інтерпретацій витоків та динаміки соціокультурних та політико-економічних ситуацій. Покликаюсь на авторів моніторингу: «Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить **1800 осіб** і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі. На першому щаблі здійснюють вибір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком, характерними для даної області й даного типу поселеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей громадської думки стосовно різних проблем» [3, С. 442].

Зазначу, що матеріали Моніторингу склали вагомий базис достовірної інформації, на основі якої дослідники і практики можуть прослідковувати траєкторії динаміки суспільних процесів в Україні впродовж тривалого часу й головне фіксувати реакцію громадян на них та на стан соціальних, політичних, культурних феноменів.

З 2022 року вибудовується новий формат наукової соціологічної інтерпретації подій в українському суспільстві. Для таких методологічних зрушень виявилися вагомі причини. Я їх зхарактеризував би цитатою з видання 2024 р. — вони зумовлені ситуацією «надзвичайності». Для більш широкого розуміння подам назву першого розділу цього видання «Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»: 5 кейсів дослідження громадської думки під час війни» [6, С. 5]. У виданні 2023 року ми знаходимо мету нового формату: «Війна як подія руйнівної збройної боротьби привносить у ці процеси потужний імпульс, що дестабілізує соціальні порядки й відносини. Що відбувається, наскільки значними є травми й uszkodження, які завдаються різним сферам співіснування в рамках держави, якими є реакції індивідів і груп, на що вони покладаються і з чим пов'язують свої надії, наскільки успішно і в який спосіб їм вдається послабити або навіть демпфірувати (гасити) негативний вплив на невіддільно пов'язану із суверенітетом і незалежністю єдність нації, які, власне, і є ціллю будь-якої зовнішньої агресії. Проте не війна з її жахливими, такими, що не піддаються раціоналізованому описові подробицями ані белетристикою, ані науковою мовою, є основним предметом уваги соціологів. А те, як люди чинять спротив її деструктивному впливові, як намагаються не дати розпастися солідарності, що є джерелом національної та державної свідомості, належності, тожсамості.

У пропонованій експертному і громадянському середовищу колективній монографії (як у попередній, так і у наступних монографіях — В.Є) містяться переважно узагальнені спостереження за тим, що відбувається в суспільстві загалом, а також з настроями та установками різних категорій населення...» [6, С. 9-10]. Нагадаю, що у виданні 2022 року був поданий інституційний ландшафт воєнного стану і наголошено на необхідності його

емпіричного вивчення [4, С. 41], а також йдеться про відбудову зруйнованого війною середовища, що саме по собі стає соціальною проблемою [4, С. 66].

Отже, поглянувши на архітекtonіку та палітру тем трьох видань і проаналізувавши контент тих чи тих їхніх розділів, ми можемо на цьому етапові зафіксувати такі особливості дослідницьких намірів науковців (які, до речі, успішно реалізуються) із провідної соціологічної установи нашої країни Інституту соціології НАН України:

1) щодо архітекtonіки видань, то в них опис українського суспільства здійснюється переважно у монографічному дизайнові — у першому винятково (2022 р.), а у другому і третьому (2023 р., 2024 р.) доповнюється таблицями, у яких представлені результати опитування. У цьому контексті нагадаю, що у попередніх випусках «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», як на мене, значний акцент робився на досить широкому представленні українського суспільства через громадську думку завдяки професійно опрацьованим таблицям;

2) контент інтерпретаційного супроводу (розділи в монографії) досить органічно корелюють з контентом представлених таблиць. На мою думку, це досягається завдяки адекватному методологічному підходові, вибір якого зумовлений рамками дослідницького (проблемного) поля — реальностями соціально-політичних станів, що породжуються російсько-українською війною, або ж конкретно російською агресією проти України;

3) поміж низки тем, які відтворюють широкий спектр (практично увесь спектр) життєвих проблем українського суспільства у воєнний період, і головно сприйняття їх і ставлення до них громадян України, я приверну увагу до тих, на яких, як мені здається, особливо наголошують дослідники:

а) *чинники резильєнтності* (стійкості) населення та стан солідарних відносин, що надзвичайно важливо у турбулентних ситуаціях, або ж як їх називають автори у стані «надзвичайності». Зокрема йдеться про моральний аспект, «який надає сили українському війську» [6, С. 132], про психологічну стійкість, про роль соціальної підтримки тощо. Аналіз джерел стійкості, дає підстави для твердження про те, що «українське населення вже тривалий час зберігає досить високий рівень стійкості, що підтримує процеси солідаризації в суспільстві» [6, С. 147]. До речі, висновок про те, що «на тлі великої екзистенційної загрози національній державності та соціетальної спільноти України суттєво зріс рівень легітимності її суспільного ладу для українських громадян» [5, С. 61], підтверджується ґрунтовно проаналізованими даними опитування;

б) попереднє твердження зберігає свою валідність не зважаючи на те, що в українському суспільстві, на думку респондентів, зберігаються *чинники, які живлять соціальну нерівність* [5, С. 134]. Більше того, емпірично доводиться наявність «оптимістичного тренду — пом'якшення сприйняття українцями соціальної нерівності» [5, С. 146], що, безумовно, сприяє «збільшенню соціальної солідарності і згуртованості у воєнний період» [5, С. 147];

в) до розуміння процесу творення й розуміння контенту резильєнтності українського суспільства супроти могутньої російської агресії додаються аргументації із *окресу політичної свідомості населення України та*

вибудовування парадигми національної безпеки. Автори звертають увагу на те, що державницькою парадигмою було прагнення «власними силами ... зміцнити підвалини національної безпеки» [5, С. 308]. Розвиток подій свідчить, що цей тренд, попри могутню підтримку України Європейським Союзом і Сполученими Штатами Америки, залишається і сьогодні актуальним. Стосовно політичної свідомості українців, то дані опитувань показують, що у межах преференцій на передньому плані знаходяться питання демократії; у цьому контексті я би пояснював відчутну присутність популістських орієнтацій українців тим, що вони «живляться надією людей, що там, де провалилися усталені партії та еліти, слід покладатися на простих і «незаплямованих» політиків із «народу» [6, С. 84];

г) щодо питань *функціонування економічного простору* України, то вони постійно перебувають у межах дослідницького поля і представлені як окремими інтерпретаційними розділами монографій, так і у таблицях, вміщених у двох останніх випусках. До того ж, щоб скласти системну картину оцінки респондентами економічної ситуації в країні, важливу інформацію можна почерпнути із відповідей на питання дотичних до суто економічних активностей, або ж похідних у результаті їхнього впливу. Власне, до тих, які є вислідом останніх, чи то на них впливають, скажімо, «Якою, на Ваш погляд, повинна бути державна політика України у сфері власності?», низка питань у розділі «Чого з наведеного вам не вистачає?»

д) органічною виявляється *увага дослідників до студентства* у надзвичайних ситуаціях. Одним із ключових висновків науковців у цьому контексті є: «Життя в екстремальних умовах війни змушує молодь переосмислити значення своєї професії та стимулює рефлексії щодо того, як майбутня професія може допомогти у покращанні ситуації в країні, відбудові країни після війни. Через повномасштабне вторгнення молодь замислюється про отримання нових знань, які стануть у пригоді в екстремальних умовах життя» [6, С. 343–344]. Завважу, що війна спонукає теоретиків і практиків (не тільки студентів) більш інтенсивно замислитися над актуальністю знань та їхню якість, які могли забезпечувати комфортну адаптацію носіїв цих знань на мінливому ринку праці з досягненням найбільшого рівня ефектації для особистого та в цілому для країни експоненційного розвитку не лише у турбулентних ситуаціях. До речі, у своїх статтях я почав занурюватися у цю вкрай важливу проблематику [1; 2].

е) *бачення свого майбутнього емігрантами*, які змушені були покинути країну у висліді воєнних дій. Погоджуюсь, що «Дослідження українських воєнних мігрантів, чисельність яких після понад два роки повномасштабної війни сягає близько 5 млн. осіб, є важливою частиною сучасної соціологічної рефлексії» [6, с. 346]. У цьому сюжетові актуально відтворювати причини еміграції громадян України за межі своєї країни, умови їхнього перебування у країнах прийому та їхні плани на майбутнє. Завважу, що ці завдання надзвичайно складні і потребують широкої емпіричної бази. У виданнях зроблені перші (здається, успішні) кроки на цьому шляху.

Безумовно, автори праць не залишають поза увагою й інші питання оцінки суспільних процесів громадянами України (тематизація громадянського дискурсу з проєкцією на перемогу, екологічні контексти війни, деякі аспекти здоров'я людей, соціальний захист ветеранів, специфіка державно-

конфесійних та суспільно-конфесійних відносин, трансформація ідентичності, питання місцевого самоврядування, медіаграмотність українців (до речі, науковці небезпідставно класифікують її як чинника стійкості/опору, принаймні у війні на інформаційному полі [6, С. 310] тощо).

Сподіваюсь, ті, хто зацікавиться більш глибокими пролегоменами фахівців-соціологів стосовно тих чи тих проблем розвитку українського суспільства в умовах російсько-української війни й реакції на них громадян України, скористаються електронною версією усіх трьох видань.

Література

- [1] Євтух В. 2024. Зумери і Альфа стають дорослими — які знання їм потрібні: контroversійні пролегомени. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Випуск 98. С. 5–13.
- [2] Євтух В. 2025. Освітній дискурс у пошуках оптимальних концептів: зарубіжні акценти. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки: збірник наукових статей. Вип. CLIX (159). — С. 5–24.
- [3] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 546 с.
- [4] Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
- [5] Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 334 с.
- [6] Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 450 с.

References

- [1] Yevtukh V. 2024. Zummary i alfa stayut doroslymy — yaki znannya yim potribni — kontroversiyni prolegomeny. Naukovyi chasopys Ukrayinskoho derzhavnogo universytetu imeni Mykhaila Dradomanova. Seriya 5. Pedagogichni nauky: realiyyi i perspektyvy. Vypysk 98. S. 5–13. [Summer and alpha become adults - what knowledge they need: controversial prolegomena. Scientific Journal of the Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University. Series 5. Pedagogical Sciences: Realities and Prospects. Issue 98. Pp. 5–13].
- [2] Yevtukh V. 2025. Osvitniy dyskurs v poshukakh optymalnykh kontseptziy: zarubizhni akzenty. Naukovi zapysky. Seriya: pedagogichni nauky: zbirka naukovykh stattey. Vyp. SLIX (159). S. 5–24. [Educational discourse in search of optimal concepts: foreign accents. Scientific notes. Series: Pedagogical sciences: collection of scientific articles. Issue SLIX (159). Pp. 5–24].
- [3] Ukrayinske suspilstvo: monitoryng sotsialnykh zmin. Vypusk 7 (21). [Ukrainian Society: Monitoring Social Changes. Issue 7 (21)]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2020. 546 s.

- [4] Ukrayinske suspilstvo v umovakh viyny. 2022: Kolektyvna monografiya. [Ukrainian society in wartime. 2022: Collective monograph]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2022. 410 s.
- [5] Ukrayinske suspilstvo v umovakh viyny. Rik 2023: Kolektyvna monografiya. [Ukrainian society in wartime. Year 2023: Collective monograph]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2023. 334 s.
- [6] Ukrayinske suspilstvo v umovakh viyny. Rik 2024: Kolektyvna monografiya. [Ukrainian society in wartime. Year 2024: Collective monograph]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2024. 450 s.

ЗМІСТ

ТРЕНДИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ	3
<i>Н. Морзе, М. Умрик, О. Струтинська.</i> Трансформація методологічної підготовки майбутніх учителів інформатики у процесі впровадження steam освіти в епоху штучного інтелекту	5
<i>О. Куклін, І. Іванова, Т. Боровик, С. Устиченко.</i> Створення імерсивного середовища як чинник забезпечення якості підготовки майбутніх фахівців	28
<i>О. Реєнт, І. Коляда, Я. Камбалова.</i> Роль усної історії у формуванні історичної пам'яті при вивченні російсько-української війни у здобувачів освіти покоління «зумерів»	44
<i>Т. І. Андрущенко, Т. В. Андрущенко, В. Бондарчук, Г. Савченко, Я. Цзюнь.</i> Системна модернізація мистецької освіти в Україні післявоєнного періоду	63
ТРАЕКТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ	75
<i>О. Гомілко.</i> Нове просвітництво як шлях подолання фейку у викликах сучасної демократії та загроз авторитаризму	77
<i>Л. Губерський, Л. Шашкова.</i> Концептуально-методологічні підходи соціальної філософії науки: міждисциплінарний вимір	91
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	103
<i>Т. Бушусєва, А. Авер'янова, Л. Лупійко.</i> Вікова динаміка когнітивних стилів особистості	105
<i>І. Булах, С. Інкіна.</i> Детермінанти моральної мотивації волонтерської діяльності молоді в умовах воєнних дій	123
ДИСКУСІЙНА ПЛАТФОРМА	137
<i>С. Яскула.</i> Міжкультурна евалюація: контент поняття	139
<i>О. Позній, Ю. Горбова, А. Ярошенко.</i> Між конформізмом і спротивом: трансформації соціальної та релігійної ідентичності на тимчасово окупованих територіях України	151
<i>А. Kyrychenko, Z. Stezhko.</i> Transformations in education in the context of AI (philosophical analysis)	170
РЕЦЕНЗІЇ	181
<i>В. Муляр.</i> Цивілізаційна місія людського розуму	183
<i>В. Євтух.</i> Українське суспільство в умовах надзвичайності: соціологічний вимір	190

CONTENTS

TRENDS IN CONTEMPORARY EDUCATION	3
<i>N. Morze, M. Umryk, O. Strutynska.</i> Transformation of the methodological training of pre-service computer science teachers in the process of implementation steam education in the age of artificial intelligence (Ukrainian)	5
<i>O. Kuklin, I. Ivanova, T. Borovyk, S. Ustychenko.</i> Creation of immersive environment as a factor of ensuring future specialist training quality (Ukrainian)	28
<i>O. Reient, I. Koliada, J. Kambalova.</i> The role of oral history in shaping the historical memory of “zoomer” generation learners in the study of the ongoing Russian-Ukrainian war (Ukrainian)	44
<i>T. I. Andrushchenko, T. V. Andrushchenko, V. Bondarchuk, H. Savchenko, Y. Jun.</i> Systemic modernization of art education in post-war Ukraine (Ukrainian)	63
TRAJECTORIES OF SOCIAL PHILOSOPHY	75
<i>O. Gomilko.</i> New enlightenment as a way to overcome fakes in the challenges of contemporary democracy and the threats of authoritarianism (Ukrainian)	77
<i>L. Hubersky, L. Shashkova.</i> Conceptual-methodological approaches of social philosophy of science: interdisciplinary dimension (Ukrainian)	91
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY	103
<i>T. Bushueva, A. Averyanova, L. Lupiiko.</i> Age dynamics of cognitive styles of the individual (Ukrainian)	105
<i>I. Bulakh, S. Inkina.</i> Determinants of moral motivation of youth volunteer activity in the conditions of military operations (Ukrainian)	123
DISCUSSION PLATFORM	137
<i>S. Jaskula.</i> Intercultural evaluation: content of the concept (Ukrainian)	139
<i>O. Poznii, Y. Horbova, A. Yaroshenko.</i> Between conformity and resistance: transformations of social and religious identity in the temporarily occupied territories of Ukraine (Ukrainian)	151
<i>A. Kyrychenko, Z. Stezhko.</i> Transformations in education in the context of AI (philosophical analysis)	170
REVIEWS	181
<i>V. Muliar.</i> The civilization mission of the human mind (Ukrainian)	183
<i>V. Yevtukh.</i> Ukrainian society in emergency conditions: sociological dimension (Ukrainian)	190

ТЕМАТИКА ТА МЕТА ЖУРНАЛУ

«Міждисциплінарні дослідження складних систем» — це рецензований журнал із вільним доступом, що публікує дослідницькі статті, огляди, повідомлення, дискусійні листи, історичні та філософські студії в усіх областях теорії складних систем для впровадження взаємодії між науковцями з різних галузей математики, фізики, біології, хімії, інформатики, соціології, економіки та ін. Ми бажаємо запропонувати істотне джерело актуальної інформації про світ складних систем. Журнал має стати частиною наукового форуму, відкритого та цікавого як для експертів з різних областей, так і для широкої аудиторії читачів: від студентів до досвідчених дослідників. Журнал надає можливість для науковців з різних галузей презентувати нові ідеї, гіпотези, піонерські дослідження. Особливо запрошуються до публікації автори наукових статей та (але не тільки) наукових оглядів, проте статті з історії та філософії науки, інформації про наукові події, дискусійні повідомлення також вітаються.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал друкує оригінальні статті, огляди, повідомлення українською, російською, англійською та німецькою мовами. Статті українською та російською мовами мають містити переклад англійською назви статті, анотації та прізвищ авторів.

Статті приймаються виключно в електронному вигляді, файли мають бути підготовлені в L^AT_EX чи в текстовому процесорі (Microsoft Word, Open Office Writer і т. д.). Інші формати файлів мають бути попередньо узгоджені з редакцією. Ілюстрації мають бути високої якості, графіки та діаграми, що підготовлені в інших програмах, мають подаватися окремо, у висхідному форматі. Журнал друкується чорно-білим, проте у електронній версії матеріали будуть відображені у кольорі.

Статті, запитання, поради мають подаватися до редакції через електронну пошту на сайті журналу <http://iscs-journal.npu.edu.ua>

AIMS AND SCOPE

“Interdisciplinary Studies of Complex Systems” is a peer-reviewed open-access journal, which publishes research articles, reviews, letters, discussions, historical and philosophical studies in all areas of the complex systems theory in order to provide the interaction between scientists working in different areas of Mathematics, Physics, Biology, Chemistry, Computer Science, Sociology, Economics etc. We would like to promote the significant source of up-to-date information on complex systems worldwide. The journal shall be a part of the scientific forum, open and interesting for experts from several areas and for a broad audience from students to senior researchers. The journal shall give a possibility for scientists from different disciplines to present new ideas, conjectures and pioneering developments. The research papers and (but not only) reviews are especially encouraged. At the same time, papers in the history and philosophy of science, information about scientific events, discussion papers will welcome.

TO AUTHORS

The journal publishes original articles, reviews, information on English, Ukrainian, Russian, and German. Russian and Ukrainian articles should contain English translations of a title, an abstract and authors' names.

The submitted articles should be in an electronic form only. Files should be prepared in L^AT_EX or in a text-processor program like Microsoft Word, Open Office Writer etc.). Other formats of files might be accepted by the previous agreements with editors only. Pictures should have the high quality, graphs and diagrams which are prepared in external programs must be submitted separately in the original format. The journal is published ‘black-and-white’ however the electronic version will represent the full color of all materials.

Articles, questions, and advice should be submitted to the editorial office through the registration at the web-site <http://icsc-journal.npu.edu.ua>

Наукове видання

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНИХ СИСТЕМ

Номер 26

<http://iscs-journal.npu.edu.ua>

Головний редактор — **В. П. Андрущенко**

Виконавчий редактор — **Г. М. Торбін**

Секретар — Л. В. Савенкова

Редагування, коректура — Л. Л. Макаренко

Підготовка оригінал-макету — О. Л. Шаповалова

Підписано до друку 25 вересня 2025 р. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний. Гарнітура ComputerModern. Друк офсетний. Умовн. друк. аркушів 17,5. Облік. видав. арк. 16,17.

ВИДАВНИЦТВО

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Свідоцтво про реєстрацію Серія ДК № 7896 від 25.07.2023

(044) тел. 239–30–85